

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE SUÇ VE CEZALAR

DUYGU KIVRAK

MART-2022

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE SUÇ VE CEZALAR

DUYGU KIVRAK
1188102105

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. KAMELYA TEKNE

MART-2022

BEYAN

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Duygu KIVRAK

17.03.2022

ÖZ

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE SUÇ VE CEZALAR

Kıvrak, Duygu

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Kamelya Tekne

Mart 2022

Türkler milattan önceki çağlardan beridir teşkilatlı bir devlet, ordu ve toplum yapısına sahiptir. Türkler, kültürel anlayışları ile şekillenen ve Türk toplumunda meydana gelen sorunlara çözüm olarak sözlü geleneklerle şekillenmiş hukuk kuralları belirlemişlerdi. İslamiyet öncesi Türk devletlerinde yazılı olmayan töre adı verilen bu hukuk kuralları, Türk devletlerinin ve toplumunun temelini oluşturmaktadır.

Töre, devletin işleyişini belirleyen idari hükümler içermektedir. Kağanlık kurumu, kurultay, hiyerarşik yapı, orun ve üleş sistemi gibi konularda belirleyici hükümlere sahiptir. İdari yapıya dair hükümler, kurultay adlı mecliste karara bağlanırdı. İdari teşkilat kuralları yine kurultayda alınan kararlarla değiştirilmekteydi. Devleti yöneten kağanlar, hukuk kuralları ile sınırlandırılmaktadır. Keyfi hareket eden kağanlar, töreye karşı geldikleri gerekçeyle yönetme hakkını kaybederdi.

Töre, savaş hukuku ve emir-komuta zincirini düzenleyen hükümleri de belirlemektedir. Emirlerle itaatsizlik etmek, görevi ihmal gibi emir-komuta zincirini bozucu davranışlar cezalandırılmaktaydı. Bozkır hayatı, savaşta başarısızlığın sonucunun ağır olmasına sebep olduğundan savaşı kaybedenler ağır şekilde cezalandırılırdı. Töre kuralları, sosyal hayatı ilgilendiren konularda da düzenlemeler içermektedir. Evlenme âdetleri, aile hukuku, miras paylaşımı, kölelik hukuku ve kadının Türk toplumundaki konumu töre hükümleri ile belirlenmekte ve korunmaktaydı. Töre, sosyal hayatı ve toplumsal düzeni korumayı amaçlayan hükümleri ile bir aile hukukudur. Aile düzenini bozmaya ve Türk kadınına yönelik fiil ve davranışlar ağır şekilde cezalandırılmaktaydı.

Töre, Türk toplumunda meydana gelen anlaşmazlıklara çözüm getiren, toplum ve devlet düzenini bozarak suç teşkil eden fiil ve davranışları cezalandırmaya yönelik kuralları da içinde barındırmaktaydı. Zina, hırsızlık, adam öldürme, vatana ihanet, isyan, sodomi (oğlancılık, eşcinsel ilişki) ve

töreye uymamak gibi suçlara verilecek cezaları belirleyen hükümler ihtiva etmesi bakımından bir ceza hukuku niteliği taşımaktadır. Türk toplumunun kültürü, aile yapısı, gelenek ve görenekleri yaşayan canlı bir Türk ceza hukuku yaratmaktaydı. Töre toplum düzenini sağlamayı, toplumun huzur ve refahını temin etmeyi amaçladığından cezalar ağır ve ibret verici olmaktadır. Özellikle devlete karşı hareketler ve toplumu bozucu davranışlar halkın gözü önünde cezalandırılmaktaydı ki bu cezalandırma caydırıcı bir etki yapmıştır. Bu nedenle İslam öncesi Türklerde suç oranı da oldukça düşüktü.

İslam dininin kabul edilmesiyle birlikte, Türkler törede değişiklikler meydana getirdiler. Türk hukukuna Kur'an hükümlerinin girmesi ile ceza hukukunda ukubat denilen İslam ceza hükümleri dâhil edildi. Hükümdarlar, İslam dininin hükümdarlara sağladığı bazı haklar ve İslam hukukunun belirlemediği alanlar da Türk örf ve âdet hukukunu uygulamaya devam etmektedir. İslam hukukunun belirlemiş olduğu konularda da töre hükümlerini tatbik etmekteydiler. Hırsızlık veya cinsellikle ilgili cezalar İslam ceza hukukunda belirlenmiş olmasına rağmen bu suçları Türk-İslam devletleri örf ve âdet hukukuna göre cezalandırmıştır. Zina yapan bir kimse şer'i hukuka göre recm (taşlanma) cezası ile cezalandırılırken Türk-İslam devletleri işkenceli ölüm cezası uygulanmıştır. Cezalar halkın gözü önünde uygulanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kamu Hukuku, Suç, Ceza, Medeni Hukuk, İslam Öncesi Türk Devletleri, Türk-İslam Devletleri

ABSTRACT

CRIME AND PUNISHMENTS IN PRE-ISLAMIC TURKS

Kıvrak, Duygu

Supervisor: Doç. Dr. Kamelya Tekne

Mart 2022

The Turks have had an organized state, army and society since BC. The Turks had determined the rules of law shaped by oral traditions as a solution to the problems that were shaped by their cultural understanding and occurred in the Turkish society. These rules of law, called unwritten *törü* in pre-Islamic Turkish states, form the basis of Turkish states and society.

Törü included administrative provisions that determined the functioning of the state. It had determinative provisions on issues such as khanate institution, kurultaj, hierarchical structure, the *orun* and the *ülüş* system. Provisions regarding the administrative structure were decided in the assembly called the kurultaj. Administrative organization rules were also changed with the decisions taken in the kurultaj. The khans who rule the state are limited by the rules of law. Khagans who acted arbitrarily would lose their right to rule on the grounds that they violated the *törü*.

Törü also determined the provisions regulating the law of war and the chain of command. Behaviors that disrupted the chain of command, such as disobeying orders and neglecting their duties, were punished. Those who lost the war were severely punished, as the steppe life caused the consequences of failure in the war to be severe. The rules of *törü* also included regulations on matters concerning social life. Marriage customs, family law, inheritance sharing, slavery law and the position of women in Turkish society were determined and protected by customary provisions. *Törü* is a family law with its provisions aiming to protect social life and social order. Acts and behaviors aimed at disrupting the family order and against Turkish women were severely punished.

Törü also contained rules aimed at punishing act and behaviors that brought a solution to the conflicts in Turkish society, disrupted the social and state order and constituted a crime. It is a criminal law in that it contains provisions that determine the punishments to be given for crimes such as adultery, theft, murder, treason, rebellion, sodomy (pederasty, homosexuality) and non-compliance. The culture, family structure, customs and traditions of Turkish society were creating a living Turkish criminal law. The punishments were heavy and exemplary since the custom aimed to ensure the social order and to ensure the peace and welfare of the society. In particular, actions against the state and behaviors that disrupt society were punished in front of the public, which had a deterrent effect. For this reason, the crime rate among pre-Islamic Turks was also quite low.

With the acceptance of the religion of Islam, the Turks brought about changes in the custom. With the introduction of the Qur'anic provisions into Turkish law, Islamic punishment provisions called ukubat in criminal law were included. The rulers continued to apply Turkish customary law in some of the rights that the religion of Islam gave to the rulers and in the areas not determined by the Islamic law. They also applied the rules of custom in matters determined by Islamic law. Although punishments related to theft or sexuality are determined in Islamic criminal law, Turkish-Islamic states punished these crimes according to customary law. While a person who commits adultery is punished with stoning according to the Shari'ah law, Turkish-Islamic states have implemented the capital punishment with torture. Punishments are imposed in front of the public.

Keywords: Public Law, Crime, Punishment, Civil Law, Pre-Islamic Turkish States, Turkish-Islamic States

ÖNSÖZ

İslâmiyet öncesi Türk devlet ve toplulukları gerek devlet yapısı gerekse sosyolojik işleyiş bakımından medenî bir teşkilatlanmaya sahip olmuştur. Göçebe karakterin hâkim olduğu bu tarihî süreç aynı zamanda vesikaların büyük ölçüde eksik olduğu bir dönemi kapsamaktadır. Bu noktada “İslâm Öncesi Türklerde Suç ve Cezalar” başlıklı tez çalışmamız içerik bakımından dağınık haldeki bilgilerin taranıp incelenmesiyle hazırlanmıştır. Bu bağlamda Türklerde devlet teşkilatını oluşturan temel unsurlar, hukuk devleti anlayışının varlığı dolayısıyla da işleyişin birtakım kurallara ve kontrole bağlı olduğu sistematik bir organizasyonun mevcudiyeti çalışmamızın alt yapısını teşkil eden hususlar olarak izah edilmiştir. Yine Türk kültürünün siyasî, idarî ve sosyolojik boyutlarının ayrılmaz bir parçası olan töre, kurultay müessesesi, yasa gibi temel kavramlar ve ilkeler üzerinde durulmuştur.

Üç bölümden oluşan tez çalışmamızın ilk bölümü İslâmiyet öncesi dönemde Türklerin siyasî ve askerî teşkilatlanma ile toplumsal yönetim cihetlerinden sahip olduğu geleneklere dayanan anlayışın zemini hakkındaki bilgileri içermektedir. İkinci bölüm İslâmiyet öncesi dönemde suç ve cezaya dair verilerden yola çıkılarak çeşitli tematik kategorilere ayrılmıştır. Bu anlamda ikinci bölüm işlenen suça karşı verilen cezalar ve gösterilen tutum hakkındaki bilgileri ve Türklerin hâkim oldukları coğrafyalarda ortak bir hukuk sistemi var mıdır? sorusunun cevabını arayan tespitleri içermektedir. Üçüncü bölüm ise Türklerde suç ve cezaların İslâmiyet öncesi dönemden İslâmiyet sonrası döneme geçişi noktasında insan-devlet ilişkisi, bireysel haklar, eşitlik, liyakat ve cezalandırma gibi hususlar açısından değerlendirmelere ayrılmıştır.

Millî hukuk tarihimizin başlangıç aşamasını teşkil eden “İslâm Öncesi Türklerde Suç ve Cezalar” başlıklı tez çalışmamız ile ilgili bilgiler yapılan kaynak taraması sonucu yerli ve yabancı kaynaklardan elde edilmiştir. Ana kaynaklar olarak Eski Türk Yazıtları, Divan-ı Lügat-it Türk, Kutadgu Bilig

ve Kuman-Kıpçaklara ait bir sözlük olan Codex Cumanicus gibi temel eserler değerlendirilmiştir. Kullanılan kaynakların ağırlık noktası araştırma eserlere ait olup salgın koşullarının etkili olduğu çalışma sürecimizde Online veri tabanlarından da istifade edilmiştir. Ayrıca çeşitli dönemlerde suça karşı verilen kimi cezaların çarpıcı örnekler olmasından yola çıkılarak illüstrasyon tekniği ile tasvir edilmeleri sağlanarak çalışmamızda yer verilmiştir. Suç ve ceza kavramları ile eski Türk toplumunda bazı suç ve cezaların mevcut dönemdeki terminolojisi Orhun Yazıtları ve Uygur Yazıtları gibi eski Türk yazıtları ile XI. yüzyıl kaynakları Divan-ı Lügat-it-Türk ve Kutadgu Bilig'den yararlanılarak tespit edilmiştir. Ayrıca misyonerler tarafından kaleme alınmış Kuman-Kıpçak sözlüğü Codex Cumanicus'tan faydalanılarak benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu tez çalışmasının meydana gelmesinde başta sayın tez danışmanım Doç. Dr. Kamelya TEKNE'ye yol göstericiliği ve destekleri için en içten saygılarımla teşekkürü bir borç bilirim. Değerli görüşleri ve güzel sohbeti ile tezime ayrı bir anlam katan sevgili hocam Prof. Dr. Tilla Deniz BAYKUZU'ya teşekkür ederim. Tez yazım aşamasında gerek maddi gerek manevi desteklerini her zaman hissettiren ve bu dönemdeki tüm gerginliklerime sabırla katlanan sevgili aileme minnettarım. Bu süreçte bana güvendiklerini ve desteklediklerini her daim hissettiren sevgili hocalarım Arş. Gör. Erdal YILMAZ ile Arş. Gör. Emre ELMAS ve kendi kütüphanesini bana açan değerli hocam Arş. Gör. Asım KORKMAZ'a çok teşekkür ederim. Tezimin suç ve ceza tasvirlerini tüm yoğunluğuna rağmen çizmeyi ve eski öğrencisini desteklemeyi kabul eden Lise Resim Öğretmenim Seçkin MANDACI'ya güzel çizimleri için teşekkürlerimi sunarım. Bu dönemde ailem dışında stresle baş etmemi sağlayan ve bana güç veren manevi kardeşim Gökhan BİLGİN'e de teşekkür ederim. Son olarak tez jürimde olmayı kabul eden ve değerli görüşleri ile yolumu aydınlatan Trakya Üniversitesi'nden Dr. Öğr. Üyesi Ülkü ÇALIŞKAN ve Kırklareli Üniversitesi'nden Dr. Öğr. Üyesi Deniz GÜNER'e çok minnettarım.

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ.....	1
TÜRK HUKUKUNUN KAYNAKLARI.....	13
G.1. Türk Hukuk Tarihi Araştırma Eserleri.....	13
G.2. Türk Kültürü ve Hukukuna Dair Yapılan Tezler	17
1. BÖLÜM	
İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEM TÜRKLERDE YÖNETİM	
GELENEKLERİ.....	19
1.1.DEVLET YÖNETİMİ.....	19
1.1.1. Kağan.....	23
1.1.2. Katun (Hatun).....	28
1.1.3. Devlet Meclisi (Toy/ Kurultay)	32
1.1.4. Adalet Teşkilatı (Könilik)	36
1.1.5. İdari ve Askeri Memurlar.....	40
1.2. ORDU TEŞKİLATI	43
1.2.1. Askerlik Düzeni ve Eğitimi	45
1.2.2. Savaş Aletleri ve Taktikleri	48
1.3. TOPLUM YÖNETİMİ	51
1.3.1. Aile (Oğuş) Hukuku	55
1.3.2. Evlenme ve Boşanma	60

1.3.3.	Kalın ve Çeyiz	68
1.3.4.	Evlatlık Edinme	72
1.3.5.	Kölelik Hukuku	75
1.3.6.	Miras Hukuku.....	79
1.3.7.	Türk Toplumunda Kadının Hukuki Konumu.....	83
1.3.8.	Türk Toplumunda Erkeğin Hukuki Konumu	87

2. BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE SUÇLAR VE CEZALAR..... 89

2.1.	DEVLETE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI	104
2.1.1.	Casusluk ve Elçi Katli	104
2.1.2.	Vatana İhanet ve İsyan.....	110
2.1.3.	Suikast.....	116
2.1.4.	Devlete ve Kağana Hakaret	122
2.2.	MÜLKİYETE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI.	126
2.3.	KİŞİLERE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI	130
2.3.1.	Adam Öldürme	130
2.3.2.	Yaralama ve Zulüm	135
2.4.	TÖRE, İNANÇ VE TABULARA KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI	139
2.5.	CİNSEL SUÇLAR VE CEZALARI	146
2.6.	ASKERİ SUÇLAR VE CEZALARI	150
2.7.	ANTLAŞMALARA DAİR İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI	154
2.8.	DİĞER SUÇLAR VE BUNLARA VERİLEN CEZALAR	159

3. BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEM TÜRK CEZA HUKUKUNUN İSLAMİYET SONRASI TÜRK DEVLETLERİNE YANSIMASI..... 163

3.1. DEVLETE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI	165
3.1.1. İsyan.....	165
3.1.2. Vatana İhanet	174
3.1.3. Suikast.....	180
3.1.4. Devlete ve Kağana Hakaret	184
3.2. MÜLKİYETE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI	187
3.3. KİŞİLERE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI	190
3.3.1. Cinayet-Adam Öldürme.....	190
3.3.2. Zulüm.....	192
3.4. İNANÇLARA YÖNELİK SUÇLAR VE CEZALARI	195
3.5. CİNSEL SUÇLAR VE CEZALARI	197
3.6. ASKERİ SUÇLAR VE CEZALARI.....	199
3.6.1. Emre İtaatsizlik	199
3.6.2. Görevi İhmal-Savaşta Başarısızlık	202
SONUÇ.....	207
KAYNAKÇA.....	215
EKLER	231
EK 1: KIRGIZLARDA HIRSIZLIĞIN CEZASI	231
EK 2: HAZARLARDA SAVAŞTA BAŞARISIZLIĞIN CEZASI	232
EK 3: İTİL BULGARLARINDA ZİNANIN CEZASI	233
EK 4: UYGURLARDA HIRSIZLIĞIN CEZASI	234
EK 5: OĞUZLARDA ZİNAYA VERİLEN CEZASININ İLK HALİ	235
EK 6: OĞUZLARDA ZİNAYA VERİLEN CEZANIN DEVAMI	236

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DTCF	: Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
TBB	: Türkiye Barolar Birliği
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Tarihini Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

M.Ö. 3000 yılından itibaren konar-göçer bir hayat tarzı yaşayan Türk boylarının tarih boyunca, yaşam ve yayılım alanları, Çin sınırlarından Tuna Nehri boylarına kadar olan geniş bir alanı kaplamıştır. Avrasya denilen bu bölgenin çetin iklim şartları ve coğrafi yapısı, bölgeyi yurt edinen toplulukların yaşam tarzlarını ve kültürlerini şekillendirmiştir. Avrasya bozkırlarını yurt edinen Türk boylarının kültürleri ve hukuk kurallarının oluşumunda da başlıca etkenlerden biri, bu zorlu coğrafya koşulları olmuştur. Özellikle Avrasya bozkırlarının kışlarının soğuk ve yazların aşırı kurak olması, bölgenin tarım için kullanımını güçleştirmesinin yanı sıra Türklerin başlıca geçim kaynaklarından olan hayvancılığı da olumsuz etkilemiştir. Bölgenin olumsuz şartları dolayısıyla bozkırın ot yönünden fakir olması ve su kaynaklarının yetersiz kalması, söz konusu bölgede yaşayan insanların aynı bölgede sabit kalamamasına sebebiyet vermiştir.

Coğrafyanın şartları göz önüne alındığında, bölgede yaşayan insanların birbirleri ile dayanışma ve iletişim halinde olmaları zorunluluk haline gelmiştir. İnsanların birlikte yaşamaya başlamaları, gündelik işlerin paylaştırılması ve aralarında çıkan sorunlara kalıcı çözümler üretmek için sözlü iletişim toplumda ön planda yer almış ve sözlü hukuk kuralları meydana gelmiştir.

Tarihi süreç içerisinde hukuk kuralları, medeniyetlerin ortaya çıkışı kadar eski olup medeniyet ile ortaya çıkar, gelişir ve medeniyet ile son bulur ya da bir başka medeniyet ile birleşerek varlığına devam eder¹. Dolayısıyla hukuk kuralları, medeniyetin toplum ve kültürel yapısı, toplumun yaşam biçimi, düşünce yapısı, ahlaki kaideleri ve gelenek-göreneklerini içerisinde barındıran ve düzenleyen olgulardır². Yani hukuk kuralları, bir toplumdaki dini, iktisadi, sosyolojik, psikolojik vb. şartların bir tasviridir.

¹ Köroğlu Kaya, “Kanun ve Kültür Töre Kavramının Hukuki ve Sosyolojik Bir Analizi”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 16, Ankara: 2014, s. 410 (bundan sonra: Kaya, “Kanun ve Kültür”); Hasan Göktürk Erdoğan, *Türk Töresi Eski Türklerde Töre Uygulamaları*, Ankara: Karakum Yayınları, 2018, s. 25 (bundan sonra: Erdoğan, *Türk Töresi*).

² Kaya, “Kanun ve Kültür”, s. 410.

Hukuk kuralları, bir taraftan toplumun kültüründen etkilenirken diğer taraftan topluma kendi kurallarını benimseterek toplumu etkilemektedir³. Bu nedenle tarih boyunca her toplumun hukuk kuralları, kültürleri ile orantılı olarak birbirinden farklı bir gelişim göstermiştir. Eski Türkler de hukuk kurallarındaki bu farklılık çerçevesinde, kendi kültürel ve toplumsal yapılarına uygun olarak sözlü hukuk kuralları geliştirmişlerdir.

Eski Türk topluluklarının bozkırdaki yaşam tarzları ile zamanla hukuki-sosyal değer kazanmış olan davranışlarını kapsayan sözlü hukuk kurallarına töre veya töre⁴ denilmektedir. Genellikle kanun manasında alınan töre, Türklerin devlet hukukunu⁵, ahlaki değer yargılarını, dini inançlarını⁶, yani Türklere atalarından miras kalan sosyal hayatı düzenleyen mecburi normların bütünü⁷ içermektedir⁷.

Töre sözcüğünün kökeninin töz ve tör olduğunu belirten Ümit Hassan, “töz” ile “tör”ün aynı olduğunu ve törenin başlangıcını ifade ettiğini söylemektedir⁸. Hassan töreyi, “*Asya kandaşlığının hayat tarzında oluşan kurallaşma sürecinin kavramsallaştırılabilmesini sağlayan bir terim*” olarak betimlemiştir⁹. Abdülkadir İnan, töz’ün evin veya çadırın en şerefli makamına konulan cediti âlâya ilişkin yapılan put veya heykel olduğunu ve tör’ün töz’ün konulduğu yer olduğunu belirtmektedir¹⁰. Pederşahi devrin özellikleri ile yansıyan bazı tabular, çadır içi veya çadır dışı yasaklar, tör kelimesinin töz ile ve töz’ün atalar kültüyle bağlantısını göstermektedir¹¹.

³ Kaya, “Kanun ve Kültür...”, s. 411.

⁴ S. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press, 1972, s. 531-532 (bundan sonra: Clauson, *An Etymological Dictionary*); İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012, s. 237 (bundan sonra: Kafesoğlu, *Türk Milli*).

⁵ Sait Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İstanbul: İrfan Yayınları, 5. Baskı, 2011, s. 108-109 (bundan sonra: Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut*).

⁶ Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Haz. Hikmet Dizdaroğlu, İstanbul: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, 6, Güneş Matbaacılık 1976, s. 13-14 (bundan sonra: Gökalp, *Türk Töresi*).

⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 237; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1947, s. 287 (bundan sonra: Arsal, *Türk Tarihi ve*).

⁸ Ümit Hassan, *Osmanlı Örgüt-İnanç-Davranış’tan Hukuk İdeoloji’ye*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 25 (bundan sonra: Hassan, *Osmanlı Örgüt-İnanç*); Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Alan Yayınları, 2000, s. 109-111 (bundan sonra: Hassan, *Eski Türk Toplumunu*).

⁹ Hassan, *Osmanlı Örgüt-İnanç*, s. 25.

¹⁰ Abdülkadir İnan, “Ongon ve Tös Kelimleri Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. 1, Ankara: TTK, 1987, s. 272 (bundan sonra: İnan, “Ongon ve Tös”).

¹¹ İnan, “Ongon ve Tös”, s. 272; Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 26.

Eski Uygur Türkçesinde: “*damar, kök, unsur, asalet*”¹² anlamlarına gelen töz, Clauson’un eserinde ise “*kök, temel, köken, menşe*”¹³ olarak geçmektedir. Töz kelimesinin bu anlamları, Abdülkadir İnan’ın töz ile ceddî âlâ arasında kurduğu bağlantı ile uyuşmaktadır. Tör kelimesi ise, ön, şeref yeri, şeref makamı¹⁴, evin veya odanın en iyi, en önemli yeri, sediri¹⁵ anlamlarına karşılık gelmektedir. Töre kelimesi, töz ve tör kavramları ile bağlantılı olarak ele alındığında atalardan kalma gelenek, görenek, yasa anlamlarına karşılık gelmektedir¹⁶.

Eski Türk lehçelerinde ve yazıtlarında “*törü*” şeklinde görülen töre, Divan-ı Lügat-it Türk’te “*örf, âdet, nizam, düzen, görenek*”¹⁷ anlamlarını ihtiva ederken, bunun yanı sıra Kıpçak ve Uygur Türkçesinde “*din, töre, kanun, nizam, yasa*”¹⁸ anlamları da bulunmaktadır. Eski Türkçede nizam, kanun anlamlarında töre ile birlikte kullanılan, köken olarak Türkçe olduğunda şüphe olmayan¹⁹ yasa/yasak kelimesi, Moğol istilasından sonra yaygınlaşarak törenin yerine kullanılmaya başlanmıştır.

Kanun, gelenek, düzen vb. gibi anlamlara gelen törenin bir diğer adı yol idi. Yol kelimesi, usûl ve kaide anlamları ile kullanıldığı takdirde törenin karşılığı olarak geçmektedir. Töre de ahlak, düzen yolu gibi bir bakıma uyulması gereken bir yol’dur. Ümit Hassan töreyi, “*Asya kandaşlığının kendi hayat tarzını kurumsallaştıran*” Türk ve Moğolların uymak zorunda oldukları yol olarak tanımlamaktadır²⁰. Bahaeddin Ögel de töreyi, devletin kuruluş

¹² Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: TDK Yayınları Sayı: 260, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968, s. 249 (bundan sonra: Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*).

¹³ Clauson, *An Etymological Dictionary*, s. 571.

¹⁴ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 250.

¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lügat-it Türk*, C. IV, Çev. Besim Atalay, Ankara: TDK Yayınları, 1986, s. 645 (bundan sonra: Kaşgarlı, *Divan*).

¹⁶ Hassan, *Eski Türk Toplumu*, s. 123.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ü Lügat-it Türk*, C. I, Çev. Besim Atalay, Ankara: TDK, 1985, s. 106 (bundan sonra: Kaşgarlı, *Divan*); Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lügati’t Türk*, C. II, Çev. Besim Atalay, Ankara: TDK, 1985, s. 18 (bundan sonra: Kaşgarlı, *Divan*); Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lügati’t Türk*, C. III, Çev. Besim Atalay, Ankara: TDK, 1986, s. 120, 221 (bundan sonra: Kaşgarlı, *Divan*).

¹⁸ *Codex Cumanicus*, Haz. Mustafa Argunşah-Galip Güner, İstanbul: Kesit Yayınları, 2015, s. 580; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 259.

¹⁹ Abdülkadir İnan, “Yasa, Töre-Türe, Şeriat”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara: TTK, 1991, s. 222 (bundan sonra: İnan, “Yasa, Töre”).

²⁰ Hassan, *Eski Türk Toplumu*, s. 110.

düzeni ve işleyişi²¹ ve herkesin gitmek zorunda olduğu bir yol olarak belirtmektedir²². Bu yoldan sapanlar, yanılmış olur ve yanılanların sonu ölüm olurdu²³. Töre ile aynı anlamı ihtiva eden yol, Türklerde herkesin uyması gereken kurallardır, yalnızca halk değil aynı zamanda kağan ve yönetici sınıf da kurallara fiilen uymakla yükümlüdür.

Törenin kökleri Avrasya göçebeliğinin sosyo-ekonomik yapısında görülerek sözlü hukukun kökleri, M.Ö. II. binyılın sonlarından itibaren Avrasya göçebeliğine geçiş evrelerine bağlanmaktadır²⁴. M.Ö. I. binyıldan itibaren göçebe hayatın yaygınlaşması ile otlakların paylaşılması konusunda ortaya çıkan sıkıntıların çözümünde birbiriyle tanışan kişi veya topluluklar arasında bazı hukuk kaidelerinin oluşturulduğu düşünülmektedir. Avrasya bozkırlarının coğrafi şartlarında yaşamını idame ettirmeye çalışan insanlar, sert iklim koşulları ve arazi yapısı ile su ve otlakların fakir olduğu geniş coğrafyada hayvancılık faaliyeti ile geçimlerini sağlamaktaydılar. Hayvanların ihtiyacı olan su ve otlakların zengin olduğu yaylalara doğru düzenli hareketlenmenin olması, göçebeliğin erken devirlerinden itibaren güzergâhların ve göç takvimlerinin belirlenmesine sebep olmuştur. Mevsimlik yer değiştirmeler esnasında güzergâh üzerinde başka ailelerin de olması bazı huzursuzluk ve hoşnutsuzluklara yol açacaktır. Mevsimlik göç alanlarının başka ailelerce ele geçirilmesi ile su ve otlakların kullanılması aileler arasında tartışmalara yol açacak ve tartışmalar büyüyerek kanlı hesaplaşmalara dönüşecektir. Tartışmalar ve kanlı çatışmalar sonucunda güçlü olan taraf otlagın sahibi olacak, zayıf olan taraf bölgeden sürülecektir. Mevsimlik göç bölgelerinin güvenliğini sağlamak amacıyla aileler, evlenme yolu ile akrabalık tesis etme yoluna giderek güçlenme yoluna gitmişlerdir²⁵. Böylece, akrabalık ilişkileri ile kurulan yardımlaşma neticesinde bölgede

²¹ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001, s. 469 (bundan sonra: Ögel, *Dünden Bugüne Türk*).

²² Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 113, 470.

²³ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 114.

²⁴ Osman Karatay, “Töre Yapmak, Âdet Çıkarmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi*, İstanbul: 21 Aralık 2012, s. 2 (bundan sonra: Karatay, “Töre Yapmak, Âdet”).

²⁵ Karatay, “Töre Yapmak, Âdet”, s. 3-4; Bahtiyar Aydın, *Sakalar/İskitler Gizlenen Kök Atalarımız*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022, s. 109 (bundan sonra: Aydın, *Sakalar/İskitler*).

çıkan çatışmalarda, ya düşman bölgeden uzaklaştırılacak ya da güçlü olanın hâkimiyetine girmeyi kabul edecektir. Böylelikle ilk aileler birliği diyebileceğimiz yapı meydana gelmektedir. Aileler birliği arasında da tartışmalar, anlaşmazlıklar meydana gelebileceği ortadadır. Birlikte yaşamaya başlayan insanlar arasında topluma yönelik sorunlar baş gösterecek ve bu sorunlara çözüm getirmek için ailelerin büyüklerinden oluşan kişiler tarafından oluşturulan divanlarda kararlar alınacaktır. Toplumsal huzursuzlukların yinelenmesi ile daha önce aynı veya benzer konularda varılan hükümler göz önüne alınarak belirli kurallar oluşturulacaktır. Aile büyükleri tarafından alınan iç huzuru sağlamaya yönelik tedbir ve teklifler tüm toplum tarafından kabul görmek zorundadır. Alınan kararlara uymayan veya itiraz edenler, toplum kurallarını ihlal ettikleri gerekçesi ile cezalandırılma yoluna gidilecektir. Hükümler tüm toplum tarafından benimsedikçe toplumda kök salacak, nesiller boyu uygulanacak ve değiştirilmesi gittikçe zorlaşacaktır.

Türklerde erken devirlerde devletleşmeye giden süreçte konar-göçer hayatı benimseyen aileler birlikte yaşamaya başlamışlardı. Her ailenin kendine has kuralları olduğu göz önünde bulundurulduğunda ailelerin dayanışma içerisinde birlikte yaşayabilmeleri ancak ortak kurallar vücuda getirilmesi ile mümkün olabilecektir. Evlilik, alışveriş, savunma vb. konularda dayanışma içerisine giren Türk aileleri zamanla, karizmatik bir ailenin önderliğinde boylar federasyonu haline gelmiştir. Töre adını verdiğimiz kurallar, bu dönemde lider ailenin etrafında toplanan diğer boylarda da geçerlilik kazanmaya başlayacaktır²⁶.

Törenin tam anlamıyla teşkil edilmesi ve bütün toplumda uygulanması devletleşme ile mümkün olmuştur. Türklerde töre incelenirken, en ufak ailelerde dahi, aile içi kuralların mevcut olduğu görülecektir. Ailelerin ve boyların kendi kurallarının yerine töre hükümlerini kabul etmeleri, devlet yapısının yaptırım gücü ile olmuştur.

Devlet ile törenin ilişkisi Orhun Yazıtları'nda açıkça görünmektedir. Orhun Yazıtları'nda töre kelimesi 11 yerde geçmekte ve 6'sında il (devlet) ile

²⁶ Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 36.

birlikte kullanılmış, kalan 5 yerde de il ile ilişkisi açıkça göze çarpmaktadır²⁷. Orhun Yazıtları'nda açıkça görülen devlet ve töre ilişkisi göstermektedir ki Türklerde devletin varlığı törenin varlığına bağlıdır. Divan-ı Lügat-it Türk'te de “*El kaldı, törü kalmas.*” yani, “*İl terkedilir, töre terkedilmez.*” görüşü hâkimdir. Türklere göre devletler yıkılabilir ancak töreden vazgeçilemez. Tarih boyunca kurulan Türk devletlerine bakıldığında bir devletin yıkıldığı sırada başka bir Türk devletinin kurulduğu görülmektedir. Kurulan devletlerin kültürleri ve töreleri de bazı ufak farklılıklar olmasına rağmen oldukça benzerdir. Devlet kuramamış, boylar federasyonu halinde kalmış Türk topluluklarında da törenin etkin olduğu görülmektedir. Peçenekler ve Kuman-Kıpçaklar gibi devlet haline gelememiş Türk topluluklarında törenin etkin olduğu kaynaklardan öğrenilmektedir. VII. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* adlı eserinde Peçeneklerde yemin ederken kendilerine ait “*zakana*” adlı kanundan bahsetmektedir²⁸.

Törenin devleti beslediği gibi devlet de töreyi güçlü kılmaktadır. Töre, devlet olmadan da varlığını sürdürebilmesine rağmen, devletsiz kaldığında zayıflamakta ve bir zaman sonra etkinliğini yitirmektedir. Örneğin; Çin içlerine giderek yerleşen Türk boyları bir süre sonra Çinlileşmiş ve Türk töresini bırakmışlardır. Bilge Kağan, Çin'e giden ve Çin imparatorunun hizmetine giren Türk boylarının kızlarının cariye, erkeklerinin köle olduğunu söylemekte ve Türk milletinin yok olduğunu acı bir şekilde dile getirmektedir. Kül Tegin Yazıtı'nda Türk boylarının yok olması şu sözlerle dile getirmiştir:

(Çin halkının) tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp,
(ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (Ey) Türk halkı, öleceksin! Güneyde
Çuğay dağlarına (ve) Töğültün ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı,
öleceksin! Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin'e ve diğer ülkelere)

²⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 237.

• Kanun, yasa, töre anlamlarına gelen “*zakon*” kelimesinin muhtemel kaynağının Tuna Bulgar veya Avar sahasında araştırılmasının başlangıç noktası için elverişli olacağı düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Karatay, “Turco Slavica I: Ortak Slav Zakon ‘Kanun’ Kelimesinin Kökleri Hakkında”, *II. Uluslararası Türk Hukuk Tarihi Kongresi*, C. 1, İstanbul: 13-14 Mayıs 2016, ss. 1-10.

²⁸ Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Çev. ve Notlandıran: İlhan Aslan, İstanbul: Post Yayıncılık, 2020, s. 35 (bundan sonra: Porphyrogenitus, *De Administrando*).

kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz. Ötüken dağlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin. (Ey) Türk halkı, (sen) tok gözlüsün: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyarsan açlığı (hiç) düşünmezsin. Böyle olduğun için, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve rızalarını) almadan her yere gittin, oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin.²⁹

Türklerde törenin ortaya çıkması üç yoldan olmuştur. Bunlar; kağanların töre hükümleri koyması, ikinci olarak devlet ileri gelenlerinden oluşan toylarda alınan kararlar ve son olarak yosun hukuku adı verilen halkın örf ve âdetleridir³⁰. Kağanın töre hükümleri koyma yetkisi, Tanrı tarafından verildiğine inanılan yönetme yetkisi “kut”a dayanmaktadır. Kağanların Gök Tanrı’dan aldıkları kuttan dolayı yasama hakları bulunmaktadır. Kağanın hukuk kuralı koyma hakkı, ülkeyi idare etme ve düzeni sağlama görevinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır³¹. Kağanın birincil görevlerinden olan devleti ve halkı idare etmek ancak kanunların varlığı ve uygulanmasıyla mümkün olmaktadır.

Türk töresinin hükümleri değişmez kaideler değildi. Sosyal ve hukuki normlar olan töre, çevre ve durum şartlarına uygun olarak çeşitli değişiklikler geçirmektedir. Devlet görüşlerini gerçekçi sosyal yapıya uygun olarak belirlemiş olan Türk kağanları, zamana ve şartlara bağlı olarak “*meclis*”in onayını alarak töre hükümlerine yeni hükümler getirmişlerdir. Örneğin; Asya Hunlarında Mo-tun, Gök-Türklerde Bumin ve İltiş kağanlar ile Tuna Bulgarlarında Krum Han’ın töreye yeni hükümler getirdikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır. Orhun Yazıtları’nda kağanın Türk töresini düzenlediği açıkça belirtilmiştir:

Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta

²⁹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998, s. 35-37 (bundan sonra: Tekin, *Orhon Yazıtları*).

³⁰ Aybars Pamir, “Orta Asya Türk Hukukunda Töre Kavramı”, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 58, S. 2, 2009, s. 363-368 (bundan sonra: Pamir, “Orta Asya Türk”).

³¹ Pamir, “Orta Asya Türk”, s. 364.

oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler.³²

Türk töresinin bir diğer kaynağı toylarda alınan kararlardır. Orhun Yazıtları'nda yer alan “*Buyrukları yine bilge imiş, cesur imiş. Beyleri yine kavmi yine uygun imiş. Onun için ülkeyi böylece tutup töre tanzim etmişler.*”³³ sözleri, yasama işlerine toy üyeleri ve boy beylerinin de katılabildiğini göstermektedir. Ayrıca kurultaylar kağanın aldığı kararları denetleyici bir görev icra ettiklerinden kağanın yetkilerini sınırlayıcı bir rol üstlenmektedir³⁴.

Toplumda kendiliğinden meydana gelen ve gitgide kök salan gelenekleşmiş kurallar yani yosun hukuku da töreyi meydana getiren kaynaklardandır. Yosun hukukunun Türk töresinin içerisinde yer alması kağanın onayladığı kurallar ile mümkün olmaktadır³⁵. Eski Türklerde genellikle özel hukuka dair şahıs, aile ve miras hukuku kuralları yosun hukuku şeklinde meydana gelmiştir³⁶. Törenin ortaya çıkışı hangi kaynaktan beslenirse beslensin kağan da dâhil olmak üzere tüm toplumu bağlayıcı ve nesnel bir nitelik taşımaktadır³⁷.

Türklerin yaşayış kuralları ile Türk devletlerinin işleyiş düzenini belirleyen töre hükümlerinde zamana ve şartlara bağlı değişiklikler meydana gelmesine rağmen törenin anayasa hükmünde değişmez prensipleri bulunmaktadır. Kutadgu Bilig’de yer alan kayıtlardan anlaşıldığına göre bunlar; könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüz’lük (eşitlik) ve kişilik (insanlık)³⁸ idi.

³² Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 39, ID1.

³³ Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019 (Tıpkıbasım), s. 129 (bundan sonra: Thomsen, *Orhon Yazıtları*); Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK, 3. Baskı, 1994, s. 30 (bundan sonra: Orkun, *Eski Türk*); Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 45. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011, s. 9, 33: ID3-IID4 (bundan sonra: Ergin, *Orhun Abideleri*).

³⁴ Pamir, “Orta Asya Türk”, s. 365.

³⁵ Pamir, “Orta Asya Türk”, s. 368.

³⁶ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: 8. Baskı, Beta Yay, 2010, s. 15 (bundan sonra: Aydın, *Türk Hukuk*).

³⁷ Pamir, “Orta Asya Türk”, s. 368.

³⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Serisi: 13, 1980, s. 13-20 (bundan sonra: Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve*).

Könilik, kanunun adil olması zorunluluktur prensibine dayanır. Çünkü adalet esaslarına uymayan bir kanun, üçayaklı masanın ayaklarından birinin olmamasına benzer, hataların ve haksızlıkların meydana gelmesine sebep olur. Bu da devletin yıkılmasına sebep olmaktadır.

Uz'luk (iyilik, faydalılık) ilkesi, kanunun "iyi" yani topluluk yararına ve toplumu meydana getiren fertlerin faydasına olmasını esas almaktadır. Toplumdaki bireylerin haklarını ve hukukunu korumayan, topluluk için uyumlu olmayan bir kanun devletin sarsılmasına yol açacaktır.

Tüz'lük yani eşitlik, töre'nin ortaçağ zihniyeti ile bağdaştırılması güç özelliklerinden biridir. Töre "oğlu ile yabancıyı ayırmadığını" ve gözünde "bey ile kulun farkı olmadığını" söylemektedir³⁹.

Kişilik (insanlık), töre'de insanlık yani evrensellik kuralı da mevcuttur. Kanunu temsil eden Kün-toğdı'nın bir güneşe benzediği ve bütün dünyayı aydınlatması törenin evrensellik kuralını göstermektedir: "*Güneş (Kanun güneşi) doğar ve bu dünya aydınlanır; aydınlığını bütün halka eriştirir, kendinden bir şey eksilmez.*"⁴⁰.

Kutadgu Bilig'de töre, hükümdar olan Kün-Toğdı tarafından temsil edilmekte ve kanun hükümdardan üstün tutulmaktadır.

Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır. Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse, halk için o kadar mes'ud bir devir ve hayat başlar. Halkın işini insaniyet ile tanzim ederse, o iyi insan ne kadar mes'ud bir bey olur. Dünya halkı bunu duyunca onu arzuladı ve ona yakınlık göstererek, etrafına üşüştü ve toplandı. Bak, dünyaya tam bir saadet kuşağı bağladı; kurt ile kuzu bir arada yaşadı⁴¹.

Kutadgu Bilig'de belirtildiği şekilde kanunlar adil ve doğru uygulandığında halk da, bey de huzurlu olur ve güçlü ile zayıfın birlikte yaşaması mümkün olurdu.

Türk töresi bugün olduğu gibi yazılı kurallar halinde değil, sözlü olarak, örf ve âdet şeklinde nesilden nesle aktarılan kurallardır. Töre kuralları tüm toplum tarafından kabul edilmiş ve toplum da sağlam olarak yerleşmiştir.

³⁹ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig* ve, s. 20.

⁴⁰ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, C. 1, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK, 1959, s. 70-71, Beyit: 827; Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig* ve, s. 20-21.

⁴¹ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, C. 1, s. 43, Beyit: 454-455, 457, 460-461.

Töreye devlette kağandan en küçük ferde kadar herkes uymak zorundaydı, kağanın töreye uymaması mümkün değildi. Kağan töreyi devlette yürütmekle görevli olduğundan, töreyi uygulamaz veya töreye karşı hareket eder ise tahttan indirilir hatta öldürülebilirdi⁴².

Kağanın yönetme yetkisinin Tanrı tarafından verildiğine inanılması, kağanların bir nevi Tanrı'nın yeryüzüne gönderdiği memuru olduğu inancını doğurmuştur. Bu inanç doğrultusunda kağanlar, Tanrı'nın adaletinin yeryüzündeki temsilcisi olarak görülmüşlerdir. Kağanların Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olması, Türk devlet ve topluluklarında kağanın keyfi yönetimini engelleyen başlıca etkenlerden biri olmuştur. Türk halkının bilincinde olan bu yönetim anlayışı ile toplumun hak ve hürriyetleri, Tanrı tarafından töre hükümleri ile güvence altına alınmıştır. Türk halkı hakkını korumak adına adaletsiz ve zalim kağanlara karşı çıkma gücünü de “kut” anlayışından almıştır. II. Gök-Türk Devleti Kağanı Kapgan, devleti oldukça sert yönettiği için ülkede sık sık isyanlar çıkmış ve isyan eden Bayırkular tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüştür (716)⁴³.

Türk töresi, Türk devlet ve toplum hayatı için vazgeçilmez kanunlardır. 585 yılında Çin İmparatoru, Gök-Türklere bir mektup göndererek onların Çin âdetlerini benimsemelerini istemiştir. Gök-Türkler, Çin İmparatorunun mektubuna cevaben:

Bizim âdet ve geleneklerimiz çok eski çağlardan beri devam edegelmiştir. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim gücüm yetmez. Bizim kuzey bölgemizde, idare edilenlerle idare edenler arasında kurulmuş olan düzeni yaralamağa ben cesaret edemem⁴⁴.

Töre, şahıs hürriyetinin güvencesiydi. Türk toplumunda yaşayan her vatandaşın adil ve eşitlikçi töre'nin himayesi altında bulunduğu dair bir

⁴² Nevin Güngör Ergan, “Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol”, *Polis Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 3, Nisan, Ankara 1999, s. 3-4 (bundan sonra: Ergan, “Bozkır Türklerinde Töre”).

⁴³ Ahmet Taşağıl, “Gök-Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar)*, C. 1, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 1992, s. 105 (bundan sonra: Taşağıl, “Gök-Türklerde İnsani Değerler”).

⁴⁴ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016, s. 312-313 (bundan sonra: Ögel, *Türklerde Devlet*); Saadetin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Düzeltilmiş 2. Baskı, Akçağ Yayınları, 1999 s. 24 (bundan sonra: Gömeç, *Kök Türk*).

örnek, Bizans kaynaklarında yer almaktadır. 448 yılında Attila'ya giden Bizans elçilik heyetine dâhil kâtip Priskos, Hun başkentinde yaşayan bir Yunanlı (Grek) ile karşılaşmış ve onunla konuşmuştur⁴⁵. Yunanlı, Balkan Savaşı'nda Hunlara esir düşmüş ve burada bir Hun kadını ile evlenmiştir. Hun kadınından çocukları da olan Yunanlı'nın konuşmasından Hunlar arasında yaşamaktan memnun olduğu ve Hunların savaş dışında hür oldukları anlaşılmaktadır. Niçin memleketine dönmediği sorusuna Yunanlı şu cevabı vermiştir:

Bizans'ta harp sırasında kumandanların korkaklığı yüzünden tehlikede olan halk, barış zamanlarında vergilerin ağırlığı, tahsildarların zulmü sebebiyle sefilâne yaşamaktadır. Orada fakir ezilir, zengin ceza görmez, her şey yargıçlar ve yardımcılarına verilen rüşvete bağlıdır. Bizans'ta hürriyet, kanun eşitliği yoktur⁴⁶.

Türk töresi oldukça sert ve kesin hükümler içermektedir. Cezaları ağır olmasına rağmen töre, Türk devlet ve topluluklarının belkemiğini oluşturduğu için hiç kimse haksız ve adaletsiz cezalar verildiğini düşünmemektedir⁴⁷. Törenin Tanrı tarafından Türklere verildiğine inanılmaktadır Tanrı'nın Türklere gönderdiği töre kuralları da daima doğru ve adaletli olanı emrederdi. Bu nedenle de töre kurallarını herkes baştan kabul ederdi.

Kanun ve düzeni ifade eden töre sözünün yerini sonraki dönemlerde “*kanun, nizam, emirname, cezalandırma, öldürme, askeri sefer, vergi, mükellefiyet, askeri birliğin savaş düzenine sokulması, bir şüphenin açıklığa kavuşması, yanlışlığı düzeltme*” gibi anlamlara gelen Türkçe yasa, yasak; Moğolca yasak tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Sözlü olarak kuşaktan kuşağa geçen Türklerin ve Moğolların örf ve âdet hukukuyla Cengiz Han'ın emirlerinin birleşmesinden oluşturulan Cengiz Han'ın Yasası 1206 yılında

⁴⁵ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig* ve, s. 23.

⁴⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, 1995, s. 41-42 (bundan sonra: Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a*); Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig* ve, s. 23.

⁴⁷ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, İstanbul: Ötüken Yayınları, İstanbul 1995, s. 57 (bundan sonra: Güngör, *Tarihte Türkler*).

oluşturulmuştur. Moğolların Çin ile Türkistan**ı ele geçirmesinden sonra ele geçirilen bölgelerin kültürlerinin de etkisiyle ve ihtiyaçlara uygun olarak genişleyen yasanın tam bir yazılı metni bulunmamaktadır⁴⁸. Ancak elde mevcut olan parçalara göre yasa; 1- Devletler hukuku, 2- Kamu hukuku, 3- Ceza hukuku, 4- Özel hukuk, 5- Ticaret hukuku, 6- Usul hukuku ve 7- Yasama hukuku olarak tasnif edilebilir⁴⁹. Yüzyıllardan beri Müslüman olan Kazak-Kırgızlar evlenme, boşanma, miras, alışveriş gibi günlük işleri ve hırsızlık ve adam öldürme gibi ceza hukukuna dair konuları örf ve âdetlerine karışmış olan töre ve yasa hükümlerine göre çözümlemekte-dirler⁵⁰.

Eski Türkler döneminde Türk kağanları tarafından oluşturulan ve hükümdarlık görevlerine tamamen bağlı bir kurallar sistemi olan töre, Cengiz Han ve onun soyundan gelenler zamanında, Türk ve Moğolları Cengizli soyuna bağlama ve hükümdarlıklarını meşrulaştırma amacıyla kullanılmıştır. Törü'nün Cengiz Han ve halefleri tarafından kanun olarak kullanılması, Cengiz Han soyunun statü ve hükümdarlıklarını güçlendiren bir faktör olmuştur.⁵¹ Moğol İmparatorluğu döneminde bir tür örfi hukuk olarak kalan Türk töresi, onun halefleri döneminde imparatorluk hukuk sistemlerini kontrol altına almak amacıyla Cengiz Han'a atfedilmiştir. Yani töreyi Cengiz Han'ın oluşturduğu belirtilmiştir⁵². Cengiz Han ve onun soyundan gelenler döneminde töreye eklenen bazı yasalar ve düzenlemeler sonucunda eski Türkler dönemindeki törenin orijinal anlamı kaybolmuştur⁵³. Eski Türk devlet geleneğinin bir devamı niteliğinde olan töre hükümleri, Moğollar döneminde "*hanlar hukuku*"nun bir parçası olarak hukuk kaynakları arasında yer almıştır⁵⁴.

* Bu çalışmada Orta Asya terimi yerine Türk kültür ve medeniyetinin beşiği dolayısıyla da Türklerin anayurdunu ifade eden Türkistan terimi kullanılacaktır.

⁴⁸ İsmail Aka, "Eski Türk Hukuku Hakkında Yasa", *Makaleler*, C. 1, Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, s. 99 (bundan sonra: "Eski Türk Hukuku").

⁴⁹ Aka, "Eski Türk Hukuku", s. 99-100.

⁵⁰ Aka, "Eski Türk Hukuku", s. 104-105.

⁵¹ Roman Yu. Pochekaev, "Törü: Ancient Turkic Law 'Privatised' by Chinggis Khan and His Descendants", *Inner Asia*, 2016, s. 183-184, 186 (bundan sonra: Pochekaev, "Törü: Ancient Turkic Law").

⁵² Pochekaev, "Törü: Ancient Turkic Law", s. 186.

⁵³ Pochekaev, "Törü: Ancient Turkic Law", s. 185, 191.

⁵⁴ Pochekaev, "Törü: Ancient Turkic Law", s. 188.

Türkler İslamiyet’i kabul ettikleri zaman İslamiyet’le birlikte İslam hukuku, Türk hukuk kaynakları arasına girmiştir. İslam’ı kabul etmekle birlikte Türk töresi etkinliğine devam etmiş ve Türk kağanları, yaptıkları düzenleme ve uygulamalar, İslam dini ile çelişkiye düştüğünde dahi yasama alanında Türk töresini uygulamaya devam etmişlerdir. Aynı durum Moğollar da görülmüş ve töre hükümleri hukuk kaynakları arasında varlığını devam ettirmiştir⁵⁵.

TÜRK HUKUKUNUN KAYNAKLARI

İslam öncesi Türk hukukuna dair bilgiler Çin kaynakları, Doğu Roma kayıtları, Rus kronikleri, seyahatnameler gibi yabancı kaynaklar ile Orhun Yazıtları ve Uygur Yazıtları ve XI. Yüzyıla ait Divan-ı Lügat-it Türk ve Kutadgu Bilig gibi Türk eserlerinde dağınık halde bulunmaktadır. Yazıtlar ve diğer Türkçe eserlerde suç ve ceza tabirlerinin eski Türk dilindeki karşılıkları yer almaktadır. Suç ve ceza örnekleri açısından özellikle seyahatnameler oldukça verimlidir. İslam öncesi dönem İbn Fadlan Seyahatnamesi ve diğer Arap coğrafyacılarının eserlerinde cezalandırma örnekleri ayrıntılı bir şekilde betimlenmiştir. Moğolları ziyaret eden seyyahların seyahatnamelerinde de ceza örnekleri yer almaktadır.

G.1. Türk Hukuk Tarihi Araştırma Eserleri

Türk hukuk tarihi üzerine yazılmış birçok araştırma eseri bulunmaktadır. Hüseyin Namık Orkun’un “*Türk Hukuku Tarihi: Birinci Kısım, Araştırmalar ve Düşünceler*”⁵⁶ eseri Türk hukuk tarihine öncülük eden çalışmalardandır. Eski Türklerin sosyal kurumları, devlet teşkilatı, antlaşmalar gibi hukuki konular Türk hukuk tarihi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca eserin içeriğinde Uygur hukuk vesikaları ile Osmanlı dönemine dair kanunnamelerin örnekleri de mevcuttur. Sadri Maksudi Arsal’ın “*Türk Tarihi ve Hukuk*”⁵⁷ adlı eseri Türk hukuk tarihi açısından geniş malumât barındırmaktadır. İki kısım ve beş kitap biçiminde düzenlenmiş olan eserin

⁵⁵ Pochekaev, “Törü: Ancient Turkic Law”, s. 188.

⁵⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Türk Hukuku Tarihi Birinci Kısım Araştırmalar ve Düşünceler*, Ankara: Köyhocası Matbaası, 1935.

⁵⁷ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1947.

giriş kısmında hukuk tarihi biliminin tarihçesi ve Türk hukuk tarihinin nasıl işlenmesi gerektiği ve bu konunun zorluklarına değinildikten sonra eski Türk eserleri ve Türklerin mensubu olduğu dinler aktarılmıştır. İki kitap şeklinde yazılmış olan birinci kısımda Türk hukuk tarihinin yerli ve yabancı kaynaklarına detaylı olarak yer verilmiştir. Eserin ikinci kısmında eski Türk devlet teşkilatı, sosyal yapısı, kamu hukuku ve özel hukukuna dair ayrıntılı bilgiler yer almakta ve uygulanan cezalar da belirtilmektedir. Eserde özellikle Asya Hunları, Gök-Türkler, Uygurlar ve Cengiz Han dönemi Moğolları hakkında bilgiler geniş olup tezimizde bu bilgilerden oldukça yararlanılmıştır.

Türk Hukuk Tarihi başlığı ile yazılmış birçok araştırma eseri bulunmaktadır. Prof. Dr. Halil Cin ile Prof. Dr. Ahmet Akgündüz'ün doçentliği esnasında ortaklaşa hazırlamış oldukları “*Türk-İslam Hukuk Tarihi*”⁵⁸ adlı iki ciltlik eserin birinci cildi kamu hukukunu, ikinci cildi özel hukuku içerisinde barındırmaktadır. Eserin birinci cildinin birinci kısmında İslamiyetten önceki Türk hukuk tarihi hakkında bilgi bulunmaktadır. Hun, Gök-Türk, Uygur ve Moğol hukukunun kaynakları ve tarihçesine değinilmiştir. Yine Prof. Dr. Halil Cin ve Prof. Dr. Ahmet Akgündüz'ün birlikte hazırlamış olduğu “*Türk Hukuk Tarihi*”⁵⁹ adlı iki ciltlik eseri bulunmaktadır. Kamu hukukunun ele alındığı birinci ciltte İslam öncesi Türk hukuk tarihine ayrı yer verilmiştir. Hun, Gök-Türk, Uygur ve Moğol hukukunun tarihçesi ve kaynakları hakkında bilgi bulunmaktadır. Hukuk tarihi profesörü Mehmet Akif Aydın'ın “*Türk Hukuk Tarihi*”⁶⁰ eserinin ilk baskısı 1995 yılında yapılmıştır. Eserde Hun, Gök-Türk ve Uygur devletlerinin kısaca tarihine değinildikten sonra İslam öncesi Türk hukuk tarihi hakkında bilgi verilmiştir. Devlet teşkilatı, ceza hukuku, yargılama hukuku, aile, miras ve borçlar hukukuna dair açıklamalar yer almaktadır. Eserin devamında İslam hukuku ve Osmanlı hukuku ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Önemli hukuk profesörlerinden Hasan Tahsin Fendoğlu'nun “*Türk*

⁵⁸ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, C. I-II, İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.

⁵⁹ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C. I-II, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları (OSAV), 1995.

⁶⁰ Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: 8. Baskı, Beta Yayınları, 2010.

Hukuk Tarihi”⁶¹ adlı eserinde de İslam öncesi Türk hukuk tarihini ayrı bir başlık altında aktarmıştır. Hun, Gök-Türk ve Uygur devletlerinin kısaca tarihinden bahsedilen eserde Türk devlet yapısı ve işleyişi, ceza ve yargılama hukuku ile aile hukuku konuları ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Prof. Dr. Halil Cin’in Prof. Dr. Gül Akyılmaz ile beraber hazırlamış olduğu “*Türk Hukuk Tarihi*” adlı eserde de İslam öncesi Türk hukukuna dair bilgi bulmak mümkündür. Eserin birinci bölümünde Hun, Gök-Türk ve Uygurların tarihine kısaca değinilmiş olup ayrıca İslam öncesi Türk hukukunun kaynaklarına da yer verilmiştir. Devlet yapısı ve işleyişi, ceza hukuku, aile, miras, borçlar ve eşya hukuku konularında malumât bulunmaktadır. Yukarıda sayılan eserlerde İslam öncesi Türk hukuk tarihine dair bilgiler yer almasına rağmen genellikle İslam ve Osmanlı hukuku ağırlıktadır.

Kolektif bir çalışma olan “*Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*”⁶² adlı üç ciltlik çalışmanın birinci cildi İslam öncesi dönemden Osmanlı Devleti’ne kadar Türk devletlerinin hukuku hakkında bilgi vermektedir. Bir makaleler toplusu olarak hazırlanmış olan çalışmada Hun, Gök-Türk ve Uygur hukukunun yanı sıra İslam öncesi Türk devletlerinden Bulgar, Hazar, Türgiş ve Karluk hukuku ve Türk-İslam devletlerinden Karahanlılar, Gazneliler, Memlûkler ve Selçuklular dönemi hukuku hakkında ayrıntılı malûmat elde edilmektedir. Türkiye’de iktisat tarihinin kurucularından olan Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfü Barkan’ın “*Türk Hukuk Tarihine Giriş*”⁶³ adlı araştırma makalesi Hun, Gök-Türk ve Uygur hukuku hakkında bilgi bulunan önemli bir çalışmadır. Hukuk tarihçisi ve akademisyen Prof. Dr. Esra Yakut’un “*Eski Türklerde Hukuk*”⁶⁴ adlı makalesinde Hun, Gök-Türk ve Uygur hukuk sistemleri ayrı başlıklar altında ve kamu ile özel hukuk ayrımı yapılarak incelenmiştir. Türk ceza hukukuna dair yapılmış en kapsamlı çalışma Prof. Dr. Feda Şamil Arık’ın “*Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar*

⁶¹ Tahsin Fendoğlu, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000.

⁶² *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları Başlangıcından Osmanlı Döneminde Kadar*, C.I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992.

⁶³ Ömer Lütfü Barkan, “Türk Hukuk Tarihine Giriş”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, S. 14, Nisan 1986.

⁶⁴ Esra Yakut, “Eski Türklerde Hukuk”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 3, 2002.

I: Suçlar ve Cezalar”⁶⁵ adlı araştırma makalesidir. Makalede ceza hukukunun tarihsel gelişimi ve suç-ceza kavramlarının kökenine dair bilgiler verilmiştir. Eski Türklerde ölüm cezası dışındaki cezaları ve cezaların hangi suçlara karşılık geldiği aktarılmıştır. Türk-İslam devletlerinde suç ve cezaları araştıran Prof. Dr. Cüneyt Kanat, “*Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*”⁶⁶ adlı eserinde cezalandırma yöntemleri, devlet ve askeri alanlarla ilgili suçlarla bunlara verilen cezalar ile toplumsal konulardaki suç ve cezalar hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Eser genel olarak İslami dönem Türk devletleri hakkında olmasına rağmen yer yer İslamiyet öncesi dönem cezalarını da aktarmıştır.

Yabancı kaynaklarda Türk hukuk tarihine dair yapılmış çalışmalar oldukça yetersizdir. Roman Yu. Pochekaev’in “*Törü: Ancient Turkic Law ‘Privatised’ by Chinggis Khan and His Descendants*” (Töre: Cengiz Han ve Torunları Tarafından ‘Özelleştirilen’ Eski Türk Hukuku)⁶⁷ adlı İngilizce makalesi, Türk töresinin Cengiz Han Yasası’nın kaynakları arasında olduğu dönemi ve Cengiz’in torunlarının Türk töresine bakışını aktarmaktadır. Sh. Marjani Tataristan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü araştırmacılarından Almaz Raisovich Mukhamadeev özellikle hukuk tarihi ve Tatar halkı üzerine araştırmalar yapmaktadır. Araştırmacının “*O Prestupleniyakh i nakzaniyakh v kypchakskom soobshchestve (XI-XIV vv.)*” (*O Преступлениях и наказаниях в кыпчакском сообществе (XI-XIV вв.: Кıpçak Topluluğunda (XI-XIV Yüzyıllar) Suç ve Cezalar*)⁶⁸ adlı makalesinde XI. ve XIV. Yüzyıllar arasında Kırgız toplumundaki suç ve cezalar hakkında bilgi bulmak mümkündür. Ayrıca yazarın “*Pravo Bolgarii. Chast 1: Prestupleniya i nakazaniya, pravoşudiye*” (*Pravo Волжской Болгарии. Часть 1: Преступления и наказания, правосудие: Volga Bulgaristan Hukuku. Bölüm 1: Suçlar ve*

⁶⁵ Feda Şamil Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar 1: Suçlar ve Cezalar”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 28, Yıl: 1995.

⁶⁶ Cüneyt Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul: 2. Baskı, Küre Yayınları, 2010.

⁶⁷ Roman Yu. Pochekaev, “Törü: Ancient Turkic Law ‘Privatised’ by Chinggis Khan and His Descendants”, *Inner Asia*, 2016, ss. 182-195.

⁶⁸ Almaz Raisovich Mukhamadeev, “*O Преступлениях и наказаниях в кыпчакском сообществе (XI-XIV вв.)*”, *народы в религии Евразии*, 2021, том 26, No: 3, С. 92-106.

cezalar, adalet)⁶⁹ eserinin birinci bölümünde İslam öncesi Volga Bulgar ceza hukuku, ikinci bölümünde İslami dönem ceza hukuku işlenmiştir.

G.2. Türk Kültürü ve Hukukuna Dair Yapılan Tezler

Değerli akademisyen ve bilim insanlarının danışmanlığında Türk tarihi ve kültürüne yönelik birçok araştırma ve tez çalışması yapılmaktadır. Gerek Tarih disiplini gerekse farklı bilim dallarına mensup yüksek lisans ve doktora öğrencileri Türk kültürüne dair pek çok çalışma yapmaktadır. Türk devlet geleneği üzerine Hacettepe Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı'nda Hayrettin İhsan Erkoç "*Eski Türklerde Devlet Teşkilatı (Gök Türk Dönemi)*" adlı yüksek lisans çalışmasını 2008 yılında savunmuştur. Giriş bölümünde Gök-Türklerin ortaya çıkışı ve tarihlerinden bahsedilen tez çalışması üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde kağanlık kurumu, kut anlayışı ve hükümdarlık sembolleri hakkında bilgi bulunmaktadır. Tezin ikinci bölümünde Gök-Türk devlet teşkilatında kullanılan unvanlar ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Devletin idari sistemi, görevli adamları, adliye maliye teşkilatı, taşra yönetimi ve elçiler üçüncü bölümde aktarılan konulardır. Türk devlet yönetimi ve devlet adamının özelliklerine dair hazırlanan 2019 yılında Karabük Üniversitesi Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda hazırlanan "*Kadim Türk Devlet Geleneğinde Devlet Adamı Vasıfları: Kutadgu Bilig Tahlili*" adlı yüksek lisans tezi Tuncay Kaya tarafından savunulmuştur. Birinci bölümde devlet ve devlet adamı kavramlarının esasları belirlenmiş olan tez çalışmasında ikinci bölüm eski Türk devlet anlayışı ve devlet adamı olgusunu incelemektedir. Kadim Türk devlet geleneği ve töre anlayışı ile devletin ana unsurları hakkında bilgi bulunmaktadır. Üçüncü bölümde incelenen Kutadgu Bilig'e göre devlet adamı ve vasıfları tezin ana muhteviyatını oluşturmaktadır. Türk devlet geleneğine dair yapılmış Gazi Üniversitesi Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı'nda "*Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri: Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar*" adlı doktora tezi, Prof. Dr. Salim Koca'nın danışmanlığında Kürşat Koçak tarafından 2011 yılında savunulmuştur. Beş bölümden meydana gelen

⁶⁹ Almaz Raisovich Mukhamadeev, Право Волжской Болгарии. Часть 1. Преступления и наказания, правосудие, Kazan: Sh. Marjani Tataristan Tarih Enstitüsü, 2013.

tez çalışmasında her bölümde Türk kültürünün ayrı bir alanındaki âdet ve gelenekler incelenmiştir. Birinci bölümde devlet yönetime dair törenler ve uygulamalar aktarılmakta olup tezin en hacimli bölümünü oluşturmaktadır. İkinci bölümde askeri hayata dair uygulamalara yer verilmiştir. Üçüncü bölüm evlenme, ad alma, ölüm, kadının konumu gibi toplumsal konuları içermektedir. Dördüncü bölümde iktisadi hayat uygulamalarına değinilirken beşinci bölümde dini ritüeller ve inanç sistemi üzerinde durulmuştur.

Türk hukukuna dair Erciyes Üniversitesi Genel Türk Tarihi Bilim Dalı'nda Muhammed Serkan Başar “*İslamiyet Öncesi Eski Türk Hukuku*” adlı yüksek lisans tezini 2013 yılında savunmuştur. Yine Türk töresi ve hukuku üzerine 2017 yılında Ege Üniversitesi Türk Tarihi Anabilim Dalı yüksek lisans tezi olarak Hasan Göktürk Erdoğan’ın “*Eski Türklerde Töre: Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Uygulamaları*” adlı çalışması savunulmuştur. Yüksek lisans çalışması 2018 yılında “*Türk Töresi Eski Türklerde Töre Uygulamaları*”⁷⁰ başlığıyla kitap olara basılmıştır. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde törenin kökeni ve uygulanışı ele alınmıştır. Devlet yönetiminde törenin belirleyiciliğinin incelendiği ikinci bölümde kağanlık kurumu, kurultay, orun ve ülüş sistemi, askeri hukuk, ant içme törenleri ve ceza hukuku hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Toplumsal hayatı içeren üçüncü bölümde ise genel olarak doğum, ölüm ve evlilik âdetleri üzerinde durulmuştur. Çağ Üniversitesi Kamu Hukuku Anabilim Dalı'nda 2020 yılında Ruhi Bayrak hazırlanmış “*Özgürlük Hareketleri ve Anayasalar Türklerde Töre Hukuku*” adlı yüksek lisans çalışması savunulan tezler arasındadır. Üç bölümden oluşmakta olan tezin birinci bölümünde özgürlük kavramı ve tarihsel gelişimi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde anayasa kavramı ve tarihsel gelişimi çerçevesinde özgürlüklerin anayasaya dâhil edilmesi hakkında bilgi verilmektedir. Tezin üçüncü bölümü töre hukukuna ayrılmıştır. Türk töresinin tanımı ve işleyişi hakkında bilgi verilmekte olup törenin hukukilik ilkesi sorgulanmıştır. Ayrıca bu bölümde Türk anayasasında törenin yansımalarına da yer verilmiştir.

⁷⁰ Hasan Göktürk Erdoğan, *Türk Töresi Eski Türklerde Töre Uygulamaları*, Ankara: Karakum Yayınları, 2018.

1. BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEM TÜRKLERDE YÖNETİM GELENEKLERİ

Türkistan’da yaşayan Türklerin etrafı, sert bir iklimle ve sayısız düşman ile çevrelenmiştir. Türkler tarih boyunca iklim şartlarına uyum sağlayarak ve düşmanları ile mücadele ederek varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Türk topluluklarının yaşadıkları bölgenin coğrafi şartları Türkleri iktisadi olarak hayvan beslemeye zorlamıştır. Hayvancılık kadar tarıma elverişli olmayan bölge, Türklerin konar-göçer bir hayata alışmalarına yol açmıştır. Göçebelik denince akla ilkel bir kültür ve hayat seviyesi gelmektedir. Ancak atın Türkler tarafından ehlileştirilmesiyle meydana gelen atlı-göçebe kültürünün ilkel göçebelikle hiçbir ilgisi yoktur. Türk atlı-göçebe hayatı, “*kuvvet, hareket ve sürat*”⁷¹ temelleri üzerine kurulmuştur.

Türkistan’ın elverişsiz iklim ve çevre koşulları, Türkleri sıkı bir dayanışma, iş birliği ve teşkilatlanmaya mecbur bırakmıştır. Türkler devlet, ordu ve toplum hayatını tüm bu güçlüklerle baş edebilecek şekilde düzenlemişlerdir. Türkler, varlıklarını devam ettirme mücadelesi verirken dinamizmi koruyan gelenekler oluşturmuşlar ve bu geleneklere tavizsiz bir şekilde sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır.

1.1.DEVLET YÖNETİMİ

Türklerde teşkilat fikrinin oluşması, milattan önceki çağlara uzanmaktadır. Türkler, Türkistan’ın çevre ve iklim koşulları dolayısıyla tarımdan çok hayvancılık ile geçimlerini sağlamak zorunda kalmışlardır. Bu hayvancılık faaliyeti büyük sürüler beslemek şeklinde gerçekleştirilmekteydi. Bu sürülerin otlak ve su ihtiyacı için düzenli ve kontrollü olarak sulak

⁷¹ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016, s. 18 (bundan sonra: Koca, *Türk Kültürünün*).

alanların ve otlakların olduğu bölgeleri tespit ederek oralara yerleşmişlerdir. Ayrıca büyük sürülerin sevk ve idaresi de Türklerde iş birliği ve dayanışmayı kuvvetlendirmiş, yönetme ve emretmeyi geliştirmiştir⁷².

Türkler, otlak ve su peşinde hayvanlarını mevsimsel olarak göç ettirirken bölgeye gelen ya da gittikleri bölgedeki başka topluluklarla çatışmalar yaşamışlardır. Bölgelerini ve özgürlüklerini koruma isteği, Türklerin savaşçı bir millet olmalarını sağlamıştır. Savaşçılık kabiliyetleri ve demirin kullanımı ile dayanıklılıkları artan bozkırlı Türkler, barış halinde yaşamak adına ortak kuralların zorunluluğunu fark etmişlerdir. Türk boylarının dirlik ve düzen halinde yaşayabilmesi için mecburi olan kurallar “*hukuk*” düşüncesini doğurmuştur. Savaşçılık kabiliyetlerine eklenen hukuk düşüncesi, Türklerde insanları yönetme isteği oluşturmuştur. Bu istek ve düşünce, devlet fikrinin doğuşunu teşkil etmiştir. Türkler, kendilerine bağlanan insanları idare etmek amacıyla siyasi kadrolar oluşturmuş ve ilk kanun koyucular olmuşlardır⁷³.

Çin kaynaklarında Hunların gelenekleri ile ilgili ifadeler yer almaktadır. M.Ö. 167 tarihinde Hun veziri ile Çin elçisi Chung-hang Yüeh arasında geçen konuşmaya göre Hunların devlet idaresine dair yasaları basit ve uygulaması kolay olan yasalardır. Çin kaynaklarında kağan ile halkın arasındaki ilişkinin basit ve uzun süreli olduğu ve ülkenin tek bir vücut gibi yönetildiği anlaşılmaktadır⁷⁴.

Türklerde devlet düzeni, Türklerde var olan Gök Tanrı inancına bağlı olarak oluşturulmuştur. Türkler, dünyanın ve göklerin sahibi olarak Tanrı’yı görmüşler ve idari yapılanmayı da bu inanışa göre kurmuşlardır. Yazıtlarda yer alan “*üze kök tengri*” ve “*asra yağız yir*” arasında insanoğlunun yer aldığı belirtilmiş ve idari düzen de aynı şekilde gökten aşağıya doğru bir yapı

⁷² Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1454 (bundan sonra: Koca, “Eski Türklerde Devlet”).

⁷³ Fuat Köprülü, “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”, *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul: 20-25 Eylül 1937, s. 417 (bundan sonra: Köprülü, “Ortazaman Türk Hukuki”).

⁷⁴ Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Ankara: 3. Baskı, TTK, 2020, s. 18 (bundan sonra: Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*); Ögel, *Türklerde Devlet*, s. 134; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları’na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 24 (bundan sonra: Otkan, *Tarihçinin Kayıtları’na*).

sergilemiştir⁷⁵. Bu sıralamaya göre üstte Tanrı, onun arkasından Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi Türk kağanı ve katunu gelmiştir. Eski Türk devletlerinde devletin ve askeri gücün esasını teşkil ve temsil eden zümre, kağan ailesi idi. Kağan ailesinden sonra, kağan ailesi ile akrabalık kurmuş olan Türk boyları gelmekteydi.

Eski Türklerdeki ikili (doğu-batı, sağ-sol vb.) teşkilatı Gök Tanrı inancına bağlamak mümkündür. Gök ve dört yön Türk devletinin mekânını teşkil etmiştir. Devlet, yeryüzünde olmakla beraber, Gök Tanrı'yı hâkimiyetin sahibi ve kaynağı bilen Türklere göre, iktidar Tanrı'dan (Gök'ten) aşağıya doğru indiği için, devlet içindeki mevkiler de yukarıdan aşağı doğru sıralanmakta ve sağ ve sol yönünde yayılmaktadır. Eski Türk inancında Güneş'e ve Ay'a verilen ehemmiyetten anlaşılıyor ki, bu sağ ve sol istikametleri umumiyetle doğu-batı cihetleri idi. Türk devletinde mevkiler gökten yere doğru inmekte ve sağa, sola, öne ve arkaya doğru ayrılmaktadır. Bu anlayış, Türk devletlerinde en üst rütbeden en alt rütbeye kadar sistemli ve örgütlü bir emir-komuta zincirinin var olduğunu göstermektedir⁷⁶.

İktidarın Tanrı tarafından verildiği anlayışının etkileri Türklerde idari sistemde de açıkça görülmektedir. Tanrı göktedir ve bu nedenle Türkler tarafından gök kutlu sayılmıştır. Bu nedenle diğer yönlerle nazaran "doğu" üstün tutulmuştur. Gök-Türkler, doğunun rengini gök, batının rengini ak, kuzeyin kara ve güneyin rengini de kızıl olarak belirtmişlerdir⁷⁷. M.Ö. 3. Yüzyılın başlarında Hun orduları Çin İmparatoru Kao-ti'yi kuşattıklarında, Hun ordusu bu dört rengi temel alarak dizilmişlerdir⁷⁸.

Türk devlet teşkilatında batının doğudan sonra ikinci yeri alması coğrafi ve iklim şartları bakımından Türk hâkimiyetinin gelişme ve genişleme ekseninin doğu-batı istikametinde olmasından ileri gelmiştir. Bu sebeple bozkır Türk devletinde sağ-sol (doğu-batı) yönleri büyük önem taşımış, buralara atanan idareciler genellikle hanedan üyeleri arasından seçilmişlerdir.

⁷⁵ Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara: 4. Baskı, Berikan Yayınevi, 2018, s. 86-87 (bundan sonra: Gömeç, *Türk Kültürünün Ana*).

⁷⁶ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana*, s. 86-87.

⁷⁷ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana*, s. 88.

⁷⁸ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana*, s. 88.

Hunlarda devletin ve ordunun sol kanadını, yani Doğu tarafı Hun İmparatorunun büyük oğlu tarafından idare ediliyordu. Sağ kanat, yani devletin batı bölgesi ile ordunun sağ kanadı, Hun hükümdarının kardeşleri ile yakın akrabaları tarafından yönetilmekteydi⁷⁹. Sivil ve askeri idare diye bir ayrım bulunmadığından idari yöneticiler aynı zamanda orduyu komuta eden komutanlar olarak görev yapmaktadır. Hun Devleti'nde, her bölgeye hanedandan bir prens atanmış ve bu prensler aynı zaman da komutan olarak da görülmüşlerdir. Her türlü hareketleri ve akınları, 10.000 veya 20.000 asker sayısı ile belirlenmiş ve bu sayı ile gerçekleştirilmiştir. Her askeri harekette, tam bir tümen düzeniyle hareket etmektedirler⁸⁰.

Gök-Türk Devleti'ne tâbi büyük Türk boyları üzerine, kağanın küçük kardeşi veya Bilge Kağan gibi oğullar şad, yani komutan olarak gönderilmişlerdir. Gök-Türk Devleti'nde Kapgan Kağan döneminde Bilge Kağan, Tarduşlar üzerinde şad olarak görev yapmış kağan olduktan sonra kardeşi Kül Tigin'i şad olarak atamıştır. Böylece, tabiiyet altına alınan boylar, Gök-Türk şadı ve yabgusunun tayin edilmesiyle kontrol altında tutulmuş oluyorlardı. Hun ve Gök-Türk devletleri gibi Türk devletleri güçlü oldukları zamanlarda bağlı boylar, merkezden gönderilen yöneticilere itaat etmiş, devlet zayıfladığında bağımsız olmuşlardır.

Uygur devleti kurulurken devlet teşkilatı, oymakların soyluluk derecelerine uyulmak yoluyla meydana gelmişti. Devletin bütün arazisi de, Uygurların dokuz boyu ile soylu Karluk ve Basmıl boyları arasında bölünmüş ve on bir yurtluğa ayrılmıştı⁸¹.

“*De Administrando Imperio*” adlı eserde, Peçeneklerin sekiz boydan oluştuğu ve her bir boyun da küçük kırk uruğ veya oymağa ayrıldığı belirtilmiştir. Bu kırk küçük uruğun başında küçük beyler görev yapmakta, sekiz boyun yönetiminde ise büyük beyler bulunmaktadır⁸². Peçeneklerin

⁷⁹ Ögel, *Türklerde Devlet*, s. 315.

⁸⁰ Ögel, *Türklerde Devlet*, s. 307.

⁸¹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 178.

⁸² Mualla Uydu Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2020, s. 347 (bundan sonra: Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya*).

sekiz boyunun her biri kendi içerisinde bağımsız bir şekilde hareket etse de diğer devlet ve topluluklara karşı birlik içerisinde hareket etmişlerdir⁸³.

Türk yöneticilerinde devamlılık bilinci vardır. Türk hanedanı değişir, yerine bir devlet kurulur, bu devletin başındaki hanedan kendisini daha evvelkinin devamı addetmektedir. Kaynaklardan açıkça anlaşıldığına göre, Gök-Türkler kendilerinin Hunlardan geldiğine inanmışlardır Uygurlar da, Gök-Türkler gibi atalarını Hunlar olarak kabul etmişlerdir. Uygur kağanları, Asya Hun hükümdarı Mo-tun'un seviyesine erişmek için çaba sarf ederlerdi⁸⁴.

Türk devlet anlayışının temelinde üç önemli unsur yer almaktadır. Bunlar; halk, ülke ve töredir. Eski Türkler, halka “kün”, “bodun” veya “el” (il) demişlerdir⁸⁵. Türklerde devlet, yöneticiler ile halkın çabaları ve iş birliği sonucunda oluşmaktadır. Yani halk, devletin hem kurucu hem de temel unsuru olmuştur. Ülke, devletin sahip olduğu ve halkın üzerinde yaşadığı toprakları ifade ederdi. Türklerde toprağı, devletin temeli sayan bir anlayış hâkim olmuş ve ülke topraklarını korumak başlıca görevlerden sayılmıştır. Töre ise kısaca “kanun” demektir. Devlet kurmak demek, hiç kuşku yok ki bir kamu hukuku ile bir özel hukuk meydana getirmek anlamına gelmektedir. “İl” (devlet) ile birlikte kullanıldığında “devlet kanunu”⁸⁶ anlamına gelen töre kelimesi, Türklerde hem kamu hem de özel hukuk kurallarının tamamını kapsamıştır. Devletin başına geçen kağanlar ve hükümdar aileleri, üç unsuru tamamlayan bir karakter arz etmiştir.

1.1.1. Kağan

İslamiyet öncesinde Türk devletlerinde hükümdarlar çeşitli unvanlar taşımışlardır. Bu unvanlar; tanhu, şanyü, kağan, han, yabgu, ilteber, idikut

⁸³ Mualla Uydu Yücel, 9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla İlk Rus Yıllıklarında Türkler, İstanbul: 1. Baskı, Doğu Kütüphanesi, 2020, s. 88 (bundan sonra: Yücel, İlk Rus Yıllıklarında).

⁸⁴ Aydın Taneri, Türk Devlet Geleneği (Dün-Bugün), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015, s. 166 (bundan sonra: Taneri, Türk Devlet).

⁸⁵ Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi, s. 93, 122; Koca, Türk Kültürünün, s. 81.

⁸⁶ Âdem Tutar, “İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı”, Türkler Ansiklopedisi, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1528 (bundan sonra: Tutar, “Türk Devlet Geleneğinde Adalet”).

gibi unvanlardır. Yukarıda saydığımız unvanlar arasında en yaygın olarak kullanılanı kagan'dır⁸⁷.

Türk hükümdarları merkezi yönetimin başı olup, yasama (töre hükmü koyma) ve yargılama yetkisine sahiptir. Kağan, devletin en yetkili kişisiydi. Kağanların emirleri kanun hükmünde kabul edilip, devlet görevlileri ve halk bu emirlere uymakla yükümlülerdi. Kağanlar yargı yetkisine sahip olduklarından dolayı aynı zamanda en büyük yargıç konumuyla yüksek mahkemeye de başkanlık etme hakkına sahipti. Kağan, devlete ve kendisine karşı suç işleyen kişileri tutuklatma, yargılama ve cezalandırma (ölüm de dâhil) yetkisini elinde bulundurmaktaydı⁸⁸. Türk kağanları, Türk devletinin hükümdarı olarak devletin iç ve dış siyasetini belirlemekte, savaşlarda orduların komutanı olarak savaşa katılmakta, elçi gönderilmesi ve kabullerine karar vermekte, devlet görevlilerinin tayin ve azillerini düzenlemekteydi⁸⁹.

Türk kağanları, Türk devletinde törenin uygulanması ve düzenlenmesinden, ülkede adaletin sağlanmasından sorumlu tutulmuşlardır. Eski Türklerde, kağanın şahsi yönetimine bırakılmış bir devlet yönetimi mevcut olmamış, Türk töresine bağlı bir idare şekli uygulanmıştır. Türk kağanlarının zayıf olduğu dönemlerde, Türk devlet teşkilatı ve töresi bozuluyor ve Türk toplum yapısı sarsılıyordu. Bunun yaşandığı durumlarda kağanların Türk töresini yeniden düzenlemesi ve töreyi koruması başlıca görevlerindendi⁹⁰.

Ancak, egemenliğe sahip olan kağanın iktidarı sınırsız değildir, aksine iktidarı töre ve kurultay ile sınırlandırılmıştır. Töre, Türk örf ve geleneklerinden oluşmuş kanunlar olup, töresiz devlet yönetimi mümkün değildir⁹¹. M.Ö. 7-5. yüzyıllar arasında İskit (Saka) beylerinin yönetim kudreti de bir “*savaşçı meclisi*” ile sınırlandırılmıştır⁹².

⁸⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 257.

⁸⁸ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 104.

⁸⁹ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 104.

⁹⁰ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 105.

⁹¹ Hasan Tahsin Fendoğlu, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000, s. 12 (bundan sonra: Fendoğlu, *Türk Hukuk*).

⁹² A. İ. Melyukova, “İskitler ve Sarmatlar”, Çev. İsenbike Togan, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 151 (bundan sonra: Melyukova, “İskitler ve”).

Hunlardan itibaren İslamiyet öncesi Türklerde siyasi iktidar “kut” anlayışına dayanmıştır. Kut, Tanrı tarafından kağana verilen yönetim yetkisidir. Kut’un içeriği Kutadgu Bilig’de şu şekilde belirtilmiştir:

Kutun tabiatı hizmet, şiarı adalettir. Fazilet ve hizmet Kut’tan doğar. Beyliğe yol ondan geçer. Her şey Kut’un eli altındadır. Bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir, ilahidir. Be, sen bu makama kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi...⁹³.

Orhun Yazıtları’nda kağanların Tanrı tarafından tahtta oturdukları açık bir şekilde belirtilmiştir: “...*Türk kavmi yok olmasın diye, millet olsun diye babam Elteriş hakanı, annem Elbilge hatunu Tanrı tepesinde tutup yukarı götürmüş.*”⁹⁴. Madara kaya kabartmalarında Tervel Han’ın, Çatalar Yazıtı’nda da Omurtag Han’ın Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından han olduğu belirtilmiştir⁹⁵.

Törenin kağanın yetkilerini sınırlandırıcı hükümleri mevcuttu. Tahta çıkacak kişinin mutlaka Türk soyundan gelmesi gerekmektedir (hem baba hem de anne soyu Türk olmalıdır). Bu şartı yerine getirmeyen kişilerin tahtta hak iddia etme hakları bulunmamaktadır. Mesela, Gök-Türk Kağanı Taspar, 581 yılında ölürken tahta ağabeyinin oğlu Ta-lo-pien’i varis olarak göstermiş, ancak Ta-lo-pien’in annesinin Türk olmayışı dolayısıyla halk onu kağanlığa kabul etmemiştir⁹⁶.

Türk devlet anlayışına göre Tanrı tarafından görevlendirilen Kağan, tüm insanlığın hükümdarıdır ve amacını gerçekleştirmek için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Kağan olmak için alp ve bilge olmak gerekmektedir. Ayrıca kağanların akıllı danışmanları olması gereklidir. Bu

⁹³ Fendoğlu, *Türk Hukuk*, s. 12, Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygurlarda İnsani Değerler ve Hukuk”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 1992, s. 123 (bundan sonra: Çandarlıoğlu, “Uygurlarda İnsani Değerler”).

⁹⁴ Orkun, *Eski Türk*, s. 34-35; Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 12-13, 36-37, I D11- II D10: “*Türk budun yok bolmazun tiyin, budun bolcun tiyin, akanım ilteriş kaganıg, ögüm ilbilge katunıg tenri töpesinde tutup yügerü kötürmiş erinç*”.

⁹⁵ M. Fuat Köprülü, “Proto Bulgar Hukukuna Dair Notlar”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1983, s. 80-83 (bundan sonra: Köprülü, “Proto Bulgar Hukukuna”).

⁹⁶ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 2003, s. 34, 115 (bundan sonra: Taşağıl, *Göktürkler*); Gömeç, *Kök Türk*, s. 20, 22; Abdülkadir Donuk, “Türklerde Hâkimiyet Anlayışı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. X-XI, Yıl: 1980, s. 53 (bundan sonra: Donuk, “Türklerde Hâkimiyet”).

danışmanlardan en bilineni Gök-Türk Kağanı Bilge Kağan'ın danışmanı Tonyukuk'tur. Kağanlar erdemli olmalıdır. Güçlü olmalıdır. Ayrıca ünlü olmalıdır.

Hun Devleti'nde kağan vefat ettiğinde yeni kağan, seçkin kabile reisleri ve vezirlerin katılımıyla yapılan törende⁹⁷, bir keçe üzerine oturtularak dokuz kişi tarafından havaya kaldırılarak çadırın etrafında doğudan batıya doğru dokuz defa döndürülür. Bundan sonra boğazı ipek bir şal ile sıkılarak kaç yıl kağanlık yapılacağı sorulur. Ağzından çıkan ilk ses veya sözcüğe göre bir süre belirlenirdi. Gök-Türk Devleti'nde de kağanın tahta çıkış merasimi Hunlarda uygulanan merasimle hemen hemen aynı özellikleri taşımaktadır.

Eski Türk devletlerinde kağanlar, Gök Tanrı tarafından tahta çıkarıldıkları inancı dolayısıyla Türk milletinin velisi ve babası sayılmıştır. Türk devlet geleneği gereğince kağana Türk töresinde açıkça belirtilmiş birtakım haklar ve sorumluluklar yüklenmiştir.

Kağanın belirli görevleri vardı. Kağan, ili (devleti) törelere göre yönetir, töreye yeni hükümler getirebilir, yüksek memurları atayabilir veya görevinden azledebilir. Aynı zamanda savaş zamanında ordunun komutanı sıfatıyla savaşı yönetir. Özellikle isyan ve kendisine yönelik suikast teşebbüslerinde bizzat yargılama yetkisi bulunmaktadır. Örneğin, Avrupa Hun Kağanı Attila, Bizans elçilik heyetinin kendisine suikast için Bizans İmparatoru tarafından görevlendirilmiş olduğunu öğrendiğinde elçilik heyetinden Bigila'yı yargılamıştır⁹⁸.

Kağanın bir diğer görevi halkı iktisadi bakımdan refaha ulaştırmaktır. Aç görüp doyurmalı, çıplak görüp giydirmelidir. Kısacası kağan bu görevini yerine getirmek için gece uyumadan gündüz oturmadan halk için çalışmalıdır. Orhun Yazıtları'nda ve Dede Korkut Hikâyeleri'nde bu anlayış çok güzel bir dille ifade edilmiştir.

Töreye göre kağanın en önemli görevi, ülkeyi adil bir şekilde yönetmektir. Kutadgu Bilig'de hükümdarın adalet ile hükmetmesi gerektiği

⁹⁷ Halil Cin, Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya: Sayram Yayınları, 2011, s. 24 (bundan sonra: Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk*); Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi Kamu Hukuku*, C. I, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları (OSAV), 1995, s. 60 (bundan sonra: Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*); Ögel, *Türklerde Devlet*, s. 89.

⁹⁸ Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahu Priskos'a*, s. 52.

birçok yerde belirtilmiştir. Kutadgu Bilig’de hükümdarı temsil eden Kün Toğdı, Ay-Toldı’ya insanlar arasında bey ile kulun farkı olmadığını ve hak arayan kimselerin işini uzatmadan, bıçak keser gibi hallettiğini söylemektedir. Zulme uğrayan insanlara şeker gibi tatlı, zalimlere ise zehir gibi acı olan Hind otu gibi olduğunu belirtmektedir. Kün Toğdı hüküm verirken ister oğlu, ister yakını ister yabancı veya misafir hepsinin aynı olduğunu ve hepsine karşı aynı şekilde davrandığını söylemektedir⁹⁹.

Kağanın sahip olduğu haklar ve yetkiler, başta töre hükümleri olmak üzere kurultay ve boy beyleri vasıtasıyla sınırlandırılmıştır. Tanrı tarafından hükümdar olan Kağan görevlerini yerine getirmediği takdirde *kut*’u elinden alınmaktadır Kağanlar Türk töresine uygun hareket etmedikleri takdirde, Tanrı tarafından cezalandırılır ve kutu onu terk eder düşüncesi hâkim olmaktadır. Kağan da töreye uymadığı takdirde cezalandırılabilmekte, hatta öldürülebilmektedir. 716 tarihinde Gök-Türklerde İnel Kagan’ın tahttan indirilmesi, kut’u kaybetmesine ve yerine kut sahibi olan bir başkasının geçirilmesine bağlanmıştır¹⁰⁰. Hazar Kağanlığında da, Hazar ülkesinde doğal afetler yaşanması, isyanlar çıkması vb. gibi durumlar kağanın kut’unun onu terk ettiğinin belirtisi olarak sayılmış ve Hazar Kağanının katledilip yerine başkasının getirilmesi uygun görülmüştür¹⁰¹. Kağanlar tahttan indirildiklerinde kendi yaylarının kirişleriyle boğulmak suretiyle öldürülmüşlerdir. Bunun da sebebi Gök Tanrı tarafından tahtta çıkarılan kağan ve ailesinin kutsal kan taşıdığı anlayışıdır¹⁰². Kağanların tahta çıkış törenlerinde boğazın sıkılarak neredeyse baygın hale getirilmesi

⁹⁹ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, C. I, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK Yayınları, 1959, s. 69-70, b. 808-818.

¹⁰⁰ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, C. III, Ankara: TTK Yayınları, 2004, s. 42 (bundan sonra: Taşağıl, *Göktürkler*).

¹⁰¹ Peter Golden, “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, Çev. Ayda Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yay. İstanbul 2000, s. 356 (bundan sonra: Golden, “Güney Rusya Bozkırlarının”).

¹⁰² Jean Paul Roux, *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999, s. 121 (bundan sonra: Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*); M. Fuad Köprülü, “Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnûiyeti”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, İstanbul 1983, s. 74 (bundan sonra: Köprülü, “Hanedan Azasının İdamında”); Aybars Pamir, “Türkler’in Geleneksel Dini Şamanizm’in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukukuna Etkisi, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Yıl 2003, C. 52, S. 4, s. 155-185, s. 176-177 (bundan sonra: Pamir, “Şamanizm’in Eski Türk Kamu”).

uygulamasını kağanların kutsal kanının akıtılamayacağından dolayı boğarak öldürüleceklerinin belirtisi olarak görmek mümkün görünmektedir¹⁰³.

Halka kötü davranan kağanlar tahttan indirilmekte, beylerin desteğini kaybetmekte ve hatta öldürülmektedir. Batı Gök-Türk Devleti'nin Kağanı Ch'u-lo, Töles boylarına ağır vergiler getirmiş, üstelik kendisine isyan edeceğinden şüphelendiği boy beylerini de ortadan kaldırmıştır. Kağanın davranışları Töleslerin isyanına ve batıdaki beylerin de kendisini terk etmesine sebep olmuştur¹⁰⁴. Yine II. Gök-Türk Devleti Kağanı Kapgan Kağan, halkı çok sert idare eden bir hükümdar olduğundan boylar arasındaki huzursuzluklar onun döneminde artmıştır. Çin ile müttefik olan ve isyan eden Bayırku'lar üzerine giden Kapgan Kağan, Bayırku'ları hezimete uğratmıştır. Ancak dönüş yolunda Söğüt Ormanı'nda Bayırku reisi tarafından öldürülmüş ve Kapgan Kağan'ın kafası kesilerek Çin'e gönderilmiştir¹⁰⁵.

1.1.2. Katun (Hatun)

Hatunlar devlet yönetiminde kağandan sonra gelmektedir. Katunlar, kağanlar gibi töre ile katunluk yetkisine sahip olmuşlar ve kağanla beraber devleti yönetmişlerdir¹⁰⁶. Orhun Yazıtları'nda “*Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolcun tiyin kangım İl-teriş Kaganıg, ögüm İl Bilge Katunıg töpüsinte tutıp yügerün kötürmiş erinç.*”¹⁰⁷ hatunun devlet yönetiminde kağanla birlikte söz sahibi olduğunun göstergesidir. Türk hatununun kut sahibi olduğunun Orhun Yazıtları'nda bir diğer göstergesi; “*Babam hakan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı. Umay gibi annem hatunun kut'u sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti.*”¹⁰⁸

¹⁰³ Ömer Lütfi Barkan, “Türk Hukuk Tarihine Giriş”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, S. 14, Nisan 1986, s. 15 (bundan sonra: Barkan, “Türk Hukuk”).

¹⁰⁴ Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 89; Gömeç, *Kök Türk*, s. 27-28.

¹⁰⁵ İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2020, s. 51, 286 (bundan sonra: Togan, Kara ve Baysal, *Eski T'ang Tarihi*); Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, İstanbul: 4. Baskı, Selenge Yayınları, 2019, s. 307-310 (bundan sonra: Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*); Taşağıl, *Göktürkler*, C. III, s. 34-36.

¹⁰⁶ Saadettin Gömeç, “Türk Devletinde Kagan ve Katun”, *Türk Tarihinden İzler*, C. IV, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, s. 173 (bundan sonra: Gömeç, “Kagan ve Katun”).

¹⁰⁷ Orkun, *Eski Türk*, s. 33-34, ID, 10-11, IID, 10.

¹⁰⁸ Tekin, *Orhun Yazıtları*, s. 47.

Ancak kadınlar devlet yönetiminde entrikalara bulaşır veya devlete zarar verecek hareketler yaparlarsa, uygun bir yolla öldürülmüşlerdir¹⁰⁹.

Hatunlar devlet yönetiminde etkin bir rol oynayıp, kurultayda söz hakkına sahiptirler. Fermanların “*Hakan ile Hatun buyururlar ki.*” diye başlamasının bir zorunluluk olması ve “*Hakan buyurur ki.*” şeklinde başlayan fermanların bazı yerlerde uygulamaya geçirilmemesi, Hatunların Türk devletlerindeki hukuki statülerinin ne derece yüksek olduğunun göstergesidir¹¹⁰. Resmi yazışmalarda da hatunun kağandan ayrılmaması kadının Türk toplumu ve aile hayatındaki konumu ve öneminden ileri gelmektedir¹¹¹.

Hatunların kendilerine ait otağ ve görevlileri bulunur, elçileri kabul edebilirlerdi. Attila’nın eşi Arıg-han, Bizans’tan gelen elçilik heyetini Attila ile birlikte karşılamıştır. Ayrıca Avrupa Hun Kağanı Bleda’nın eşi, Bleda’nın ölümünden sonra da devlet teşkilatında etkin olmaya devam etmiş, yaşadığı köyün sahibi ve idarecisi olarak Bizans elçilerini kabul etmiştir¹¹². Yine 725 yılında Çin’den gelen elçiye karşılayan heyette Bilge Kağan’ın eşi Po-fu Katun da yer almaktadır¹¹³. Uygur Kağanı da yabancı devlet elçilerini otağının önünde karşılardı. Uygur hatunu ve prensesleri de elçi kabul törenlerine at üzerinde katılırlardı¹¹⁴. Hatunların diplomatlık görevlerinin de olduğunu şu hadise göstermektedir. Hun Kağanı Mo’tun, Çin İmparatoru Kao-ti’yi kuşattığında, Çin kaynakları kuşatmanın Hun hatununun Mo’tun’u ikna etmesi neticesinde kaldırıldığını yazmıştır¹¹⁵. Uygurlarda da hatun

¹⁰⁹ Gömeç, “Kagan ve Katun”, s. 174.

¹¹⁰ Arsal, *Türk Tarihi* ve, s. 333-334; Mualla Uydu Yücel, “İslam Öncesi Türk Ailesinde Hukuk: Haklar, Suçlar, Cezalar”, *Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Dünya Medeniyeti İçinde Türklerde ve Başka Topluluklarda Aile ve Akrabalık İlişkileri Çalıştay Bildirileri*, Kastamonu: 22-23 Kasım 2018, s. 127 (bundan sonra: Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”); Ziya Gökalp, *Türk Ahlakı*, Haz. Yalçın Toker, İstanbul: Toker Yayınları, 1989, s. 46 (bundan sonra: Gökalp, *Türk Ahlakı*); Gömeç, “Kagan ve Katun”, s. 175.

¹¹¹ Özkan İzgi, “İslamiyet’ten Önceki Türklerde Kadın”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara: TTK Yayınları, 2017, s. 30 (bundan sonra: İzgi, “Türklerde Kadın”).

¹¹² Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara: TTK Yayınları, 2001, s. 151 (bundan sonra: Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*).

¹¹³ Gömeç, *Kök Türk*, s. 102; Gömeç, “Kagan ve Katun”, s. 175.

¹¹⁴ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 208.

¹¹⁵ J. M. De Groot, Ahmetcan Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2011, s. 93-94 (bundan sonra: Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*); Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 99; Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Konya: Kömen Yayınları, 2012, s. 50 (bundan sonra: Baykuzu, *Asya Hun*).

yönetimde etkin rol oynamıştır. VII. yüzyılda Uygurlar henüz devlet kurmamışlarken Uygur boy beyinin annesi olan Uluğ Hatun, Uygurlar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözer, davalara bakar, suçluları cezalandırırdı¹¹⁶.

Savaşa giderken de hatun, kağanın yanında yer almaktadır. Hatunların zaman zaman orduları bile yönettiği olmuştur. Sabar Hükümdarı Balak'tan sonra görevini devralan eşi Bug-arık Hatun, 10.000 kişilik Sabar askerlerine komutanlık yapmıştır¹¹⁷. 576 yıllarında Kafkasya'daki Tölös-Ogur boylarından birisinin başında Ak Katun adında birisinin olduğu belirtilmektedir¹¹⁸. 730-731 yıllarında Hazar kağanının ölümü üzerine, ülke kağanın annesi Bars Bike tarafından yönetilmiştir¹¹⁹.

Uygurlar da hatunun kağanla beraber otağ etrafında dönme merasimine katılır, tahta beraber çıkarlardı. Uygur Kağanı ile evlenen Çinli prensesin tahta çıkış töreni şu şekilde gerçekleşmiştir: Çinli prenses Uygur Devleti'ne geldiğinde Çin kıyafetlerini çıkarır, onun yerine al renkli Türk kıyafetlerini giyer ve altın taç takar. Çinli prenses kağanın bulunduğu kalenin önüne gelir, kağan doğuya doğru döner, Çinli prenses ise batıya doğru dönerek kağanı eğilerek selamlar. Selam verdikten sonra hatun bir tahta oturtulur ve otağ etrafında dokuz defa döndürülür, böylelikle tören tamamlanmış olur¹²⁰.

Kağanlar siyasi sebeplerden dolayı birden fazla evlilik yapmaktaydılar. Hatta Hazar Kağanlığı'nda hâkimiyeti kabul eden yirmi beş halktan birer hatunun kağanın eşi olduğu belirtilmektedir. Ancak eşlerinden tek bir kadın hatun olabilmekteydi. Töre hükümleri, ilk eşi hukuken meşru saymış, diğer kadınlara hatun unvanı meşru olmadıkları dolayısıyla verilmemiştir. Bu

¹¹⁶ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 469; 132; İzgi, "Türklerde Kadın", s. 31.

¹¹⁷ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana*, s. 73.

¹¹⁸ Gömeç, "Kagan ve Katun", s. 174-175.

¹¹⁹ M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: 3. Baskı, Selenge Yayınları, 2008, s. 280 (bundan sonra: Artamonov, *Hazar Tarihi*); Gömeç, "Kagan ve Katun", s. 175.

¹²⁰ Emel Esin, "İslamiyet'ten Önce Türk Kültürü Tarihi ve İslama Giriş", *Türk Kültürü El Kitabı (Ayrı Basım)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s. 103 (bundan sonra: Esin, "İslamiyet'ten Önce Türk Kültürü"; Münevver Ebru Zeren, *Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 29 (bundan sonra: Zeren, *Maniheizm ve Budizm'in Uygur*).

kadınlara Türkler “*kuma*” adını vermişlerdir¹²¹. Hatun olacak kişi Türk soyundan olmak zorundadır. Törede yer alan bu hüküm ile Türkler, tahta çıkacak kağanların Türk soyundan gelmelerini hukuki açıdan garanti altına almış olmaktadır. Tarih boyunca Hun ve Gök-Türkler gibi Türk devletlerinin kağanları, Çinli prensesler ile evlenmişlerdir, ancak bu prensesler hatun mevkiine getirilmemişlerdir. Hukuki statü olarak Hatundan aşağı, kumadan yüksek bir konumda¹²² olan Çinli prenseslere “konçuy” adı verilirdi. Konçuylardan olan çocuklar da töre hükümleri gereği, tahtta hak iddia edemezlerdi¹²³.

Hatun şehirleri, devlet ve toplum içerisinde hatunların statülerini gösteren deliller olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerin savaşa giderken yanlarında kadın ve çocukların da bulunmasından kaynaklı olarak meydana gelmiş olan hatun şehirleri, korunaklı ve erişilmesi zor yerlerde kurulmuştur. Etrafı sulak ve otlak alan açısından elverişli dağ vadileri veya ada gibi bölgeler seçilerek kadın ve çocuklar düşmandan korunmaya çalışılmıştır. Kuy adı verilen bu yerler hatunun karargâhıdır. Zaman içerisinde bölgenin etrafına yapılar inşa edilerek şehir haline getirilmiş ve hatun şehirleri oluşmuştur. Hunlardan beri hatun karargâhları var olmuştur. Hazarların Etil şehrinin hatunun oturduğu kısmına Hatunbalık denildiği kaydedilmiştir. Uygurlarda kağan ile hatunun otağları 15 km mesafeli olarak kurulmuştur. Etsin-göl civarında yer alan Hatun-sını, Kerulen nehrinin yakınındaki Tolgoy-balgas, Orhun bölgesindeki K’o-tun Ch’eng ve Sarı ırmağın kuzey kolu taraflarında bulunan K’o-tun Ch’eng Uygurlara ait hatun şehirleridir. Sırderya boylarında Hatın-kale adlı bir hatun şehrinin de Oğuzlara ait olduğu belirtilmektedir. Hatun şehirleri, Türk toplumunda hatunlara verilen değerin açık bir göstergesidir¹²⁴.

¹²¹ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. Ali Duymaz, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015, s.150 (bundan sonra: Gökalp, *Türk Medeniyeti*).

¹²² Gökalp, *Türk Medeniyeti*, s. 150-151.

¹²³ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 109.

¹²⁴ Tuncer Baykara, *Türk Kültürü Araştırmaları*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997, s. 53-62 (bundan sonra: Baykara, *Türk Kültürü*); İbrahim Tellioğlu, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 55, 2016, s. 216-217 (bundan sonra: Tellioğlu, “Türk Toplumunda Kadının”).

1.1.3. Devlet Meclisi (Toy/ Kurultay)

Türk hükümdarları devletle ilgili konularda kararları tek başına almazlardı. İslamiyet öncesi Türk devletlerinde siyasi, askeri, hukuki, ekonomik, sosyal konulardaki iş ve sorunların tartışılıp karara bağlandığı meclisler vardı¹²⁵. Bu meclislere, “toy”, “kengeş”, “kurultay” gibi isimler verilmiştir. Kurultay, kökü Türkçe “kurul” ve Moğolca “tay” kökünden oluşmuş bir sözcük olup¹²⁶, danışma meclisi niteliğindedir. Bu kelime Türkçe’ye Moğol hâkimiyeti esnasında girmiştir. Kurultay kelimesinin Türkçe karşılığı toydur. Oğuz Türkçesi’nde toya, “kengeş” denilmektedir. Toy, devlet yönetiminin temelidir. Meclis üyelerine Türklerde “toygun” denilmiştir. Türklerde toylara boy beyleri ile halktan kimseler de katılırken, Cengiz Han devletindeki kurultaya, yalnızca devletin kurucuları ile hanedan mensupları katılabilirlerdi.

Toylar ile ilgili gelenekler Asya Hun Devleti Tanhu’su Mo-tun’a kadar gitmektedir. Mo-tun (M.Ö. 209-174) döneminde toplanan üç toydan bahsedilmektedir. Bu toylardan ilki, senenin ilk ayında (yani Ocak ayında) kağanın sarayında yapılan dini nitelikli bir toplantıdır. Ocak ayında yapılan bu toplantıda önemli idari ve hukuki kararların alındığını belirtilmektedir¹²⁷. İkinci toy, yılın 5. ayında (Haziran’da), Lung-ç’eng’de gerçekleşmektedir. Sonuncusu ise, yılın 9. ayında Şan-si bölgesindeki Tai-lin’de toplanmaktaydı¹²⁸. Sonbaharda yapılan toyda, devletin insan ve askeri gücünü ve hayvan sayısını tespit etmek amacıyla sayım yapıldı. Bu bir “Savaş ve sayım kurultayı”dır¹²⁹. Bu toydan sonra genellikle Çin’e akınlar başlandı¹³⁰. Kağanın başkanlığında ve hatun ile prenslerin katılımıyla toplanan bu toplantıya devlet görevlilerinin, asker veya sivil bütün görevli komutanların, bağlı Hun boyları ve yabancı devlet temsilcilerinin katılma zorunluluğu bulunmaktaydı. Bu toplantıya katılmamak isyan anlamına gelmekteydi¹³¹. Bu toylara katılmamak kağana isyan etmenin yanı sıra

¹²⁵ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 107.

¹²⁶ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 549.

¹²⁷ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 204; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 26.

¹²⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 249; Gökalp, *Türk Medeniyeti*, s. 120-121; De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 85.

¹²⁹ Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 26.

¹³⁰ Ögel, *Türklerde Devlet*, s. 106.

¹³¹ Aydın, *Türk Hukuk*, s. 13.

Tanrı'ya itaatsizlik demekti. Kağan, Gök Tanrı tarafından tahta çıkarıldığı için kağana isyan Tanrı'ya da isyan anlamını taşırdı.

Diğer Türk devletlerinde de Asya Hun Devleti'ndekine benzer meclislerin olduğu görülmektedir. Attila zamanında, 448 yılında Hun başkentine gelen Bizans elçisi Priskos, Bizans tekliflerinin tartışıldığı bir meclisten bahsetmektedir¹³². Tabgaçlarda bir devlet ve nazırlar meclisi¹³³ ile Hazar Kağanlığı'nda da bir "ihtiyarlar meclisi"¹³⁴ bulunmaktadır. Peçeneklerde önemli kararların alındığı bir meclis de devlet meclisi olarak görev yapmaktaydı.¹³⁵ Tuna Bulgar Devleti'nde "millet meclisi" adlı bir meclisin varlığından bahsedilmektedir¹³⁶. İbn Fazlan Seyahatnamesi'nde Oğuzlar aralarındaki işleri danışma meclisi yoluyla çözdüklerini söylemektedir¹³⁷. Asya Hun Devleti, Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Bulgar meclisleri "devlet meclisi" niteliğinde görülürken; Avrupa Hun, Tabgaç ve Hazar Kağanlığı'ndaki meclislerin daha çok bir "nazırlar meclisi" şeklinde olduğu belirtilmektedir¹³⁸.

Gök-Türklerde de devlet meclisi, Asya Hunlarında olduğu gibi 5. ayda toplanmaktadır. Gök-Türk Kağanı Ötüken'de oturur ve çadırı doğu yönüne doğru bakardı. Kağan her gün doğuya döner ve güneşi selamlardı. Bilindiği gibi Türklerde güneşin doğduğu yön olan doğu, batıya göre üstün tutulur ve devletin hükümdarı ülkenin doğusunda otururdu. Gök-Türk Kağanı ve devletin ileri gelenleri, her yıl Temir Irmağı kıyısında Mayıs ayında toplanmakta ve Gök Tanrı'ya kurban sunmaktadırlar Bu toplantıda ayrıca at ve koyun da kurban edilirdi¹³⁹. Uygurlardaki halk toplantıları hakkında M.S.

¹³² Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 250.

¹³³ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 250.

¹³⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 250.

¹³⁵ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul: Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. 136, 180 (bundan sonra: Kurat, *Peçenek*); Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında*, s. 94.

¹³⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 251 (Ayrıca bk. Dipnot: 12).

¹³⁷ Ramazan Şeşen, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975, s. 30 (bundan sonra: Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*).

¹³⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 251.

¹³⁹ Yusuf Cem Şencan, *İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2007, s. 137 (bundan sonra: Şencan, *Türk Devlet Geleneği*).

983-985 yılları arasında Turfan’da Uygurları ziyaret etmiş olan Çin elçisi Wang Yen-te seyahatnamesinde çeşitli ayrıntılardan bahsetmektedir¹⁴⁰.

Toplantı zamanları önceden belli olan toylar dışında eski Türkler özel zamanlarda da toy toplamıştır. Türklerde yeni bir devlet kurulduğunda “devleti ve töreyi kurma” toyu toplanmıştır. Gök-Türk Devleti kurulduğunda Bumın ve İstemi kağanların devleti kurup töreyi düzenledikleri Bilge Kağan Yazıtı’nda açıkça belirtilmiştir¹⁴¹. Oğuz Kağan da düzenlediği toy da oğulları arasında orun ve ülüşleri belirleyerek Bozoklar ve Üçokların devlet yönetimindeki yerlerini tayin etmiştir¹⁴². Savaş öncesi veya savaş sırasında yeni bir taktik belirlemek için toplanan savaş toyları bulunmaktadır. Savaş toylarının en belirgin özelliği at üstünde toplanmasıdır¹⁴³. Eski Türkler için çok önemli bir olay olan göçlerden önce de toy toplanır, kararlar alınır¹⁴⁴. Göç, boy beylerinin başkanlığında gerçekleşen organize ve halk için önemli bir girişimdir.

Toylarda kimlerin nerede oturacağı, ne yiyeceği önceden bellidir. Orun ve ülüş töresi, herkesin yerini belirlemiş olduğundan toylarda tam bir disiplin hâkimdir. Toylara halkta katılır ve halkın da toy sırasında orunu ve ülüşü belirlenmiştir.

Toylar, kağanın başkanlığında toplanırdı. Kağanın toplantıya katılamadığı zamanlarda, “aygucı” veya “üge” denilen devlet görevlileri nezaretinde de toplanmışlardır. Hanedan ailesi dışından seçilen “aygucı” veya “üge”ler başbakan konumunda idiler. Hatun ve tiginler, askeri ve idari yüksek görevliler, boy beyleri ve halkın ileri gelenleri toplantılara katılmışlardır¹⁴⁵. Kağan, katun, yabgu ve şadlar hükümetin asli üyeleri idiler. Ayrıca tigin, il-teber, erkin, kül-çor, apa, tudun, tarkan gibi askeri ve idari yüksek devlet görevlileri de meclisin tabi üyesiydiler. Bu üyelerin bir kısmı hanedan üyesi, bir kısmı ise halktan seçilen görevlilerdi.

¹⁴⁰ Şencan, *Türk Devlet Geleneği*, s. 137.

¹⁴¹ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 63, Bilge Kağan Yazıtı, Doğu, 3.

¹⁴² Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 1, Ankara: TTK Yay., 2010, s. 206 (bundan sonra: Ögel, *Türk Mitolojisi*).

¹⁴³ Bahaeddin Ögel, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1545 (bundan sonra: Ögel, “Devlet Meclisi ve”).

¹⁴⁴ Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, s. 27.

¹⁴⁵ Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, s. 27;

Hükümet üyelerine “*buyurmak, emretmek*” fiilinden gelen “buyruk” yani bakan denilmiştir¹⁴⁶. Çin kaynakları Gök-Türkler ve Uygurlarda 6’sı “*dış buyruk*”, 3’ü “*iç buyruk*” olmak üzere dokuz bakan olduğunu belirtmişlerdir¹⁴⁷. Mecliste bulunan bu bakanlar dış işleri, maliye, adalet, askeri vb. alanlarda görevli kişilerdir. İç buyruklardan biri “*Boyla Baga*” unvanına sahipti ve boyların ve kabilelerin düzeni ve yerleşmelerinden sorumludur¹⁴⁸. Boyla Baga unvanına Gök-Türk Devleti’nin önemli devlet adamlarından Tonyukuk’un unvanları arasında rastlanmaktadır¹⁴⁹. Devletin ve ekonominin temelini oluşturan konar-göçerlik belirli bir düzen içerisinde yapılmakta ve her boyun yaylak ve kışlak bölgesi kanunlar çerçevesinde belirlenmektedir. Boyların birbirlerinin arazilerine girmeleri yasak olduğundan dolayı, hayvancılık ile ilgili bir “buyruk” mevcut olmalıdır¹⁵⁰. Dış işleri ile görevli buyruklara Türkler genellikle “*elçi*” veya “*yalavaç*” demişlerdir.

Türk hükümetlerinde görevli bakanlardan bir tanesi de maliye işlerine bakan “*tudun*”lardır. Tudunlar, bağlı kavimler ve gümrüklerden alınan vergileri toplamakla görevlidir. Askeri görevli olan “*Sü Başı*” veya “*Apa Tarkan*”lar da milli güvenlikle ilgili işlerden sorumludurlar. Adalet işlerine bakan buyruklar “*yarguç*” veya “*yargan*” olarak adlandırılmaktadır. Hunlardan beri adalet işlerine bakan bir nevi “*hâkim*” olan bu kişilerin varlığı bilinmektedir. Gök-Türkler döneminde de Bilge Kağan’ın kardeşi Kül Tegin’in unvanları arasında “*Inançu Apa Yargan Tarkan*”¹⁵¹ unvanına rastlanılmaktadır.

¹⁴⁶ Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul: TDAV Yayınları, 1988, s. 12 (bundan sonra: Donuk *Türk Devletlerinde İdari-Askeri*); Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Kaynakların Işığında Eski Türklerde Hükümet”, *Türk Tarihinden İzler*, C. IV Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, s. 89 (bundan sonra: Gömeç “

¹⁴⁷ Gömeç, *Kök Türk*, s. 91.

¹⁴⁸ Gömeç, “Eski Türklerde Hükümet”, s. 92.

¹⁴⁹ Orkun, *Eski Türk*, Bilge Kağan Yazıtı, G14; Tonyukuk Yazıtı, B6.

¹⁵⁰ Gömeç, “Eski Türklerde Hükümet”, s. 92.

¹⁵¹ Orkun, *Eski Türk*, Kül Tegin Yazıtı, Batı, satır 2.

1.1.4. Adalet Teşkilatı (Könilik)

Adalet kavramı, “*doğru, sadık, adil, dürüst, adilce*” anlamlarına gelen könilig/könilik tabiriyle karşılanmıştır¹⁵². Türk devletlerin de adaletin temin edilmesi törenin uygulanmasıyla sağlanmıştır. Türk devletlerinin devamlılığının en birincil şartı olarak adalet gelmektedir. Türk kağanlarının da en önemli görevi, Gök Tanrı’dan almış olduğu kut ile devleti ve halkı adaletle yönetmesidir. Adaletin tesis edilmesi Türk töresine uygun kurallarla mümkün olmaktadır¹⁵³. Kağanın Tanrı’dan aldıkları kut ile kanunları yürütmesi ve adaleti sağlaması, Türklerde adalet anlayışının ilahi bir menşei olduğunu göstermektedir¹⁵⁴. Türklerde adaletin ortaya çıkışı törenin tarafsız bir şekilde uygulanması sonucunda kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Türkler töreyi kendiliğinden kabul ettikleri gibi adaleti de zorlama olmadan kabul etmişlerdir¹⁵⁵. Kutadgu Bilig’de iyi bir hükümdarda bulunması gereken özellikler semboller kullanılarak gözler önüne serilmektedir. Töreyi ve hükümdarı temsil eden Kün-Toğdı üç ayaklı bir tahtta oturduğunu ve bu üçayağın da doğru durması gerektiğini yoksa tahtın sallanacağını belirtmektedir. Elinde tuttuğu bıçak, adaleti hızlıca tesis etmeyi, sağ taraftaki şeker, zulüm gören kişinin hızlı ve uygun şekilde adalete kavuşmasıyla yaşadığı memnuniyeti ve soldaki Hind otu ise zalimlere ve kötülük yapanlara karşı uygulanan cezayı temsil etmektedir. Buna göre, adaletin hızlı ve doğru tatbik edilmesi, hükümdarın hâkimiyetinin devamlılığını sağlamaktadır¹⁵⁶.

Türk kağanları, Türk ülkesinde yaşayanlara karşı adil bir yönetim uygulamışlardır. Türk töresi karşısında başta kağanlar olmak üzere ayrıcalığa

¹⁵² Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 151, 237; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 362; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 115; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 408;

¹⁵³ Arsal, *Türk Tarihi* ve, s. 267; Fatma Aysel Dıngıl, “İslam Öncesi Türk Hükümdarlarında (Liderlerinde) Adalet Anlayışı”, *Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*, Ed. Ali Arslan, İstanbul: 1. Baskı, Kitabevi Yayınları, 2014, s. 3 (bundan sonra: Dıngıl, “Türk Hükümdarlarında Adalet”).

¹⁵⁴ Dıngıl, “Türk Hükümdarlarında Adalet”, s. 4.

¹⁵⁵ Dıngıl, “Türk Hükümdarlarında Adalet”, s. 4; Nevzat Kösoğlu, *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler’de-İslam’da ve Osmanlı’da Devlet*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013, s. 114 (bundan sonra: Kösoğlu, *Hukuka Bağlılık Açısından*).

¹⁵⁶ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, C. I, b. 800-818; Tuncay Kaya, *Kadim Türk Devlet Geleneğinde Devlet Adamı Vasıfları: Kutadgu Bilig Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük, 2019, s. 129 (bundan sonra: Kaya, *Devlet Adamı Vasıfları*).

sahip olan hiç kimse bulunmamaktadır. Hunlarla savaşıp mağlup olan Çinli generaller, Çin'e döndüklerinde öldürülmekten korktukları için Hun ülkesinde kalmayı seçmişlerdir. Hatta Hunlara esir düşen ve Hunlara katılan Çinli generallerin emrine ordu verildiği de olmuştur. Hunların Çinli generallere çok iyi davranmaları askeri bir stratejidir¹⁵⁷. Avrupa Hun Devleti'ne Attila'ya giden elçilik heyeti tercümanı Bigila'nın Hunlar arasında yaşayan bir Yunanlı ile konuşması da Türk topraklarında adil bir şekilde yaşam sürdürüldüğünü göstermektedir. Romalılar ve Acatirler'e karşı yapılan savaşlarda yararlılıklar gösterdiğinden serbest bırakılan Yunanlı, bir Hun kadını ile evlendiğini, çocukları olduğunu ve Hun ülkesinde hayatından memnun olduğunu söylemiştir¹⁵⁸. Gök-Türkler kendi hâkimiyetleri altında yaşayan Türk olmayan kavimlere de adaletle hükmetmiş ve haksızlığa uğramalarına tahammül göstermemiştir. Gök-Türk tabiiyeti altında yaşayan Soğdlular, Çin tarafından ticaret vaadi ile kandırılarak Ma-i Şehrinde pusuya düşürülüp katledilmişlerdir. Kendi hâkimiyeti altında yaşayan bir kavmin haksızlığa uğrayarak katledilmelerine sessiz kalmayan Gök-Türk Kağanı Shih-Pi, intikam almak amacıyla Çin'e karşı hücumu geçmiş ve saldırılar sonucunda Sui hanedanı yıkılmış, yerine Tang hanedanı kurulmuştur. Görüldüğü gibi, Gök-Türk Kağanı, Türk olmasa dahi kendi tabiiyeti altında olan bir kavmin hakkını savunurken Türk milletinininki ile ayırım gözetmemiştir¹⁵⁹. Hazarlar da kendi halkına tanıdığı hakları tebaası olan diğer halklara da tanımışlardır. VI. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyindeki geniş ovalarda hâkimiyet tesis eden Hazarlar, bu bölgelerdeki Hun, Avar, Sabir, Slav, Macar, Burtas, Alan, Bulgar, Kutrigur ve Utrigur gibi çeşitli kavimleri tabiiyeti altına almışlardır. Pek çok kavmi hâkimiyeti almış olmasına rağmen Hazarlar, tabiiyeti altındaki halkların yaşayışlarına ve dini inançlarına karışmamış ve baskı uygulamamıştır¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Cevat Türkeli, "Hunlarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 1992, s. 83-84 (bundan sonra: Türkeli, "Hunlarda İnsani Değerler"; Dıngıl, "Türk Hükümdarlarında Adalet", s. 9.

¹⁵⁸ Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a*, s. 41-42.

¹⁵⁹ Taşağıl, "Gök-Türkler'de İnsani Değerler", s. 115.

¹⁶⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk

Türk cihan hâkimiyetinin temelinde Türk adaletini dünyanın dört bir yanına hâkim kılma düşüncesi yatmaktadır. Yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilerden yola çıkılarak Türk devletlerinin yaptığı uygulamalar, Türklerin kendilerine adaleti hâkim kılma vazifesi yüklediklerini ortaya koymaktadır. Yani savaşçılığı ile tarih sayfalarında yer etmiş olan Türk milletinin tek görevi savaşmak değil, onun başlıca görevleri Tanrı tarafından görevlendirilen kağan vasıtasıyla Tanrı'nın adaletini yeryüzüne yaymaktır. Türk devletlerinin başlangıcından günümüze kadar gelmiş bu dünya görüşü, Türklere ait yazılı kaynaklarda da açık bir şekilde görülmektedir¹⁶¹. Bunun için Türk töresinin uygulanması ve tüm topluma yayılması gerekmektedir. Türkler bunun için adli bir teşkilat oluşturmuş, kağanların başkanlığında bir yüksek devlet mahkemesi kurarak töreyi kağan adına uygulamakla görevli yarganlar ve diğer görevlileri tayin etmişlerdir¹⁶². Türk devletlerinde yüksek devlet mahkemesini ifade eden yargu kelimesi hukuk mahkemesi, dava veya yasal karar¹⁶³ anlamlarını ihtiva etmektedir. Uygurlar da könilik teşkilatı iki dereceli bir sistemden oluşmaktaydı. Hükümdarın başkanlığında siyasi suçlara bakan Yüksek devlet mahkemesi ile hâkimlerin yönetiminde bulunan mahkemeler bu iki dereceli sistemi oluşturmaktadır¹⁶⁴.

Türk kağanları, devletin başı olmakla birlikte aynı zamanda adalet teşkilatının da başıydı. Devlete ve şahsına karşı işlenen suçlarda bizzat yargılama ve cezalandırma yetkisine sahiptir. Avrupa Hun Kağanı Attila, kendisine suikast teşebbüsünde bulunan Bizans elçisi Bigila'yı bizzat kendisi sorgulamış ve sorgulamada suikastın asıl sorumlusu olan Bizans

Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 151 (bundan sonra: Yıldız, "Hazarlarda İnsani Değerler"; Dıngıl, "Türk Hükümdarlarında Adalet", s. 10.

¹⁶¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008, s. 103-105 (bundan sonra: Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti*); Saadettin Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, C. 1, S. 2, Güz 2006, s. 6 (bundan sonra: Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının").

¹⁶² Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 281; Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 146; Taşağıl, "Gök-Türkler'de İnsani Değerler", s. 110.

¹⁶³ Clauson, *An Etymological Dictionary*, s. 963.

¹⁶⁴ Çandarlıoğlu, "Uygurlarda İnsani Değerler", s. 125.

İmparatoru'nu da gıyabi olarak yargılamıştır¹⁶⁵. Sonraki Chao Devleti'ni kuran Shih Lo'nun da suçluları yargıladığı Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Shih Lo Hun ülkesinde meydana gelen felaketlerden sonra Hun ülkesinde bazı reform hareketlerine başlamıştır. Reform hareketleri sırasında hapisanede yatan 5 yıldan az ceza almış hafif suçluları ve ağır ceza almış olanları ziyaret etmiştir. Ziyareti sırasında suçlulara içki ve erzak götürmüş ve hepsini dinleyerek onları yargılamıştır¹⁶⁶.

Asya Hun Devleti'nde kağan ailesiyle akrabalık ilişkisi olan bazı kimselerin adalet (könilik) işlerinden sorumlu olarak yargıçlık görevleri ifa ettikleri belirtilmiştir¹⁶⁷. Gök-Türkler döneminin bilinen ayguçısı (veziri) Tonyukuk'un, Kapgan Kağan döneminde görevinden uzaklaştırıldığı sırada yarganlık yaptığı bilinmektedir. Bilge Kağan'ın Kül Tegin'in yarganlık yaptığı ve "*Inançu Apa Yargan Tarkan*" unvanına sahip olduğu kaynaklarda geçmektedir¹⁶⁸. Suci Yazıtı'nda da Boyla Kutlug Yargan unvanına rastlanmaktadır¹⁶⁹. Hazar Kağanlığı'nın başkentinde 7 baş yargucu bulunurdu. Müslümanların, Hristiyanların ve Musevilerin davalarına 2'şer kişi, Slav ve diğerlerinin davalarına bir kişi bakardı¹⁷⁰.

Türklerde düzenli bir hükümetin bulunmadığı dönemlerde örf ve âdet hukukuna göre yapılan bir haksızlığa karşılık adaletin tesis edilmesi baranta veya barımta yöntemiyle mümkün olmaktadır. Baranta, örf ve âdet hukukuna

¹⁶⁵ Gyula Nemeth, *Attila ve Hunları*, Çev. Şerif Baştav, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1982, s. 92 (bundan sonra: Nemeth, *Attila ve*); Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s. 81-82; Koca, *Türk Kültürünün*, s. 118.

¹⁶⁶ Tilla Deniz Baykuzu, "IV. ve V. Yüzyıllarda Çindeki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XX, S. 2, Aralık 2005, s. 7 (bundan sonra: Baykuzu, "Hun Hükümdar Kurganı").

¹⁶⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 281.

¹⁶⁸ Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının", s. 5; Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 281; Orkun, *Eski Türk*, s. 55, IB2: "*Adı Inançu Apa Yargan Tarkandır*".

¹⁶⁹ Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, İstanbul: 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018s. 86, Su 2: "*Kırgız oğluyum (Kırgızlardanım?). (Ben) Boyla Kutlug Yargan(ım)*" (bundan sonra: Aydın, *Uygur Yazıtları*).

¹⁷⁰ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 2001, s. 158 (bundan sonra: Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*); Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 281; Vladimir Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018, s. 162 (bundan sonra: Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*); D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, Çev. Zahide Ay, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008, s.109 (bundan sonra: Dunlop, *Hazar Yahudi*); Peter Golden, *Hazar Çalışmaları*, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006, s. 121 (bundan sonra: Golden, *Hazar Çalışmaları*).

uygun olarak bir haksızlığa karşı yapılan yağmadır. Mağdur olan tarafın hakkını hâkim kararına rağmen alamaması durumunda, suçlunun veya suçlunun kabilesinin malından kendi hakkının birkaç misli fazlasını alıp kendi boyunda saklaması ve suçlunun ortaya çıkmasının mecbur bırakılması şeklinde uygulanmaktadır. Eylemin baranta olarak kabul edilmesi için taraflardan birinin diğerine hakaret etmesi, karısına veya kızına karşı hakarete bulunması, onu dövmesi veya öldürmesi gibi töreye uymayan davranışlarda bulunması gerekmektedir. Baranta için gerekli şartların sağlanmasının ardından mağdur, suçlunun malına el koyacağını bildirmekte ve onun veya yakınının malına el koymaktadır. Ardından baranta için gerekli olan şartların sağlandığını hana veya beye bildirmek ve ispatlamak zorundadır. Barantanın şartlarının gerçekleşmiş olduğunu ispatlayamayan kimse suç işlemiş sayılmakta ve hırsızlık ve yağmacılıktan ağır şekilde cezalandırılmaktadır¹⁷¹. Baranta, borçlunun borcunu ödemediği veya kalının tam zamanında ödenmemesi gibi durumlarda da meşruiyet kazanmıştır. Barantanın bir haksızlığa karşılık olarak ve birey ile boyunun onurunu korumak amacıyla uygulandığı ve zenginlik elde etme yolu olarak kullanılmadığı görülmektedir¹⁷². Genel olarak baranta, suçlunun cezalandırılması amacıyla değil, toplumda adalet ve düzenin yeniden sağlanmasını amaçlamaktadır. Baranta, toplum tarafından örf ve âdet hukuku çerçevesinde kabul edilmiş ve bir onur meselesi olarak da görülmüştür¹⁷³.

1.1.5. İdari ve Askeri Memurlar

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde kağana yardımcı olan birçok devlet görevlisi ve beyler vardır. Türk devletlerinde kağandan sonra gelen en yüksek

¹⁷¹ Abdülkadir Donuk, “Baranta”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, s. 64 (bundan sonra: Donuk, “Baranta”; Coşkun Kumru, “Orta Asya Türk Topluluklarında Kadim Bir Bozkır Geleneği: Baranta”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, C. IX, S. 1, 2019, s. 260 (bundan sonra: Kumru, “Bozkır Geleneği Baranta”).

¹⁷² Kumru, “Bozkır Geleneği Baranta”, s. 260.

¹⁷³ A. R. Mukhamadeev, “О Преступлениях и наказаниях в кыпчакском сообществе (XI-XIV вв.), *народы в религии Евразии*, 2021, том 26, No: 3, (O Prestupleniyakh i nakzaniyakh v kypchakskom soobshchestve (XI-XIV vv.), *Narody v Religii Yevrazii*, 2021, Tom 26, No: 3, [“Kıpçak Topluluğunda (XI-XIV Yüzyıllar) Suç ve Cezalar”, *Avrasya Halkları ve Dinleri*, C. 26, S. 3, 2021], s. 98 (bundan sonra: Mukhamadeev, “O Prestupleniyakh i).

görevli Yabgu'dur¹⁷⁴. Yabgu, kağanın kardeşleri veya oğulları arasından göreve getirilen görevlilerdir. Ülkenin batı (sol) tarafını yönetiminde söz sahibi olup yönettikleri bölgede karar ve uygulamalarında serbesttirler¹⁷⁵. Gök-Türk Kağanlığında Bumın Kağan'ın kardeşi İstemi, yabgu unvanına sahiptir. Yabgudan sonra Şadlar ikinci sırayı almaktadır. Şadlar da hükümdar ailesi üyelerinden tayin edilirdi. Gök-Türklerde yabgular genellikle Tarduşlar üzerine idareci olarak gönderilmiştir. Şadlar ise kağanın küçük oğullarından seçilerek diğer Türk boylarına idareci tayin edilmiştir¹⁷⁶. Yabgu ve şad dışında kalan diğer yöneticiler; şadapıt, tarhan ve buyruklardır.

Gök-Türk Devleti'nde görünüşü Soğdlulara benzediği için Aşina ailesine mensup olduğundan şüphelenilen bir tegin olan Sse-mo, Çu-lo Kağan ve İl Kağan'ın altında kalmış ve emrine bir ordu verilerek şad mertebesine çıkarılmamıştır. Türklüğünden şüphe duyulan bir prensin idari ve askeri bir göreve getirilmediği görülmektedir¹⁷⁷.

Hunlarda hükümdardan sonra en büyük memuriyetler; sol Hsien prensi, sağ Hsien prensi, sol Ku-li prensi ve sağ Ku-li prensi¹⁷⁸ unvanları ile “Dört Köşe” adıyla anılan memuriyetlerdir. Bu görevlilerin ardından sol ve sağ büyük generaller, sol ve sağ büyük Tuwei'ler ve sol ve sağ büyük Tang-hu'lar gelmekte ve “altı köşe” olarak adlandırılmaktadırlar¹⁷⁹. Hun kağanının denetimi altında olan merkez bölgenin dışında kalan bölgeler, sağ ve sol bilge prensler ve sağ ve sol ku-li beyler tarafından yönetilmekteydi. Mo-tun'un döneminde geliştirilen bu iki yapıli sisteme göre doğu tarafı sol grubu tarafından yönetilirken, batı tarafı sağ grubu tarafından yönetilmiştir. Sağ ve Sol Bilge prenseler, kendi askeri ve idari memurlarını tayin etme yetkisine sahipti¹⁸⁰.

¹⁷⁴ İlhami Durmuş, *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Ankara: Akçağ Yay. Ankara 2017, s. 15 (bundan sonra: Durmuş, *Bilge Kağan*).

¹⁷⁵ Cın, Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 28.

¹⁷⁶ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana*, s. 73.

¹⁷⁷ Togan, Kara ve Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, s. 193; Mau-tsai, *Doğu Türkleri*, s. 203.

¹⁷⁸ Türkeli, “Hunlarda İnsani Değerler”, s. 79.

¹⁷⁹ Türkeli, “Hunlarda İnsani Değerler”, s. 79, Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 243; De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 79, 82.

¹⁸⁰ Ying-Shih Yü, “Hsiung-nu (Şyung-nu), Çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 190 (bundan sonra: Ying-Shih Yü, “Hsiung-nu”).

Devlet yönetiminde kağana bağlı olarak çalışan beyler bulunmaktadır. Gök-Türklerde bu beylere şadapıt denilmektedir. Bu üst düzey yöneticilerin atamalarına büyük önem verilir, genellikle yönetim deneyimine sahip aileler arasından seçilirlerdi. Şadapıtlar resmi törenlerde kağanın sağ tarafında yer alan yüksek devlet görevlileridir. Şadapıtlık irsi olarak babadan oğula geçen bir unvandır.

Şadapıtların altında devlete yaptıkları hizmetle yükselen Tarhanlar yer almaktadır. Buyruklar ise kurultayda alınan kararları uygulamakla yükümlü memurlardır¹⁸¹. Uygurlarda da memurların Gök-Türklerde olduğu gibi 6 dış bakan ve 3 iç bakan şeklinde olduğu görülmektedir. Devlet meclisindeki buyrukların dış işleri, boyların yerleşimi, maliye, adalet, askeri vb. alanlarda görev aldıkları, bir kısmının merkez dışındaki bölgelerde askeri vali olarak görevlendirildikleri görülmektedir¹⁸².

Tarhanlık gibi irsi olmayan devlet görevleri, babadan oğula geçen bir hak değil, liyakatle elde edilen görevlerdi. Ancak yönetim deneyimine sahip aileler için çocuklarını bu görevlere uygun hale getirmek, bir gelenek hâline gelmiştir¹⁸³.

Gök-Türklerde 28 memurun bulunduğu söylenmektedir. Bu makamlar kalıtsal olarak babadan oğula, ağabeyden kardeşe geçmektedir¹⁸⁴. Kaynaklardan tespit edilen memuriyetler şunlardır: yabgu, şad, kündür, aygucı, üge/öge (devlet danışmanı), yuğruş, il-teber, irkin/erkin, köl erkin, apa tarkan, tarkan, бага tarkan, boyla, buyruk (bakan), kül-çor (bir memuriyet unvanı olup Clauson'a göre Tarduş topluluklarını idare etmek için merkezden gönderilen yöneticilerdir)¹⁸⁵, çor, inançu, inal/inal, ataman, tudun (vergi toplamaktan sorumlu görevli), tutuk (askeri vali), sü-başı (ordu komutanı), alpagu (subay), sengün/şengün, çabış/çavuş, kalabur (kılavuz), yula, elçi, tilmaç, agıcı, tamgacı, yargan/yarguç¹⁸⁶ tur.

¹⁸¹ Metin Aydoğan, *Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler*, C. 1, İzmir: Umay Yayınları, 2007, s. 511.

¹⁸² Gömeç, *Kök Türk*, s. 91; Taşağıl, "Gök-Türkler'de İnsani Değerler", s. 109.

¹⁸³ Aydoğan, *Yönetim Gelenekleri ve Türkler*, s. 511.

¹⁸⁴ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 20; De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 81.

¹⁸⁵ Clauson, *An Etymological Dictionary*, s. 427.

¹⁸⁶ Eski Türk devletlerindeki bu unvan ve memuriyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, TDAV Yayınları, İstanbul 1988.

Kağan tarafından göreve getirilen devletin idari, askeri görevlilerinin yetkileri ve hakları töre tarafından belirlenmiştir. Bütün bu karşılıklı hak ve vazifelerin töre hükümleri ile belirlenmiş olması, eski Türk devletlerinde keyfi bir siyasi yönetimin olmadığına delildir. İdari ve askeri görevliler kağanın her istediğini yerine getiren yardımcılar konumunda değil, yazılı olmayan hukuk kuralları ile belirlenmiş görevlerini yerine getirmekle yükümlü kişilerdi. Türk yönetim anlayışı, töreye bağlılık bakımından “*kanuni hükümdarlık*”¹⁸⁷ olarak nitelendirilebilmektedir.

1.2. ORDU TEŞKİLATI

Ordu sözcüğü milattan önceki Hun devrinden itibaren kağanların oturdukları otağ veya bulundukları şehri ifade etmekteydi. Bugün bilinen anlamı ile orduya, eski Türklerde “*sü*” denilirdi.¹⁸⁸ Ayrıca askerler için “*er*” ve “*eren*” tabirleri de kullanılmaktadır. Gök-Türk Devleti’nde kağanın bir muhafız birliği olduğundan ve bu birliğe “*böri*” (kurt) adı verildiğinden bahsedilmektedir¹⁸⁹. Kumandan kelimesinin eski Türkçe karşılığı ise buğ’dur ve başkumandan karşılığında başbuğ kullanılırdı. Hatta buğ unvanlı kadın hükümdarlara dahi rastlanmaktadır: Sabarlar da kraliçe Boğarık/Buğ-arık gibi¹⁹⁰.

İslam öncesi dönemde Türk ordusunun kuruluş tarihi, M.Ö. 209 tarihi olarak verilmektedir. Türk tarihi yazılı kaynaklarda M.Ö. 2255’lere kadar götürülebildiğine göre, ordunun kuruluşu da bu tarihlere bağlanabilmektedir¹⁹¹. M.Ö. 209’larda disiplinli ilk ordunun çekirdeği atılmış olmalıdır.

İslamiyet öncesi Türklerde askerlik özel bir meslek olarak görülmemektedir. Türklerde savaş durumunda bütün halk bir ordu olarak

¹⁸⁷ Donuk, “Türklerde Hâkimiyeti”, s. 53.

¹⁸⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 270, Dipnot 134; Ahmet Taşağıl, “İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu”, *Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Kadar Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, Ed. Feridun Emecen, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008, s. 153 (bundan sonra: Taşağıl, “Türk Ordusu”).

¹⁸⁹ Koca, “Eski Türklerde Devlet”, s. 1468.

¹⁹⁰ Şerif Baştav, “Sabir Türkleri”, *Belleten*, C. V, S. 17-18, (Ayrı Basım), Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 62 (bundan sonra: Baştav, “Sabir Türkleri”).

¹⁹¹ Taşağıl, “Türk Ordusu”, s. 153.

hareket etmekteydi yani Türklerde halk ordu, ordu da halk durumundaydı. Türk ordusu daimi idi. Sadece ticari faaliyetlerin ön planda olduğu Hazarlarda yabancı ücretli askerler görevlendirilmiştir. Eski Türklerde kendini, ailesini, malını, boyunu ve milletini korumak isteyen herkes, asker olarak yetişmeye mecburdu. Her an tehlikeye açık bozkırın zor hayat şartlarında her Türk iyi bir savaşçı olarak yetişmekteydi¹⁹². Buradan hareketle “*Her Türk asker doğar*” sözünün anlamı daha iyi kavranmaktadır. Nitekim Mo-tun’un oğlu Ki-ok (M.Ö. 174-160) döneminde Hun hizmetine girmiş olan Çinli Chung-hang Yüeh, Hunların ordu-millet olduğunu şu sözlerle teyit etmiştir: “*Bütün Hun teşkilatı insan vücudundaki organlar arası birlik ve ahengi andırıyordu*”¹⁹³.

İslamiyet öncesi Türklerde ordunun başkomutanı bizzat kağanın kendisiydi. Ordunun diğer komutanları ise kağanın aile fertleri ile akraba boyların başkanlarıydı. Bu komutanlar, Hunlarda “*altı köşe*” ve “*dört köşe*” adlarıyla anılan devlet yönetiminde etkili memurlar olarak da görev yapmaktaydılar. Ayrıca bu memurların emrinde on binlerce asker de bulunmaktadır. Bu askerler, kağanın özel muhafız kıtalarının dışında kalan askerler devletin merkez ordusunu oluşturmuştur.

İskitlerden itibaren eski Türklerin savaş geleneklerinde ganimet paylaşımı görülmektedir. Askerler öldürdükleri düşman sayısına bağlı kalınarak ödüllendirilmiştir. İskitlerde savaşta öldürdüğü askerlerin kafataslarını hükümdara getiren askerler ganimetten pay almaktadır. Ödüllendirilme ile ilgili savaş geleneği kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

Yılda bir, her vali, kendi bölgesinde bir krateros içerisinde su ve şarabı karıştırır; bir düşman yenmiş olan her Skyth gelir içer; alacağına böyle bir başarı olmayanlar bu onur şarabından içemezler; hor görülür ve kenarda

¹⁹² Taşağıl, “Türk Ordusu”, s. 153.

¹⁹³ Abdülkadir Donuk, “Türk Ordu Teşkilatının Yabancı Ordulara Te’siri Mes’elesi”, *Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Kadar Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, Ed. Feridun Emecen, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008, s. 185 (bundan sonra: Donuk, “Türk Ordu Teşkilatının”; Taşağıl, “Türk Ordusu”, s. 155.

kalırlar, bu hal en ağır hakarettir. Buna karşılık çok sayıda düşman öldürmüş olanlar iki kupayla gelir ve üst üste içerler¹⁹⁴.

Benzer bir uygulamanın Asya Hunlarında mevcudiyeti de kaynaklardan anlaşılmaktadır. Düşmanın kellesini getiren veya düşmanını esir alan Hunlar, bir kupa şarapla ödüllendirilir ve böylelikle ganimetten pay veya esir aldığı düşmanın kölelik haklarını elde ederdi¹⁹⁵.

1.2.1. Askerlik Düzeni ve Eğitimi

Türk orduları temelde atlı birliklerden meydana gelmekteydi. Atlı birliklerin yanında daha çok yardımcı kuvvet olarak yayalardan oluşan askerler de vardı. Türk ordusundaki en büyük askeri birlik on bin kişiden oluşan tümen adı verilen birliktir. Tümenler 1000, 100 ve 10'ar kişilik bölümlere ayrılmış ve her bir birliğin başında ayrı bir komutan görevlendirilmiştir. Bu komutanlar derecelerine göre sırasıyla “tümen başı”, “binbaşı”, “yüzbaşı” ve “onbaşı” şeklinde sınıflandırılmışlardır. Bu ordu sisteminin ilk defa Asya Hun Kağanı Mo-tun döneminde oluşturulduğu görülmektedir. Mo-tun döneminde oluşturulan bu düzen, ufak değişikliklerle birlikte birçok Türk devletinde kullanılmış ve günümüzde de kullanılmaktadır.

Eski Türk ordusunda merkez ordusunun dışında çeşitli görevlerde kullanılan birlikler de bulunmaktaydı. Savaş zamanında düşmanın durumunu öğrenmek için “yelme”¹⁹⁶ adı verilen keşif birlikleri, düşman ordugâhına gece baskınları yapmakla görevli akıncılar ve “kargu”¹⁹⁷ adlı gözcü birliklerinin varlığı bilinmektedir. *Strategikon* adlı eserde Türklerin gözcüleri hakkında şu bilgi verilmiştir: “*Aralarında teması kaybetmeyecek şekilde belirli noktalara nöbetçi yerleştirirler. Bu yüzden onları baskınla gafil avlamak kolay*

¹⁹⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, Yunanca Aslıyla Karş. ve Sunan: Azra Erhat, Türkçesi: Müntekim Ökmen, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973, s. 248 (bundan sonra: Herodotos, *Herodot Tarihi*); Aydın, *Sakalar/İskitler*, s. 111.

¹⁹⁵ Zaur Hasanov, “İskit ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültler ve Psikolojik Özellikler”, Rusçadan Çev. Bağdagül Musa, Ankara: *Belleten*, C. LXXX, S. 288, 2016, s. 645.

¹⁹⁶ Koca, “Eski Türklerde Devlet”, s. 1469.

¹⁹⁷ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 661.

değildir.”¹⁹⁸. Türklerde ani bir baskınla karşı karşıya kalmamak için boylar ve hatta küçük aileler bile uyurken gözcüler ve keşif kolları bulundurmak zorunda kalmışlardır. Bir baskın haberiyle birlikte tüm boy veya ailedeki herkes yerini alırdı. Bu durum yüzyılların oluşturduğu orun düzeninin bir sonucudur. Orun düzeni, kısaca yer alma sistemidir. Savaş meydanlarında süvariler, Türk kozmogonisine uygun olarak belirli renklerde atlara biniyor ve bu atlar savaş düzeninde ayrı mevkilerde bulunuyorlardı. Hun Kağanı Motun, Çin İmparatoru Kao-ti’yi Pai-teng dağında kuşattığında, ordusundaki atların düzeni kayıtlara şu şekilde geçmiştir: “*Hsiung-nu süvarilerinin, batıda olanlarının hepsi kırmızı, doğudakilerin hepsi gökyüzü renginde [yeşil-mavi], kuzeydekilerin hepsi sarı, güneydekilerin hepsi beyaz atlılardan oluşmaktaydı.*”¹⁹⁹.

Türklerde askeri eğitimler çocukluktan itibaren başlamaktadır. Çocuklar annelerinin yardımına ihtiyaç duymadan ayakta durmaya başladıkları andan itibaren ata binmeyi öğrenmekteydiler. Öncelikle koyuna bindirilerek, tarla farelerine, kuşlara vb. ok atarak askeri eğitime oyunlarla başlanırdı. Koyunla biniciliğe alıştıran Türk çocukları, daha sonra ata binerek tilki, tavşan gibi hayvanlara ok atmaya başlamaktaydılar. Üç veya dört yaşındaki çocuklar için özel eyerler bile yapılmaktaydı. Hatta annesinin himayesinden ayrılan ve yeni ayakta durmaya başlayan bir Hun çocuğunun yanında eyerli bir ata dahi rastlanabilirdi²⁰⁰.

Türk orduları her an savaşa hazır olma durumuna uygun olarak eğitilmekteydi. Eğitimler genellikle canlı hedeflerle yapılmaktaydı. Ata binme ve ok atma genel olarak yapılan aktivitelerdi. Ata binme ve ok atmanın yanında sürek avları, at yarışları, gülle atma, güreş, cirit atma gibi sporlar da eğitimler de kullanılmıştır. Kadınların da katıldığı futbol, polo veya golfa

¹⁹⁸ Mavrikios, *Strategikon (Bizans Kültüründe Strateji Sanatı)*, Çev. Volkan Atmaca, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2011, s. 156 (bundan sonra: Mavrikios, *Strategikon*).

¹⁹⁹ Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*, s. 10; De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 39, 91.

²⁰⁰ Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları Bronz Çağı’ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Yayınları, 2011, s. 75 (bundan sonra: Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*); Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 19 (bundan sonra: Koca, “Eski Türklerde Sosyal”; Taşağıl, “Türk Ordusu”, s. 163.

benzer top oyunlarının oynandığı bilinmektedir. Bu top oyunları Hunlar döneminden beri oynanmakta olup Gök-Türkler zamanında Çin'e de yayılmıştır²⁰¹.

İslamiyet öncesi Türklerde savaşlarda zaferden sonra yağma akınları yapıldı. Türkler iyi birer savaşçı olmak zorundaydılar. Çünkü savaş ganimetlerinden elde edilenler önemliydi. Askerler herhangi bir yere girdiklerinde önlerine çıkan çadırlara veya evlere kendi işaretleri olan oklarını atarlardı. Ok atılmış olan yere başka bir kimse okunu atmıyordu. Zafer kazanıldıktan sonra, herkes kendi oklarının bulunduğu yeri yağma ederdi²⁰².

Tarihi kayıtlara göre, eski Türk askeri eğitiminin ilk uygulayıcısı Mo-tun olmuştur. Tarihi kayıta geçen olay şöyledir: Mo-tun, Asya Hun Kağanı Tou-man'ın büyük oğludur. Tuman, Mo-tun'un üvey annesi olan hatununun Mo-tun'un tahtı kendisinden alacağına dair söylediklerinden etkilenerek Mo-tun'u Yüe-çi'lere gönderir. Planı, Mo-tun Yüe-çi'lerin elindeyken baskın yaparak oğlunun ortadan kaldırılmasını sağlamaktır. Ancak Mo-tun, Tou-man harekete geçmeden Yüe-çi'lerin elinden kaçarak Hun ülkesine geri döner. Planı işe yaramayan Tou-man, Mo-tun'un emrine bir tümen asker vermiştir. Mo-tun, emrindeki bu tümeni emre itaat, ani karar verme ve hedefi vurma prensiplerine göre sert bir disiplinle eğitmiştir. Mo-tun, hedefe giderken ıslık sesi çıkaran bir ok yapmıştır. Islıklı oku attığı hedefe, tümenindeki her askerin de ok atmasını emretmiştir ve emre uymayanları öldüreceğini bildirmiştir. İlk olarak okunu değerli atlarından birine fırlatmış ve okunu atmayan her askerin başını hemen orada vurdurmuştur. İkinci defa okunu kendi eşine fırlatarak onu vurmuş ve ok atmayanları yine hemen idam ettirmiştir. Bir süre sonra Mo-tun, av sırasında babasının atına okunu attığında tüm askerleri de o yöne oklarını fırlatmıştır. Bundan sonra Mo-tun babası ile ava çıkarak, okunu babasına atmış ve tüm askerleri de Hun Hükümdarını oklarıyla vurmuşlardır²⁰³. Görüldüğü gibi Mo-tun askerlerini

²⁰¹ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 276 (Ayrıca bk. Dipnot 159).

²⁰² Saadettin Gömeç, "Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti" *Türk Tarihinden İzler*, C. I, Ankara: Berikan Yayınevi, 2014, s. 69 (bundan sonra: Gömeç, "Eski Türk Ordusunun").

²⁰³ Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*, s. 5; Koca, "Eski Türklerde Devlet", s. 1473-1474 (Ayrıca bk. Dipnot 128); Taşağıl, "Türk Ordusu", s. 164; De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 71-72; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, Ankara: TTK, 2015, s. 148-155 (bundan sonra: Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*); Ying-Shih Yü, "Hsiung-nu", s. 170.

eğitirken sert bir disiplinle eğitmiş ve emre itaatsizlik edenleri hemen idam etmiştir.

Mehter, eski Türklerde bir savaş alameti olmasının yanı sıra aynı zamanda bir savaş aletidir. Sancak ile mehter aynı zamanda birbirinden ayrılmaz bir yetki belgesi niteliğindedir. Mehterler devlet görevlilerinin tayininde de kullanılmıştır. Devlet görevlileri ve komutanların mehterleri bir düzen ve protokole uygun olarak çalınırdı. Önce kağanın kösü çalınır ve ardından diğer devlet görevlilerinin kösleri rütbelerinin sırasına göre çalınırdı. Savaş meydanında çalınan kağanlık kösü, tek başına bile bir mehter niteliğindedir. Uçlarına at kuyrukları bağlanmış olan tuğlar askerin savaş meydanındaki yerlerini belirtirdi. Mehter ile davullar ise, ordunun savaştaki hareketlerini düzenlerdi²⁰⁴.

Rütbe ve statü sembolü olarak kemerlerin kullanıldığı tarihi ve arkeolojik kayıtlardan öğrenilmektedir. Kemerler, genellikle altından imal edilmiş ve üzerlerinde Türkistan hayvan üslubu, akantus yaprakları ve nokta-çizgi motifleri gibi süslemelerle bezenmiştir. Avarlarda kemer, boylar ve beyler arasındaki farkları ortaya koyması açısından ön plana çıkmakta ve kemerler üzerlerindeki “*dövmeler, yan köprü sayısı ve türü*” ile süslemelerde kullanılan zengin işlemler statü ve prestiji belirlerdi²⁰⁵. Avarlarda genç erkeklere, olgunluğa eriştiklerine inanıldığında, kemer takmaları için izin verilmektedir. Önemle vurgulamak gerekirse bu kemer tokalarının bronz, gümüş ya da altından yapılmış olması, kemer sahibinin sosyal statüsünün bir göstergesidir ve de tokaların sayısı da buna göre düzenlenmiştir²⁰⁶.

1.2.2. Savaş Aletleri ve Taktikleri

Türklerde at ve silah, savaş araç gereçlerinin başında yer almaktadır. Türkler atı evcilleştirerek süvari tekniğini bulan ilk kavimdir. Türklerin savaşlardaki başarıları süvari birliğine ve silahlarına dayanmaktadır. Sert bir

²⁰⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 8, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlar:733, Kültür Eserleri Dizisi:46, 1987, s. 3-7, 19, 47 (bundan sonra: Ögel, *Türk Kültür Tarihine*).

²⁰⁵ İsmail Mangaltepe, “Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklar da Askeri Teçhizat”, *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Kadar Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, Ed. Feridun Emecen, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008, s. 123 (bundan sonra: Mangaltepe, “Avar, Peçenek ve Kuman”); De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 25-26. .

²⁰⁶ Mangaltepe, “Avar, Peçenek ve Kuman”, s. 124.

disiplinle eğitilen Türk ordusunun silahlarının başında ok gelmekteydi. Türkler at sırtında giderken aynı zamanda dört bir yana da ok atabilmekteydiler. Ok ve yayın başlıca silah olarak kullanımı, Türklerin savaş taktiklerini de etkilemiştir. Türkler oku uzaktan yaptıkları savaşlarda ve sahte geri çekilme taktiğinde aktif olarak kullanmışlardır. Başlıca kullandıkları ok ve yayın çeşitli türleri vardı. Yay türlerinden en etkili vurucu gücüne sahip olanı tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli “*refleks*” yaylardı²⁰⁷. Asya Hun Devleti’nde Mo-tun tarafından imal edilen ısıklı oklar da kullanılan etkili silahlardandı. Kullanılan ok uçları düz, yivli ve çengelli olarak çeşitli türlere ayrılmaktadır. Türklerin ürettikleri oklar arasında zehirli oklar da bulunmaktaydı. İskitler döneminden beri kullanılan zehirli okların yapımı için belirli bir cins yılanın zehri kullanılmaktadır. Yılanın yakalanıp belirli işlemlerden geçirilerek zehrin elde edilmesinden sonra ok uçları zehirle kaplanmaktaydı. Zehirli okların uçları kanca şeklinde yapıldı ve insan bedenine saplandığında çıkarması oldukça zor ve acı verici hale gelirdi. Bu oklara hem zehirli olduğu hem de vücuda verdiği hasardan dolayı “*çifte ölüm saçan*” adı verilmiştir. Okun isabet ettiği kimseler, yaradan kurtulsalar dahi zehirden dolayı ölmekten kurtulamamışlardır²⁰⁸. Türklerde kullanılan diğer silahlar ise kılıç, mızrak, bıçak, hançer, kement, kamçı, gürz, kama, zırh²⁰⁹ gibi savaş aletleri vardı.

Türk ordusunun başlıca silahları olan ok ve yay, askeri işlevinin yanında devlete tabiiliğin sembolü olarak da kullanılmıştır. Türk kağanları, boy beylerini savaşa çağırmak için ok göndermiştir. Ayrıca ok ve yay cihan hâkimiyeti kurma ile ilgili bir sembol olarak da görülmektedir²¹⁰.

Türkler arasında kullanılan başlıca savaş taktiği sahte geri çekilme ve pusuya dayanan Turan taktiğiydi. Savaşlarda ani baskınlar şeklinde hareket ederek düşmanı şaşkına uğratarak dağıtmayı hedefliyorlardı. Savaşta uyguladıkları diğer taktik ise sahte geri çekilmedir. Türk askerleri kaçıyor

²⁰⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 274.

²⁰⁸ Durmuş, *Bilge Kağan*, s. 146.

²⁰⁹ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Ankara: TTK Yayınları, 2012, s. 20 (bundan sonra: Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler*).

²¹⁰ Gözde Sazak, “Arkeolojik Bulgular Üzerinden Türk Hükümdarlarının Kutsal Eşyaları”, *Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*, Ed. Ali Arslan, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014, s. 21-22 (bundan sonra: Sazak, “Arkeolojik Bulgular Üzerinden”).

gibi görünerek düşmanın kendilerini takip etmelerini sağlar ve daha önceden pusu için belirledikleri bölgeye düşmanı getirirlerdi. Ordunun bir kısmı pusu için belirlenen bölgede önceden yerlerini almışlardır ve düşman bölgeye girdiği zaman etraflarını sararak düşmanı bir çember içine alıyorlardı. Bu taktik, yüksek bir disiplin ve koordineli olmayı gerektirmektedir.

“*Strategikon*” adlı eserde İskit pususu olarak adlandırılmış olan taktik şu şekilde gerçekleşmektedir:

Bazı komutanlar cephede çok sayıda birlik yerine ordunun küçük bir kısmını konuşlandırır. Taarruz başlayıp hatlar çarpışınca bu askerler hızla geri dönüp kaçar; düşman da peşlerine düşer ve düzenini kaybeder. Süvariler, pusunun kurulduğu yeri geçinceye dek ilerler, derken pusudaki birlikler fırlayarak düşmanı arkadan vurur. Kaçanlar da gerisingeri döner ve düşman kısıtılır²¹¹.

Türk askerî düzeni idari ve sosyal bakımdan iki önemli fonksiyon icra etmektedir. Bu fonksiyonlardan birincisi; devlet güçlerinin tümünün kabile, soy vb. ayrılıklarına bakılmaksızın 10’lu sistem içerisine alınarak, merkezden tayin edilen kumandanlar aracılığıyla, en üstte tek bir idareye bağlanması ve böylece herkesin birbirine yardımcı olduğu millet sisteminin meydana getirilmesidir. İkincisi, bütün idari görev sahipleri aynı zamanda asker olduklarından dolayı, her türlü sivil-idari mekanizma ordu disiplini ile yönetiliyor ve bir savaş durumunda bütün millet tek bir ordu gibi hareket edebiliyordu²¹². Eski Türk ordu düzenindeki her komutan, aynı zaman da bir boyun da beyi olarak idari olarak da görev almış, boy ve kavim reislerinin rütbe ve unvan dereceleri, reisi oldukları boyun kuvveti ve sayısı ölçüsünde belirlenirdi²¹³. Aynı zamanda asker olan boy yapısında, aileden başlayarak boyun tüm her tarafında askeri bir disiplin ve düzen sağlanmaktaydı. Aile ve ordu, devlet dediğimiz mekanizmayı oluşturmaktadır.

²¹¹ Mavrikios, *Strategikon*, s. 80-81.

²¹² Taşağıl, “Türk Ordusu”, s. 155; Donuk, “Türk Ordu Teşkilatının”, s. 185; Ahmet Temir, “Eski Türklerde Sosyal Teşkilat ve Askerlikle İlgili Sözler”, *Türk Kültürü Dergisi (Ordu Sayısı)*, S. 22, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1964, s. 33 (bundan sonra: Temir, “Eski Türklerde Sosyal”).

²¹³ Şerif Baştav, “Eski Türklerde Harp Taktiği”, *Türk Kültürü Dergisi (Ordu Sayısı)*, S. 22, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1964, s. 47 (bundan sonra: Baştav, “Eski Türklerde Harp”).

1.3. TOPLUM YÖNETİMİ

Dünya tarihinde Ural-Altay Türk topluluklarının iktisadi alanda hayvan yetiştirme ve devlet kurma kabiliyetleri ile medeniyete iki önemli katkısı olmuştur. Hayvan yetiştirme, sürülerin bakımının ve kontrolünün sağlanmaya çalışılması, mera, yaylak ve kışlakların paylaşılması gibi konularda boylar arasındaki ilişkileri düzenleyici belirli hukuk kurallarının oluşmasına sebep olmuştur. Devlet kurma kabiliyetlerinde de aile ve boy teşkilatları etkili olmuştur²¹⁴.

Türk devletleri, fertlere çeşitli işler yükleyerek onları köleleştirmemiştir. Türk toplumu ferdi hukuk bakımından özgürdür. Göçebe olarak yaşamının bir getirisi de halk, kale ve surların yapımında çalıştırılmamış, barış zamanlarında her birey kendi işiyle meşgul olmuştur. Savaş zamanında da her ferdin görevi bellidir ve bu doğrultuda devlete karşı vazifelerini yerine getirmiştir. Asya Hun Devleti, devlet ve toplum arasındaki güçlü bağın farkında olmuş ve aile gücünün kaybı aynı zamanda savaş gücünün de kaybı anlamına gelmekte olduğundan aile gücünün korunmasını istemiştir²¹⁵.

Eski Türk toplumu, yönetenler ve yönetilenler olarak iki tabakadan oluşmaktadır. Yönetenler ak kemik bodun, halk ise kara kemik bodun ismiyle anılmıştır²¹⁶. Yönetici beyler sadece toplumun idaresinden sorumlu kişilerdi, bunun dışında Türk toplumunda sınıfsal bir tabakalaşma bulunmamaktaydı. Halktan gelen kimseler de başarı gösterdiklerinde bey ve komutanlık mevkilerine yükselebilmekteydiler.

Türk toplumunda “yardımlaşma ve yarışma” hâkimdi. Halkın iç dayanışması öylesine kuvvetliydi ki bütün halk, ihtiyaç halinde tek bir aile gibi görünmekteydi. Yarışma ile de bütün toplum daima ilerlemiştir. Yardımlaşma ve yarışmanın birleşimi ile de daima canlı, dinamik ve güçlü bir toplum meydana geliyordu²¹⁷. Türk toplumu bu özelliğiyle her dönem

²¹⁴ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993, s. 4-5 (bundan sonra: Rasonyi, *Tarihte Türklük*).

²¹⁵ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 244; Abdülkadir Yuvalı, Hikmet Demirci, *Türk Dünyasının Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 34 (bundan sonra: Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*).

²¹⁶ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 143.

²¹⁷ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 143-144, 176.

canlı ve dinamik bir karakterde olmuştur. Ziya Gökalp, İslamiyet öncesi Türk toplumlarında Yer-su kültürünün sosyal yapıda karşılıklı yardımlaşmayı meydana getiren ve kuvvetlendiren bir etmen olduğu görüşündedir²¹⁸. Ailenin evriminin yuvadan ok'a doğru yuva, soy, boy ve ok şeklinde genişlediği belirtilmektedir. Toplumun gelişimi de aşiret, il, ilhanlık, sultanlık ve milli devlet şeklinde sıralanmış ve cemiyetin en küçük biriminin aşiret olduğu belirtilmiştir. Bu tablonun oluşumu Türklerin dört yöne göre teşkilatlanmasına ve yer-su inancının etkisine bağlanmıştır²¹⁹.

Türk toplumunda fertler arasındaki ve fertlerin devlet ile olan ilişkileri yazılı olmayan töre kuralları ile belirlenmiştir. Töre kuralları Türk toplumunu koruyacak hükümler içerdikleri için, devlet yıkılsa dahi Türk toplumu ayakta kalmayı başararak yeni Türk devletlerinin oluşmasını sağlamıştır.

Hun Devleti'ne gelen bir Çin (Hen) elçisi, Hunlarda yaşlılara saygı gösterilmediğini ve yaşlıların Hun toplumunda değer görmediğini iddia etmiştir. Chung Hang-Yüeh, Çin elçisine şu cevabı vermiştir:

Sizde askere çağırılan bir kimse orduyla birlikte Hen askeri koloni ve garnizona gitmek üzere yola çıktığında, onun kan bağı olan akrabalarından birisi fedakârlık yaparak sıcak yemeğini ve giysilerini ona verir mi ki, o asker yolculuğu esnasında aç ve çıplak kalsın!... Bilindiği gibi, Hunlarda savaş sanatı saygın bir meslek dalıdır. Yaşlılar ve zayıflar iyi savaşamazlar; bu yüzden yağlı ve iyi yiyecekler genç ve güçlü savaşçılara verilir. Böylece onlar güçlenir, daha iyi savaşır ve böylece yaşlı ve zayıfları daha iyi korurlar. Bu, nesiller ve kesimler (sınıflar) arasında bir dayanışmadır. Baba oğluna bakar, oğul babasını korur; nesiller arasındaki sevgi ve saygı canlı tutulur. O halde Hunların yaşlı insanlara daha az kıymet verdiği yolundaki iddianın dayanağı nedir?²²⁰.

Eski Türk toplumunun en küçük yapısı oğuş denilen ailedir. Türk ailesi, töre hükümleri ile korunmaya alınmış ve Türk aile yapısı örf ve âdet hukuku kuralları ile düzenlenmiştir. Esas itibarıyla Türk toplumu, oğuş, urug (aileler

²¹⁸ Gökalp, *Türk Töresi*, s. 34.

²¹⁹ Gökalp, *Türk Töresi*, s. 33-34.

²²⁰ De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 106.

birliği), boy ve bodun (halk) birimlerinden oluşarak devlet yapısını oluşturmaktadır.²²¹.

Ailelerin birleşimiyle oluşmuş olan soy (urug), aileler birliği, dayanışma yoluyla bir araya gelen aralarında kan bağı bulunan topluluklara denir²²². Her uruğun, üyelerinin birbirini tanınası için bir “*uran*”ı yani parolası vardır. Manas Destanı’nda at yarışlarında her binici kendi uranını bağırarak söylemiştir. Uranı işitenler derhal yardıma koşar, uranı işitip gelmeyen kimse boy üyeleri tarafından boydan kovulabilirdi²²³.

Boy (bod) siyasi dayanışma ile bir araya gelen ve bir bey tarafından yönetilen uruğlardır. Boyları yöneten beyin görevi, boy iğerisinde hak ve adaleti sağlayarak boyun çıkarlarını korumaktır. Boy beyleri, boy iğerisinde gücü, adaleti, malî gücü, boya hizmetleri, cesareti ile tanınmış kimseler arasından aile ve urug liderleri tarafından sečilerek göreve getirilirdi. Boy beyleri, boyun iđer dayanışmasını sağlamak, boy iğerisinde hak ve adaleti temin etmek, gerektiği zaman boyunun çıkarlarını silah yoluyla korumakla sorumlu tutulmuřlardır²²⁴. Boy iğerisinde aile ve soyların temsilcilerinden oluşan sečilci heyet oluşturulur ve bu heyetler Türk devletlerindeki meclislerin küçük bir örneğini teşkil etmektedir²²⁵. Her boy, kendisine ait yaylak ve kışlağa sahip olup; yaylaklar ferdi mülk olarak sayılmakta, kışlaklar ise boyun ortak mülkü olarak kabul edilmekteydi²²⁶. Her boy, kendisine has birer damgaya (tamga) sahiptir. Boylar, sürülerini ve mallarını diğer boylardan ayırt etmek için belirledikleri bu damgaları hayvanların ve eşyaların üzerine damgalarlardı. Boy iğerisindeki aileler ise, kendilerine ait malları ve sürüleri, boyun diğer üyelerinden ayırt etmek için “*enemek*”²²⁷ olarak adlandırılan işaretlemeye bařvurmuřlardır²²⁸.

²²¹ Saadetin Gömeç, “Türk Ailesine Genel Bir Bakış”, *Türk Tarihinden İzler*, C. II, Ankara: Berikan Yayınevi, 2014, s. 17 (bundan sonra: Gömeç, “Türk Ailesine”).

²²² Çandarlıoğlu, “Uygurlarda İnsani”, s. 121; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 299.

²²³ Abdülkadir İnan, “Kazak-Kırgızlarda Yeğenlik Hakkı”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1987, s. 283 (bundan sonra: İnan, “Yeğenlik Hakkı”).

²²⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 221; Koca, *Türk Kültürünün*, s. 162.

²²⁵ Çandarlıoğlu, “Uygurlarda İnsani”, s. 121; Koca, *Türk Kültürünün*, s. 162.

²²⁶ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 163.

²²⁷ Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 256; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 182.

²²⁸ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 163-164.

Boyların bir araya gelip oluşturduğu birliğe ise bodun denilmektedir. Bodunların başında han, kağan, ilteber, yabgu, şad ve erkin adlı yöneticiler bulunurdu. Bodunlar, siyasi iş birliği temelinde birleşen boylardır²²⁹. Bodunlar, aynı soydan gelen ve aynı dili konuşan boyların bir yönetici etrafında birleşmesi ile oluşmuşlardır²³⁰. Aynı zamanda bir bodun lideri de olan Türk kağanları, bodunları tek bir çatı altında birleştirerek eski Türklerde “il” olarak adlandırılan devlet yapısını ortaya çıkarmaktadır²³¹.

Türk sosyal hayatında neredeyse her boyun sosyal mevki (orun) ve bir ülüşü (kesilen hayvanlardan pay) bulunurdu. Genellikle yapılan toplantılar da boylar bu geleneklere uygun olarak belirli yerlere oturur ve yer içerlerdi. Toplumsal saygının gereği olarak görülen bu uygulama, her boyun toplum içindeki hak ve hukukunu belirtmektedir. Toplumdaki ilişkiler de orun ve ülüş haklarına uygun davranılırdı. Toplumdaki orun ve ülüşünü kaybeden bir urug veya boy, aynı zamanda toplumdaki hukuki konumunu ve yaylak, mera ve otlaklardaki haklarını da kaybederdi.²³²

Aile, tarih boyunca toplumların genel karakter özelliklerini yansıtan bir ayna vazifesi görmüştür. Bir toplumun aile hukukuna bakılarak o toplumdaki diğer sosyal yapıların işleyişi hakkında bilgi edinilebilmektedir. Ailede meydana gelebilecek sosyal bozulmalar ve değişimler aynı şekilde toplumun diğer yapılarında da etkisini gösterecektir²³³. Asya Hun İmparatorluğu döneminde oluşturulan töre ve yasalar, farklı zaman ve mekânlarda kurulmuş siyasi teşekküller tarafından da benimsenmiş ve uygulanmıştır. Kurulan siyasi teşekküllerin Türk devleti olarak addedilmelerini Asya Hun Hükümdarı Mo-tun’un oluşturduğu sosyal, siyasi, idari, adli, malî ve askeri hükümlere uygunluğu esas alınmıştır²³⁴.

Türlere göre “gök kubbesi devletin çadır ise ailenin” birer örtüsü ve kubbesidir. Eski Türklerde devlet düzeni ile aile düzeni arasında çok fazla

²²⁹ Çandarlıoğlu, “Uygurlarda İnsani”, s. 121; Koca, *Türk Kültürünün*, s. 164.

²³⁰ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 81.

²³¹ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 164.

²³² Abdülkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. 1, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 1987, s. 241, 254 (bundan sonra: İnan, “Orun ve Ülüş”).

²³³ Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 31.

²³⁴ Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 38.

benzerlik vardır. Devlet yönetiminde kağan-hatun hukuku varsa otağda da karı-koca hukuku vardı ve bu ikisi birbirine benzerdi. Türk toplumunun fertleri arasındaki sosyal ve hukuki denge ilk olarak aile fertleri arasından topluma yayılır²³⁵. Türk toplumlarında bireylerin aileye karşı, ailenin de topluma karşı olan hak ve sorumlulukları töre kuralları ile belirlenmiş ve bu kurallara uymayanlar hem toplum hem de devlet tarafından cezalandırılmıştır.

1.3.1. Aile (Oğuş) Hukuku

Aile, en genel anlamıyla bir kadın ve erkeğin evlenip bir yuva kurması olarak tanımlanabilir. Eski Türklerde aileye “oğuş” denirdi. “Oğuş”; kabile, soy, aile, sop, klan, nesil gibi anlamlarla açıklanmıştır²³⁶. Aile, eski Türklerdeki sosyal yapının çekirdeği olup, oğuş, urug, boy, bodun ve devlet sistemindeki en küçük yapıyı oluşturmaktaydı²³⁷.

Orhun Yazıtları’nda “oğuş” şeklinde geçen Türk ailesi, anne, baba ve çocuklardan oluşan küçük aile tipindedir²³⁸. Türklerde baba soyu anlayışı hâkimdir. Yani doğan çocuklar babanın soyuna ait kabul edilmektedir. Babanın soyu erkek çocuklarla devam ettiğinden dolayı baba, doğan çocuğun kendisinden olup olmadığını bilme hakkına sahiptir²³⁹.

Bahaeddin Ögel ise Türklerde ana soyluluğunun da olduğunu savunmaktadır. “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar” adlı makalesinde, Gök-Türklerin kökenlerinin Hunların kuzey boylarından T’u-chüh’lerden geldiğine dair efsaneye yer vermiş ve Türklerde ana soyluluğun

²³⁵ Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *Aile Yazıları Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, C. 1, Der. Beylül Digeçligil, Ahmet Çiğdem, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Başkanlığı, 1991, s. 287 (bundan sonra: İnan, “Çeşitli Topluluklarda ve”).

²³⁶ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, s. 61, 88: “Üri kopsa oğul aklışur. Yağı gelse imrem tepreşür: bir gürültü kopsa hısım, akraba akışır; bir düşman gelse halk yerinden oynar”; Kaşgarlı, *Divan*, C. II, 83, 103; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 427; Caferoğlu, *Eski Uyğur Türkçesi*, s. 140; Clauson, *An Etymological Dictionary*, s. 96; Tekin, *Orhun Yazıtları*, s. 34; Ergin *Orhun Abideleri*, s. 2; Orkun, *Eski Türk*, s. 22, I C1, II Ş1: “Tenriteg tenride bolmış Türk Bilge Kagan bu ödke olurtum. sabımın tüketi eşidgil. Ulayu ini yigünüm oğlanım biriki uğuşım (oguşım) budunum...”.

²³⁷ Fendoğlu, *Türk Hukuk*, s. 15; Ali Güler, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları” *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, C. 1, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, s. 71 (bundan sonra: Güler, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde”).

²³⁸ Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, s. 73.

²³⁹ Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 119.

varlığını bu efsaneye bağlamıştır. Efsanede, çocuklar annelerinin soyadları ile anılır, onların reisleri (A) Pang Pu'nun on yedi kardeşi vardır, kardeşlerden biri “*kurttan türeyen*” anlamına gelen İ-chih Ni-ssu-tu'dur. İ-chih Ni-ssu-tu'nun doğaüstü güçlere sahip olduğu anlatılır, bu kişinin yaz ve kış ilahlarının kızları olan iki eşi bulunurdu. Eşlerden biri dört erkek çocuk doğurur, çocukların en büyüğü ateşi bulduğu için reis olarak seçilir, T'u-chüeh adını alırlar. Reis Na Tu-liu, on erkek çocuk sahibi olur, bu çocukların hepsi annelerinin soyadlarını taşır, küçük karısının soyundan A-shih-na (Aşina) ailesi oluşur²⁴⁰. Gök-Türklerin atası sayılan Aşina ailesi, Na Tu-li'nin annesinin soyadını taşıyan en küçük oğuldan türemiştir²⁴¹.

Küçük aile tipinde olan Türk ailesi, pederi aile olarak teşekkül etmiştir. Pederi ailede babanın sahip olduğu yetkiler sınırlıdır²⁴². Babanın eşi ve çocukları üzerinde velayet hakkı sultaya dayanmamaktadır²⁴³. Pederi aile yapısında, aile içinde babanın yetkilerinin yanı sıra anne soyunun da yetkisi bulunmaktadır. Pederi aile, baba soyu ile anne soyunun birleşmesinden doğmuş bir aile tipi olarak görünmektedir²⁴⁴. Kağan ile hatunun beraber hüküm sürmesi, toylara beraber katılmaları Türklerde pederi ailenin varlığını kanıtlamaktadır²⁴⁵. Pederi ailede miras hukuku ve akrabalık her iki soy içinde geçerlidir yani hem anne soyunu hem de baba soyunu takip etmektedir²⁴⁶.

Tek eşlilik (monogami), Türk ailesinin karakteristik bir özelliğidir. Türklerde monogami, toplumda var olan küçük aile yapılanması ve egzogami anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır²⁴⁷. Tek eşle evlilik Türk ailesinde esas olmakla birlikte, özellikle yönetici sınıfta siyasi amaçlarla çok

²⁴⁰ Bahaeddin Ögel, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, *Belleten*, C. XXI, S. 81, , Ankara: TTK Basımevi, Ocak 1957, s. 86-87 (bundan sonra: Ögel, “Doğu Göktürkleri Hakkında”).

²⁴¹ Ögel, “Doğu Göktürkleri Hakkında”, s. 109.

²⁴² Ali Güler, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde”, s. 70; Aydın, *Türk Hukuk*, s. 16.

²⁴³ Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, s. 73.

²⁴⁴ Hilmi Ziya Ülken, “Aile”, *Aile Yazıları Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç*, C. I, Der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1991, s. 29 (bundan sonra: Ülken, “Aile”).

²⁴⁵ Ülken, “Aile”, s. 226.

²⁴⁶ Mehmet Eröz, “Türk Ailesi”, *Aile Yazıları Temel Kavramlar ve Tarihi Süreç*, C. I, Der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1991, s. 226.

²⁴⁷ Güler, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde”, s. 71.

eşlilik (poligami) de görülmüştür²⁴⁸. Doğu Türkistan’da bulunan Uygur hukuk vesikalarında çok eşlilik örneklerine rastlanmıştır²⁴⁹. Eski Türklerde çok eşliliğin yoğun olarak görüldüğü dönem Uygurlar dönemi olmuştur. Çok eşliliğin Uygur toplumuna girmesinde, yerleşik hayata geçilip ticari faaliyetlerin artmasının etkisi vardır²⁵⁰. Birden fazla kadınla evlilik durumunda, ilk evlenen veya baba soyundan asil olan kadın baş hatun konumunda kabul edilmiş, diğer eşlerden üstün bir statüde yer almıştır. Diğer kadınlara “*kuma*” denilirdi. Kumaların doğurdukları çocuklar, baş hatunun üzerine kaydedilir ve ona anne derler, öz annelerine ise teyze diye hitap ederlerdi²⁵¹. İlk hatunun onayı olmadığı takdirde çok eşle evlilik gerçekleşmezdi.

Türklerde poligamiye (çok eşlilik) genellikle ilk eşin kısır veya hasta olduğu durumlarda rastlanılırdı. Bu durumda ilk eş, kuma almak için görücüye kendisi giderdi. Ailenin ve soyun devamı öncelikli tutulmuştur²⁵². Kısırlık veya hastalık durumları dışında Türklerde tek eşliliğin çoğunlukta olduğu ve destanlarda da tek eşliliğin vurgulandığı görülmektedir.

Dede Korkut Hikâyeleri’nde de kahramanların tek eşli olduğu gözden kaçmamaktadır. Dede Korkut’ta çocuğu olmadığı için diğer beyler tarafından hor görülen Dirse Han’ın, evine geldiğinde eşine, “*Bu ayıp sende midir, bende midir?*” diye sorduğu görülmesine rağmen ikinci bir kadınla evlendiğine dair bir bilgi geçmemektedir²⁵³.

²⁴⁸ Fendoğlu, *Türk Hukuk*, s. 15.

²⁴⁹ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:27, 1987, s. 91 (bundan sonra: İzgi, *Uygurların Siyasi ve*); Orhan Türkdoğan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. 1, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, s. 47 (bundan sonra: Türkdoğan, “Türk Ailesinin Genel”); Aydın, *Türk Hukuk*, s. 17.

²⁵⁰ Yasemin Toros Kurtoğlu, *Eski Orta-Asya Türk Devletleri’nde Aile Hukuku*, (Yayımlanmamış Yüksel Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015, s. 69 (bundan sonra: Kurtoğlu, *Eski Orta-Asya*).

²⁵¹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 249; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 34; Gömeç, “Türk Ailesine”, s. 22; Gökalp, *Türk Medeniyeti*, s. 150.

²⁵² Gömeç, “Türk Ailesine”, s. 22.

²⁵³ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: 49. Baskı, Boğaziçi Yayınları, 2013, s. 23 (bundan sonra: Ergin, *Dede Korkut*); Abdülkadir İnan, “Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 1987, s. 276-277 (bundan sonra: İnan, “Türk Mitolojisinde ve”).

Moğol toplumunda da aile, Türklerde olduğu gibi kan akrabalığına dayanıyordu ve kan bağı olanların evlenmeleri yasak kabul ediliyordu. Tıpkı Türklerde olduğu gibi Moğol toplumunda da kalın ve çeyiz anlayışı görülmekteydi²⁵⁴. Moğollara seyahat eden Wilhelm von Rubruck, Moğolların satın almadıkları kadınlarla evlenmediklerini, satın alanına kadar kızların ailelerinin yanında yaşamaya devam ettiğini, bazen bir erkeğin aynı anda iki kız kardeşle de evlendiğini belirtmektedir²⁵⁵. Moğollarda evlenme, tarafların karşılıklı akit imzalanması ile gerçekleştirilirdi, evlenecek kız sadece anlaşmanın konusudur, evlilik için rızası alınmazdı²⁵⁶. Moğol toplumunda poligami saygın kabul edilir ve çok eşi olanlar itibar görürdü. Birinci eşten doğan çocuklar ile diğer kadınlardan doğan çocuklar kardeş kabul edilir ve çocuklar meşru sayılırdı. Kadınlardan biri asil sayılır ve onun çocukları hükümdarlıkta söz sahibi olurdu²⁵⁷.

Türk aile sistemi, Türk toplumu üzerinde oldukça etkilidir. Türk ailesi, Türk topluluklarının siyasi ve sosyal bütün kurumlarına etki etmiştir. Türklerin özel hukuk, özel mülkiyet ve adalet anlayışları, bağımsızlık tutkuları, dini hoşgörü prensipleri Türk aile yapısından ve baba anlayışından ileri gelmiştir²⁵⁸. Aile, bir nevi küçük bir devlet modeli sergilediğinden ailenin bütün fertleri aileyi korumakla yükümlü kabul edilmiştir. Türk ailesindeki koca-karı ilişkisi ve devlet yönetimindeki kağan-hatun ilişkisi birbirine çok benzemektedir. Bu nedenle Türk ailesi, devletin küçük bir modeli olarak hem toplum hayatına hem de siyasi yapıya etki etmektedir.

Eski Türklerde aile, devletten devlete fazla bir değişiklik göstermemiş ve çoğu Türk devletinde ortak bir aile yapısı görülmüştür. Bunun sebebi aileyi oluşturan esasların örf ve âdet hukuku şeklinde zaman içerisinde oluşmasıdır. Bu nedenle aile hukuku alanında devletin müdahale alanı diğer alanlara

²⁵⁴ Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 27.

²⁵⁵ Wilhelm von Rubruck, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001, s. 41 (bundan sonra: Rubruck, *Moğolların Büyük Hanına*)

²⁵⁶ Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 227, Sevinç Matbaası, 1967, s. 61 (bundan sonra: Alinge, *Moğol Kanunları*); Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve”, s. 293.

²⁵⁷ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara: 3. Baskı, TTK Yayınları, 1995, s. 77, 84 (bundan sonra: Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı*); Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve”, s. 294.

²⁵⁸ Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 25-26.

nazaran daha sınırlıdır²⁵⁹. Türk devletleri ailenin bütünlüğünü korumayı prensip edinmişlerdir.

Aile içi ilişkiler saygı ve sevgiye dayalıydı. Büyükler küçüklere sevgi ve şefkatle yaklaşır, küçüklere de büyüklere hürmet eder, saygısızlık yapmazlardı. Evin reisi olan babayla konuşurken başları önde, kaşlarını yukarı kaldırmadan konuşurlardı. İsyan ve başkaldırma kelimesinin kökeni bu uygulamaya bağlanmaktadır²⁶⁰. Aileye saygı ve sadakat Türklerce çok önemli kabul edilmiş ve “*beline, diline, özüne, gözüne, sözüne sadık ol.*”²⁶¹ prensibini kılavuz kabul etmişlerdir. Eski Türk ailesinde baba hakkı anlayışının hâkim olmasından dolayı, babanın sözünü dinlememek, ona karşı gelmek toplumda olumsuz karşılanan ve Türk toplumunca manevi olarak cezalandırılan davranışlar olarak kabul görmüştür.

Türklerde kadına ve eşlerin birbirine karşı olan sevgisi, Deli Dumrul hikâyesinde görülebilmektedir. Deli Dumrul, Azrail’e büyüklendiği için canından olmak üzereyken, karısı Deli Dumrul için kendi canından vazgeçmektedir. Deli Dumrul karısının canından vazgeçmesini kabul etmeyerek Tanrı’ya “*Alırsan ikimizin canını beraber al, bırakırsan ikimizin canını beraber bırak.*”²⁶² diye yakarmıştır. Deli Dumrul ve karısının birbirlerine olan sevgisi Tanrı’nın hoşuna gitmiş ve onların canını bağışlamıştır²⁶³.

Aile bütünlüğünün korunması anlayışı, Türk ceza hukukunun oluşumunun temellerinden birisidir. Aile bireylerinden birisi suç işlediği zaman ailedeki diğer fertler de bu suçun ortağı olarak görülerek cezalandırılmışlardır. Ailedeki bireylerin yetiştirilmesi anne ve babanın görevi olduğundan dolayı, çocuğu suç işleyen baba da cezalandırılmıştır. Suçluların ağır bir şekilde ve aile fertlerini kapsayacak şekilde cezalandırılmaları suç işlenmesinde caydırıcı bir etki yapmıştır²⁶⁴. Bozkır

²⁵⁹ Fendoğlu, *Türk Hukuk*, s. 15; Aydın, *Türk Hukuk*, s. 16.

²⁶⁰ Gömeç, “Türk Ailesine”, s. 27, dipnot 32.

²⁶¹ Eröz, “Türk Ailesi”, s. 241.

²⁶² Ergin, *Dede Korkut*, s. 122.

²⁶³ Sema Önal, “Altay Türklerinde Ata Kültü, Aile ve Tarih Bilinci”, *Altay Toplulukları Aile ve Aile Değerleri*, Ed. İlhan Şahin, Güljanat K. Ercilasun, Fahri Solak, M. Bilal Çelik, Aymira Taşbaş ve Erhan Taşbaş, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, No: 27, 2019, s. 274-275 (bundan sonra: Önal, “Altay Türklerinde Ata Kültü”).

²⁶⁴ Durmuş, *Bilge Kağan*, s. 104; Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 129.

hayatının gereklerinden olan dayanışma ve yardımlaşma duygusunun zedelenmesi, suçların ağır şekilde cezalandırılmasını sağlayan etmenlerdendir.

1.3.2. Evlenme ve Boşanma

Evlilik, bir aile oluşturma en temel yoludur. Evlenmede kız ve erkek tarafının hak ve sorumlulukları töre kurallarınca belirlenmiştir²⁶⁵. İslamiyet öncesi Türklerde evliliğin kurulmasının ilk adımı söz kesmedir. Kız ve erkeğin birbirlerini beğenmesi sonucunda söz kesme töreni yapıldı. Söz kesme, dünürler arasında kalın miktarının belirlenmesi ve hediyeleşmelerden sonra gerçekleştirilirdi. Söz kesme ile birlikte evlenecek olan çift hem birbirlerine hem de ailelerine söz vermiş kabul edilir, bu bir nevi kız ve erkek tarafı arasında bir antlaşmadır. Türk töresine göre bu antlaşma iki aileyi hukuki olarak bağlayıcı bir nitelik taşır. Türk geleneklerine göre bu antlaşma iki taraf at üzerindeyken gerçekleştirdi. Nasıl ki tarihi Türk devletlerinde, devletle ilgili antlaşmalar ve elçi kabulleri, karşılıklı at üzerinde gerçekleştiriliyorsa, söz kesme töreni de at üzerinde yapıldı. Attan inmeden sözleşirlerdi²⁶⁶.

Türklerde evlenme, ev-bark sahibi olma, yeni bir ev kurma anlamına gelmektedir. Bark kelimesi, mabet anlamına gelmektedir. Yeni bir ailenin kurulması mabet kadar kutsal kabul edilmiştir²⁶⁷. Kız ile erkek tarafının evlilik görüşmeleri için aracılar denilen kimseler, dünürler arasında gidip gelmekteydi. Aracılar, Türk toplumunda evlilikle ilgili tecrübe sahibi ve saygın kimselerdir. Kaşgarlı Mahmud, evliliğin gerçekleşmesi için aileler arasında gidip gelen kişilere yani aracılara “*sawçı*”, “*yorigçi*” ve “*arkuçi*” denildiğini kaydetmektedir²⁶⁸.

Türklerde söz kesme ve kalın miktarının belirlenmesinden sonra yapılan bir diğer tören de nişandır. Nişanlı kişiye eski Türklerce genellikle “*adaklı*”²⁶⁹

²⁶⁵ Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar” s. 119.

²⁶⁶ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 265; Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 117.

²⁶⁷ Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi, İstanbul: İnkılap Kitabevi*, 1991, s. 231-232 (bundan sonra: Gökalp, *Türk Uygarlığı*); Tellioglu, “Türk Toplumunda Kadının”, s. 211.

²⁶⁸ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, s. 141; Kaşgarlı, *Divan*, C. II, 51; Kaşgarlı, *Divan*, C. III, 154, 441; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 35, 499, 802.

²⁶⁹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 266.

denilmekteydi. Nişan, eski Türklerde evlilik öncesi bir ön anlaşmadır, bu törene “*küçük düğün*” de denirdi.²⁷⁰ Türklerde nişanlılık, örf hukukuna göre evlenmeyi zorunlu kılan ahlaki mecburiyet olarak görülmüştür²⁷¹. Dede Korkut Hikâyelerinde, Bamsı Beyrek beşik kertmesi Banu Çiçek’e nişan göstergesi olarak nişan yüzüğü takmıştır. Nişan yüzüğü kutlu sayılmaktadır ve gençler ömür boyu nişan yüzüklerini takarlar. Nişan töreninde verilen hediyeler nişanlılık sembolü olarak görülmektedir²⁷².

Eski Türklerde nikâh ailenin oluşmasını sağlayan en önemli unsurlardan birisidir. Bir sözleşme niteliği taşıyan nikâh ile erkek, başka bir kadınla olmayacağını temin etmektedir²⁷³. Düğün, nikâhın kısılmasından sonra gerçekleştirilir ve genellikle düğünün yapılması eski Türklerce zorunluluk teşkil etmiştir. Ailenin maddi imkânları göz önüne alınarak düğün törenleri yapıldı. Düğün törenlerinin arka planındaki amaç, toplumun birbiriyle kaynaşması ve düğün toyunda yenen yemekle sosyal dayanışmanın sağlanmasıdır. Düğün törenlerine “*ulu düğün*”, “*evlenme toyu*”, “*düğün toyu*” veya “*gelin toyu*” gibi çeşitli isimler verilmiştir²⁷⁴.

Türk ailesi, çağdaşı olduğu diğer toplumların aile tiplerinden daha özgürlükçü bir yapıya sahiptir²⁷⁵. Türk toplumunda bireyler hür olduklarından evlenmede de hem kız, hem erkek hür olarak evlilik kararı alma yetkisine sahiptir.

Türk toplumunda 5 çeşit evlenme şekli görülmektedir; beşik kertmesi, gençlerin severek evlenmesi, ailelerin istemesi, gençlerin kaçarak evlenmesi ve kızın rızası dışında kaçırılarak evlenmedir. Kızın rızası dışında kaçırılarak olan evlenme şekli Türkler de nadirde olsa görülmektedir²⁷⁶. En çok görülen evlenme şekli ise severek evlenmedir. Eski Türklere göre beraberlikler

²⁷⁰ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 266.

²⁷¹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Türklerde Aile İktimaiyatı”, *Aile Yazıları Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, C. 1, Der. Beylül Digeçligil, Ahmet Çiğdem, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Başkanlığı, 1991, s. 18 (bundan sonra: Fındıkoğlu, “Türklerde Aile”).

²⁷² Ergin, *Dede Korkut*, s. 64; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 266; Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 163.

²⁷³ Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 118.

²⁷⁴ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 269.

²⁷⁵ Fendoğlu, *Türk Hukuk*, s. 15.

²⁷⁶ Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 119.

evlenme yoluyla toplumun önünde resmi bir kimliğe büründürülmektedir, yani hukuki bir niteliği vardır.

İslamiyet öncesi Türklerde birbirini seven ve tanıyan aileler, çocuklarını daha beşikte iken nişanlamışlardır. Bu uygulamaya “*beşik kertmesi*” denir ve kızın baba boyundan ayrıldığıının göstergesi olarak bir ağacı ya da bir ipliği kıyarak gerçekleştirilirdi²⁷⁷. Şahitler huzurunda yapılmış olan beşik kertme nişanı, nişanlı gençlerin evlenmek istedikleri takdirde ikinci kez nişan yapılırdı. Nişanlılar buluş çağına geldiklerinde evlenmek istediklerine dair onların onayının alınması zorunludur. Hem kız hem de erkek tarafının evlenmeyi reddetme hakkı bulunmaktadır. Bu durum hukuki bakımdan reşit olma yaşının buluş çağı olduğunu göstermektedir²⁷⁸.

Dede Korkut Hikâyeleri’nde “*Kam Püre’nin Oğlu Bamsı Beyrek Destanı*”nda beşik kertmesi kavramına değinilmiştir. Buna göre; Pay Piçen Bey, Allah’a kendisine bir kız vermesi için dua etmelerini istemekte ve eğer kızı olursa Pay Püre Bey’in oğlu ile beşik kertmesi olduklarına diğer beyleri şahit göstermektedir.²⁷⁹

Türklerde kan hısımlığı evlenmenin önünde bir engeldir. Hunlarda kabile dışından kişilerle evlenilirdi²⁸⁰. Dede Korkut Hikâyelerinde İç Oğuz Beyi Kazan’ın dayısı, Dış Oğuz Beyi Aruz’dur. Bamsı Beyrek ile nişanlısı Banu Çiçek de İç Oğuz ve Dış Oğuzlara mensup olup, birbirlerini tanımamaktadırlar²⁸¹. Kan Turalı’ya kız bakmaya babası diğer boylara gider ve Trabzon tekfurunun kızı Selcan Hatun’u oğluna eş olarak alır²⁸². Aynı şekilde Manas da evleneceği zaman babası Cakıp Han çevredeki boylara giderek kız bakmış ve Temir Han’ın kızı Kanıkey’i oğluna istemiştir²⁸³. Ancak İslami dönem Oğuz Destanı’nda, kendi akrabaları olan kızlarla

²⁷⁷ Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorda Ant”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. 1, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 1987, s. 329 (bundan sonra: İnan, “Folklorda Ant”).

²⁷⁸ Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 130; Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 162-163.

²⁷⁹ Ergin, *Dede Korkut*, s. 58-59.

²⁸⁰ Türkeli, “Hunlarda İnsani Değerler”, s. 89.

²⁸¹ Abdülkadir İnan, “Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1987, s. 341-342 (bundan sonra: İnan, “Türk Düğünlerinde”); Ergin, *Dede Korkut*, s. 58, 62.

²⁸² Ergin, *Dede Korkut*, s. 124-135.

²⁸³ Wilhelm Radloff, *Manas Destanı*, Yay. Haz. Emine Gürsoy Naskali, Ankara: 1. Baskı, Türksoy Yayınları No: 1, Kamer Matbaacılık, 1995, s. 75-78 (bundan sonra: Radloff, *Manas Destanı*).

evlendikleri görülmektedir. Şecere-i Terâkime’de Oğuz Kağan’ın eşleri, amcalarının kızlarıdır²⁸⁴. Geleneksel Kazak toplumunda da ortak bir gelenek olarak yedi ata dolmadan evlenmek yasaktır. Bu yasağı çiğneyen erkek ve kadınlar, ceza olarak öldürülmüştür²⁸⁵.

Evlenmenin belirli bir yaşı yoktur, baba veya vasi çocukları istedikleri yaşta evlendirebilme hakkına sahiptir. Ancak evliliğin fiilen başlayabilmesi için kadın ve erkeğin buluğ çağına gelmesi gerekmektedir²⁸⁶. Evlenecek kişilerde babanın evliliğe rıza göstermesi önemli olmakla birlikte, evlenecek gençlerin de söz hakkı mevcuttur. Anne ve babanın yanı sıra gençlerde evliliğe rıza göstermelidirler²⁸⁷. Kızların evlenecekleri kişiyi seçme hakkı, ferdi özgürlüğü bulunmaktadır. Kızların evliliği istediğine dair rızalık sembolü vermeleri gerekirdi. Erkeğin de, evlenme vakti geldiğinde babasından bunu talep etme hakkı vardı. Kızların rızalık sembolü mendil olmuştur. Erkekler evlenmek istediklerini “*pilava kaşık saplayarak, dam veya duvarı delerek, babasının çizmesine çivi veya diken gibi bir cisim koyarak*” belli etmişlerdir²⁸⁸.

Erkeğin kızı istemesi, evliliğin gerçekleşmesi için yeterli olmamaktaydı. Genç kızın ailesinin soyunun temiz olması gerekirdi. Ayrıca erkeğin kadından daha güçlü ve becerikli olması da gerekmekteydi. Dede Korkut Hikâyelerinde evlenmek isteyen erkeklerin kızı dövüşte yenmek zorunda oldukları aktarılmıştır²⁸⁹.

Ailelerin bilgisi dâhilinde erkeğin kızı kaçırdığı zamanlar da olmuştur. Kız tarafı ile yeniden anlaşma yapmak gerekirdi ve aileye at ile koyun gibi hediyeler verilmesi gerekirdi. Damat antlaşma sağlandıktan sonra iç güveysi

²⁸⁴ Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soyağacı)*, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020, s. 13 (bundan sonra: Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*); Mehmet Eröz, Ali Güler, *Türk Ailesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998, s. 31 (bundan sonra: Eröz, Güler, *Türk Ailesi*).

²⁸⁵ Orhan Doğan, “Tavke Han Dönemi (1680-1718) Kazak Hanlığı ve Tavke Han Yasaları (Jeti Jargı)”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2002, S. 3, s. 71 (bundan sonra: Doğan, “Tavke Han Dönemi”).

²⁸⁶ Sadri Maksudi Arsal, “Eski Türklerin Hususi Hukuku”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 147 (bundan sonra: Arsal, “Eski Türklerin Hususi”); Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 334.

²⁸⁷ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 330.

²⁸⁸ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 260-272; Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 151.

²⁸⁹ Ergin, *Dede Korkut*, s. 64.

olarak eşi çocuk doğurana kadar yaşamaktadır. Töleslerde de iç güveysi uygulamasının var olduğu bilinmektedir²⁹⁰. Damadın kızın ailesinin yanında belirli bir süre yaşadığı bir başka topluluk Hunların doğusunda bulunan Avarlardır. X. yüzyılda Kutluk (II. Gök-Türkler) erkeklerinin de kızın ailesine bir yıl boyunca hizmet ettiği belirtilmiştir²⁹¹. Güvey, gelinin ailesine karşı bazı sorumlulukları yerine getirmelidir. Evlendikten sonra güvey belirli bir süre kız tarafında yaşamak ve aileye hizmet etmekle yükümlüdür. Güvey genellikle çobanlık yapar. Evlenen çiftin çocuğu olunca ayrı bir otağa yerleşirler²⁹².

Türklerde egzogami (dıştan evlilik) görülmektedir. Türklerde eski dönemlerden itibaren akraba evlilikleri dinen ve tıbben sakıncalı görülmüş ve aynı atadan gelen kimselerin evlenmesi günah sayılmıştır. Örf ve âdetlere bağlı kalan boylar 7, 9 ve hatta bazen 12 göbek akraba olan kişilerin evlenmesini yasaklamıştır²⁹³. 19. yüzyılda dahi Dağlı Başkurtların akraba evliliğini yasaklayan kuralları çiğneyenleri öldürdükleri belirtilmiştir²⁹⁴.

Eski Türkler evlenecek olan kişiler arasındaki yaş farkına da dikkat etmişler, erkeğin kendisinden yaşça çok küçük bir kadınla evlenmesine izin vermemişlerdir. Yaşça büyük bir adamın kadından erken ölmesi durumunda kadının dul, çocukların yetim kalmasına yol açacağından Türk toplumunca arada yaş farkının fazla olduğu evlilikler uygun görülmemiştir. Bozkır yaşayış tarzına göre, kadın ve çocukların korunmasız kalmamaları, sıkıntı yaşamamaları için Türk hukuku bu tür evlilikleri onaylamamıştır²⁹⁵.

Erkek evlendikten sonra, babasının izniyle ayrı bir ev kurabilirdi, ancak babanın rıza göstermemesi durumunda evden ayrılma hakkı bulunmamaktaydı²⁹⁶. Genellikle evlenen oğul, evin büyük oğullarından biriye, baba oğlu için bir ev yaptırır ve mirasından payına düşeni oğluna

²⁹⁰ Gökçen Kapusuzoğlu, “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, 2015, s. 517 (bundan sonra: Kapusuzoğlu, “Çin Kaynaklarına Göre”); Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 49.

²⁹¹ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 1996, s. 48 (bundan sonra: Eberhard, *Çin'in Şimal*).

²⁹² Gömeç, “Türk Ailesine”, s. 21-22.

²⁹³ Gömeç, “Türk Ailesine”, s. 23.

²⁹⁴ Eröz, “Türk Ailesi”, s. 242.

²⁹⁵ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 256; Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 127-128.

²⁹⁶ Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 131.

verirdi. Türklerde nikâh, aynı zamanda ayrı bir ev sahibi olmayı da ifade etmiştir²⁹⁷. Evlenen erkekler kendi hisselerini alarak aile evinden ayrılır ve ayrı bir otağ kururlar, aile otağı da en küçük oğula (od tegin) kalırdı²⁹⁸. En küçük oğul, babası veya annesinden birinin ölümünden sonra evlenebilirdi. Bunun sebebini levirat• sisteminde aramak gereklidir²⁹⁹.

Türklerde görülen bir evlenme şekli de levirattır. Babalarının ölümünden sonra oğulların üvey anneler, kardeşlerin ölümünden sonra yengeleri ve amcaların ölümünden sonra yeğenlerin yengeleri ile evlenmeleri hukuki bir görev olarak kabul edilmiştir³⁰⁰. Türk toplumlarında yenge ile evlenmeye üvey anne ile yapılan evliliklerden daha çok rastlanıldığı düşünülmekle birlikte üvey anne ile evlenmenin var olduğu da doğrudur. Çocuksuz kalan üvey anne ile evlenildiği de düşünülmektedir. Levirat geleneğine göre oğullar kendilerinin doğumundan sonra babasının evlendiği üvey annesi ile evlenebilirlerdi.³⁰¹

Levirat kaidesi Hunlarda olduğu gibi Gök-Türklerde de uygulanmaktadır. Ancak Gök-Türklerde boy beylerinin kendilerinden bir sonraki kuşakla evlenmeleri yasaklanmıştır. Örneğin, 600 yılında Çinli prenses Sui Yi cheng önce Gök-Türk Kağanı Qi-min ile evlenmiş, onun ölümüyle önce Qi-min'in oğlu Shi Bi Kağan, daha sonra sırasıyla Shi Bi Kağan'ın kardeşi Chu Luo Kağan ve Chu Luo'nun kardeşi Qilifi Şad'la evlenerek levirat geleneğini uygulamıştır³⁰². Hun Hükümdarı Mo-tun, M.Ö. 192'de Han İmparatoru Gao-

²⁹⁷ Arsal, “Eski Türklerin Hususi”, s. 148; Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 335; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 33-34.

²⁹⁸ Fendoğlu, *Türk Hukuk*, s. 15; Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, , s. 73; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 34.

•Latince *levir* kökünden türemiş olan levirat, Türkler ve Moğollar dışında Afrika, Avustralya ve Amerika kıtalarında bazı kabileler, Yahudiler, Cahiliye devri Arapları ve Hindular da görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Musa Şamil Yüksel, “Türk Kültüründe “Levirat” ve Timurlularda Uygulanışı”, *Turkish Studies*, C. 5, S. 3, 2010, s. 2029-2030.

²⁹⁹ Lin Gan, “Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar”, Çev. Eyüp Sarıtaş, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İzmir 2000, s. 362 (bundan sonra: Gan, “Göktürklerde Gelenekler”); Gömeç, “Türk Ailesine”, s. 21.

³⁰⁰ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 336-337; Arsal, “Eski Türklerin Hususi”, s. 149; Güler, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde”, s. 71; Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, s. 63; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 35; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, C. I, s. 227.

³⁰¹ De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 39; Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve”, s. 297-298.

³⁰² Togan, Kara ve Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, s. 97; Mau-tsai, *Doğu Türkleri*, s. 515; Eyüp Sarıtaş, “Çin Kaynaklarına Göre Hunlarda Evlilik İle İlgili Gelenekler”, *Doğu*

zu ölünce, dul kalan İmparatoriçe Lü'ye evlenme teklif etmiş ve bu teklif Çin tarafından bir hakaret olarak algılanmıştır. Ancak Mo-tun'un Han İmparatoriçesine yapmış olduğu evlenme teklifinin, Han Hükümdarı ile kurulan kardeşlik bağına ve Hunlarda mevcut olan levirat geleneğine bağlanabileceği belirtilmektedir³⁰³.

İbn Fadlan, Oğuzlarla ilgili “*Bir adam ölünce karısı varsa, öz anası olmamak şartıyla, büyük oğlu onun karısıyla evlenir.*”³⁰⁴ diyerek levirat sisteminden bahsetmiştir. Ayrıca Oğuzlarda misafir iken evinde kaldığı Oğuz Sübaşısı Etrek'in eşinin, babasının eşi olduğunu ve onun ölümünden sonra Etrek'in onunla evlendiğini belirtmektedir³⁰⁵.

Uygurlarda levirat uygulanmayışına dair bir örnek, Moyen-Çor döneminde Çinli prensesin, Moyen-Çor'un ölümünden Çin adetlerine göre yas tutup daha sonra kendi ülkesine dönmesi olayıdır. Çinli prensesin çocuğu olmadığı için ülkesine dönmesine izin verilmiştir³⁰⁶. Levirat sisteminin uygulanmasına karşı çıkıldığı da olmuştur. Uygurlar dönemindeki bir vesikada ağır hastalanan Tuşimi adlı adam vasiyetnamesinde, ölümünden sonra oğullarının üvey anneleri ile evlenmesini engelleyecek hükümler belirlemiş, oğulları buna karşı çıkarlarsa ceza ödemelerini istemiştir³⁰⁷.

Çinliler, Türklerin babaları öldüğünde üvey anneleri ile kardeş öldüğünde yengeleriyle küçük kardeşlerin evlendiğini söyleyerek Türkleri kınıyorlardı³⁰⁸. Kalankatlı Moses, Alban Tarihi adlı eserinde levirat geleneğini “*şehvetli heveslerine uyuyor, vahşi puta tapar adetlerine göre babalarının karılarını ve iki kardeş bir kadını veya birkaç kadını alıyorlardı.*”³⁰⁹ tarzında şehvetle ilişkilendirerek kötü görmüştür. Chang Han-

Araştırmaları Dergisi, S. 5, 2010, s. 36 (bundan sonra: Sarıtaş, “Çin Kaynaklarına Göre Hunlarda”); Yuvalı, Demirci, Aile ve Kadın, s. 52; Gan, “Göktürklerde Gelenekler”, s. 362.

³⁰³ Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na*, s. 14; Baykuzu, *Asya Hun*, s. 55.

³⁰⁴ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013, s. 11 (bundan sonra: Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*).

³⁰⁵ Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 42; Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 236.

³⁰⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: TDAV Yayınları, 2004, s. 16 (bundan sonra: Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*).

³⁰⁷ İzgi, *Uygurların Siyasi ve*, s. 145-146.

³⁰⁸ Gökalp, *Türk Töresi*, s. 19.

³⁰⁹ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Çev. Yusuf Gedikli, İstanbul: Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Selenge Yayınları, 2019, s. 254 (bundan sonra: Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*).

Yüeh ise Türklerin levirat sistemi aile ocağının dağılmaması için uygulandığını belirtir ve Türklerin Çinlilerden üstün olduğunu belirtmiştir³¹⁰.

Levirat geleneği, dul kalan eşin ve çocukların yardımı muhtaç duruma düşmemelerini sağlamak ve ölen kocaya aile evinde hizmet etmek düşüncesi ile uygulanmıştır. Ayrıca dul kalan kadının aile mülkünden payını alıp gitmesi de mülkün parçalanmasına yol açacak ve ekonomik kayıp oluşturacaktır³¹¹. Levirat sistemiyle ailelerin ve boyların dağılması önlenmektedir. Ailelerin ve boyların dağılmasının önlenmesi, eski Türklerde devlet teşkilatının zayıfladığı hallerde dahi, Türk toplum sistemini korumuş ve yeni boy ve birliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır³¹². Yeni boy ve birliklerin oluşması da tarih boyunca pek çok Türk devletinin kurulmasını sağlayan etkenlerden biri olmuştur.

Türk devletlerinde kağan ailesinin kız alıp verdiği belirli boylar vardır. Hunların evlenme geleneklerine göre Hun yöneticileri, Türk boy ve bodunlarının kızlarıyla aracılar vasıtasıyla evlenirken, yabancı kızlarla evliliklerinde aracılar kullanılmamıştır. Türk boy ve bodunlarından yapılan evliliklerde eşlerin hukuki konumlarının yabancı eşlere göre farklı olduğu görülmüştür³¹³. Türk oğuş boylarından Gök-Türk, Hazar, Karluk gibi devletleri meydana getiren A-shih-nalar ve dünür boyu A-shih-te'ler ile Uygur Yaglakar boyu soylu boylardır³¹⁴. Gök-Türkler de kağan ailesinin evlilik yaptığı belirli boylar vardır. A-shih-te boyu ilk sırada gelirdi. Türgişlerden kız almışlar ve kendi kızlarını da Türgişlerle evlendirmişlerdir. Kızlarını Kırgızlara vermiş ve akrabalık kurmuşlardır³¹⁵.

Eski Türk hukuku aile birliğinin devam edemediği durumlarda boşanmayı kabul etmektedir. Boşanmalarda kalının iadesinde kusur sorumluluğu esas kabul edilmiştir³¹⁶. Erkeğin kadına fena davranması, zina yapması veya cinsel iktidarsızlık gibi sebeplerle kadın, kocasını

³¹⁰ Gökalp, *Türk Töresi*, s. 20; Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*, s. 18.

³¹¹ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.55-56.

³¹² De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 30.

³¹³ Sarıtaş, "Çin Kaynaklarına Göre Hunlarda", s. 38.

³¹⁴ Yuvalı, Demirci, *Aişle ve Kadın*, s. 73-74.

³¹⁵ İzgi, "Türklerde Kadın", s. 30-31; Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 51.

³¹⁶ Fendoğlu, *Türk Hukuk*, s. 15.

boşayabilmekteydi. Kadının kocasını boşaması için kalını iade etmesi veya ayrılmak için para vermesi şeklinde gerçekleşen boşanmalar da mevcuttur. Kaşgarlı Mahmud, kadının boşanması hakkında “*uragut başın yoldı.*” yani “*kadın başını kurtardı*” şeklinde kalın ve bazı haklarından vazgeçerek kocasını boşadığı bilgisini vermektedir³¹⁷. Ayrıca Kaşgarlı kadının boşanmasının kötü bir kocası olmasından daha iyi olduğuna dair bir atasözü vermektedir: “*Yawlak tullıg begden kerü yalnğus tul yeğ: kötü dilli kocadan yalnız dul daha iyidir.*”³¹⁸.

Erkeğin karısını boşaması için ise belli bir şarta gerek yoktu³¹⁹. Boşanmalarda erkeğin kusurlu olması durumunda kalın iade edilmez ve kadın getirdiği çeyizini alarak baba evine dönerdi. Ayrıca kadının zina yapması durumunda boşanma da gerçekleşmektedir³²⁰. Kadının kusurlu olduğu zamanlarda ailesi kalını iade etmek zorunda kalır ve çeyiz de koca da bırakılırdı³²¹. İki tarafında kusurlu olmadığı durumlarda kadının ailesi kalını iade eder, koca da çeyizi geri verirdi³²².

Erkek, herhangi bir suç veya kusur yokken karısını boşarsa ya da evden kovarsa verdiği kalını geri alamazdı. Ancak kadını gayrı meşru bir ilişki sebebiyle boşamışsa kız tarafı hem kalını iade eder hem de kadını cezalandırırdı. Kadın da sebepsiz yere baba evine dönme hakkına sahip değildi, kocasının kusurlu veya suçlu olması gerekmektedir³²³.

1.3.3. Kalın ve Çeyiz

Kalın geleneği, uzak veya yakın hemen hemen bütün Türklerde var olmuştur. Kalın uygulaması, Türk aile hukukunun temelini oluşturmuştur. Kaşgarlı Mahmud, kadına verilen “*çehiz*” dediği kalın veya kalıng³²⁴ evliliğin önemli şartlarından birisi evlenecek erkek tarafının, kız tarafına belirli bir miktarda kalın vermesidir. Kalının miktarı, tarafların ekonomik durumlarına

³¹⁷ Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 64.

³¹⁸ Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 133.

³¹⁹ Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, , s. 80-81,

³²⁰ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 337; Arsal, “Eski Türklerin Hususi”, s. 150.

³²¹ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 337; Arsal, “Eski Türklerin Hususi”, s. 150.

³²² Arsal, *Türk Tarihi ve*, ,s. 337; Aydın, *Türk Hukuk*, s. 19.

³²³ Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 123.

³²⁴ Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 371-372.

göre söz kesme merasimi sırasında belirlenirdi. Kalın genellikle hayvan şeklinde ödenmiştir. Genellikle taksit şeklinde ödenen kalın miktarının tamamının ödenmesinden sonra düğün gerçekleşmektedir³²⁵. Belirlenen kalının bir kısmı nişandan sonra ödenir, kalan kısım nikâh tarihine kadar tamamlanır. Kızırlarda kalın miktarı olarak “*bin koyun*” hediye verildiğine dair kayıtlar mevcuttur³²⁶. Kalının ödenmesi sonucunda, kızın velayet hakkı babadan kocasına geçmektedir.

Türklerde kalın, yaygın olarak taksitle ödenirdi, ancak kız kaçırın kişilerin kalını peşin olarak ödemekle yükümlü oldukları görülmektedir. Kalının peşin ödenmesinde, aracılar, aileler ve tanıklar bir araya gelerek yeni bir antlaşma meydana getirmişlerdir³²⁷.

Kalın, erkek tarafının kız ailesine vermiş olduğu aile malı olarak görüldüğünden, diğer aile bireyleri de bu kalın miktarında pay sahibidirler. Kalını verilen kız, erkeğin ailesinin bir ferdi kabul edilmekte ve erkek öldüğünde onun mirasçısı olmaktadır. Kalın geleneği, kocasının ölümünden sonra kadının; çocukların vasisi ve kocasının malının mirasçısı olmasını sağlamaktadır. Bu nedenle kalın, Türk toplum hayatının olmazsa olmazlarının başında gelmektedir³²⁸.

Erkek tarafının kalın verme yükümlülüğü olduğu gibi, kız tarafı da çeyiz vermekle yükümlüdür³²⁹. Hazırlanan çeyiz miktarı, kalının miktarından az olarak belirlenirdi, ancak en az kalın miktarının yarısı olmak zorundadır³³⁰. Evlenen kızın baba evinden ayrılması ile ailede bir kişinin eksilmesi ve erkek tarafına yeni bir üyenin katılması, kalın ve çeyiz miktarlarının oranını belirleyen bir etmendir. Çeyiz miktarının kalın miktarından az belirlenmesine rağmen, çeyizin miktarı kız babası için bir onur ve gurur meselesi olmuştur. Türk geleneklerine göre düğünlerde, erkek tarafının verdiği kalın sergilenmezken, kızın çeyizinin gösterildiği “*çeyiz serme*” geleneği

³²⁵ Aydın, *Türk Hukuk*, s. 17; Cın Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 32.

³²⁶ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 1984, s. 209 (bundan sonra: Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür*).

³²⁷ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 256.

³²⁸ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 256.

³²⁹ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 335; Aydın, *Türk Hukuk*, s. 18.

³³⁰ Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 122, 131.

mevcuttur. Babanın çeyiz olarak mirasından kızına verdiği miktar, genellikle erkek çocuklarının hakkının 1/3'ü oranında olmuştur³³¹. Çadırın da çeyizin bir parçası olduğu düşünülmektedir³³². Kararlaştırılan tarihte kız tarafı çeyizi hazır etmezse, damadın aileye süre verme şartıyla ihtarda bulunup kızı kaçırmaya hakkı doğmaktadır³³³. Kocanın karısının çeyizi üzerinde herhangi bir tasarruf hakkı bulunmamaktadır. Kadının ölümü halinde çiftin çocukları yoksa çeyizi kız tarafına iade edilir ki bu da özel mülkiyetin varlığını göstermektedir.

Orhun Yazıtları'ndaki kadının saygın konumu, kalının kadının bir mal gibi alınıp satılması ile bir ilgisi olmadığını düşündürmektedir. Kalının velayet hakkının babadan kocaya devredildiğine dair kaynaklarda bir bilgiye de rastlanılmamaktadır. Kalının evlenecek çiftin düğün masraflarına katkı sebebiyle verilmesi daha mantıklı görülmektedir³³⁴. Kalının babanın evlenecek oğullarına verdiği evlenme payı olduğu belirtilmiştir. Ancak kalının oğulların evlenme payı olmasının yanı sıra, kız ailesine kızın terbiyesi için sarf edilen masrafların karşılığı olduğu da düşünülmektedir³³⁵. Kalın, "süt hakkı" veya "hibe" olarak da görülebilmektedir. Orhun Yazıtları'nı referans alarak Türkdogan, kız sözünün "pahalı" anlamına geldiğini belirtmiştir. Süt hakkının yanı sıra kemik hakkı, ana bezi ve bacı yolu gibi anlamlara gelen kalın, esas olarak kadının erkeğin evinde köle konumuna gelmemesinin teminatıdır³³⁶.

Türk ailesinde levirat geleneğinin görülmesinin sebebi, kalını verilmiş olan gelinin ailenin üyesi olması ve ailenin gelin üzerinde tasarruf hakkının oluşmasıdır. Ailedeki kişiler gelin ve doğan çocuklar üzerinde miras hakkına sahip olduğu gibi kadının da dul kalmasıyla kocasının malı ve çocukları üzerinde tasarruf hakkı vardır. Kocasını kaybeden kadın başka biriyle

³³¹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 264; Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 161.

³³² Vladimir V. Tishin, "A Study of Ancient Turks Family", *Social Evolution & History*, Vol. 18, No: 2, September 2019, s. 123 (bundan sonra: Tishin, "A Study of").

³³³ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974, s. 277 (bundan sonra: Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda*); Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 33.

³³⁴ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 335; Aydın, *Türk Hukuk*, s. 18.

³³⁵ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 258; Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 330; Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 227-228.

³³⁶ Türkdogan, "Türk Ailesinin Genel", s. 36; Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 156.

evlenme hakkına da sahiptir. Bu durumda yeni koca, kalını kadının ölen kocasının ailesine vermek zorundadır³³⁷.

Türk toplumunda oğlunu evlendirmek babanın sorumluluğu altındaydı. Bu nedenle baba oğlunun evlenebilmesi için gerekli olan kalın miktarını temin etmekle yükümlüydü. Baba gerekli kalın miktarını vermezse oğlun kalın hakkını babasından zorla alma hakkı vardı ve bu töreye göre suç sayılmamaktaydı. Babanın oğlunun kalın hakkını vermeye imkânı yoksa bunun yerine oğlunu çalıştırabilir ve kazandığı parayı kalın hakkı olarak ayırabilirdi³³⁸. Birbirlerini seven aileler, kalın miktarını hesaba katmadan daha çocuklar beşikteyken onları nişanlamaktadırlar. Suci Yazıtı'nda kalınsız kız vermeye dair sözlere rastlanmıştır: “Çocuklarımı kızımı başlıksız verdim.”³³⁹.

Nişanın bozulması durumunda, kızın ağır kusurlu olması hariç nişanı bozan erkek tarafı ise verilen kalın geri alınamazdı. Aksi takdirde kalın iade edilmelidir. Erkeğin düğünden önce ölmesi halinde, erkek kardeşinin yerine geçme hakkı vardır. Kız tarafı erkek kardeşi istemezse kalını iade eder. Eğer erkek kardeşler, ölen kardeşin yerine evlenmek istemezse kalının iade zorunluluğu ortadan kalkar. Kızın ölmesi durumunda, varsa kız kardeşi ölen kardeşin yerine evlenir. Ölen kız kardeşinin yerine evlenen kız için “*baldız kalını*” adı altında kalına ekleme yapılır. Evlenme gerçekleşmezse kalın iade edilmelidir³⁴⁰. Kocanın özürlü veya iktidarsız olması durumunda kadın, kalını iade etmek şartıyla kocasından ayrılabilirdi. Kadının kusurlu olması durumunda kısırlık gibi kızın ailesi ya kalını geri ödemeli ya da gelinin kız kardeşini kalınsız olarak vermelidir³⁴¹.

³³⁷ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 256-257.

³³⁸ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 258-259; Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 228.

³³⁹ Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve”, s. 299; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 87: Su 6-7: “*oglumın kızımın kalınsız bertim*”.

³⁴⁰ Aydın, *Türk Hukuk*, s. 18-19; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 33.

³⁴¹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 261.

1.3.4. Evlatlık Edinme

Eski Türklerde, öksüz kalan çocukların himaye edilmesi, evlatlık alınarak aileye dâhil edilmesi geleneği mevcuttu. Kaşgarlı Mahmud da “*tutunçu ogul*”³⁴² olarak geçen evlatlık çocuklar üç şekilde aileye katılmaktadır. İlk olarak ebeveynleri ölmüş veya çocuğu reddetmiş olup öksüz kalan çocukların başka bir aile tarafından evlat edinilmesi, ikincisi sadece babası ölen çocukların annesinin yeni kocası veya ailenin daha büyük bir erkek üyesi tarafından himayesi ve son olarak belirli bir ücret karşılığında evlat edinilme usulüyle olmaktadır³⁴³. Türk töresine göre boy teşkilatında, yabancı birisinin boya üye olması mümkün olmamaktadır. Yabancı bir boydan erkek evlatlık alınamaz, bununla birlikte kızlar boy dışından evlatlık alınabilmektedir³⁴⁴. Evlatlık çocuklar, töreye göre yakın akrabalarından alınmaktadır³⁴⁵.

Çinli seyyah Chang Chi'en'in seyahatnamesinde Wu-sun'lar'ın Hunlara iltica ettiği ve Hun Kağanının Wu-sun'lardan evlatlık edindiğini aktarmaktadır. Yüeh-chihlerin Wu-sunlar'a saldırmasından sonra yeni doğan Wu-sun kralının oğlu K'un-mo'yu bakıcısı alıp kaçmıştır. Ch'ang Chi'en K'un-mo'nun evlatlık alınmasını şu şekilde anlatmıştır:

Bakıcısı Pu-chiu Hsi-hou onu kucaklayarak kaçtı. Yiyecek aramak için onu otlar üzerine bırakıp geri döndüğünde bir kurdun onu emzirdiğini gördü, ayrıca kuş sürüleri ağızlarında et parçalarıyla etrafında uçuyorlardı. Onun Tanrı olduğuna inanarak alıp Hunlara götürdü. Ch'an-yü, çocuğu çok severek onu büyütüp yetiştirdi. Büyüdüğünde ona, babasının halkını verdi.³⁴⁶

Uygur hukuk belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla evlatlık verme, tarafların karşılıklı antlaşma imzalamasıyla gerçekleşirdi. Evlatlık alınan çocuk, ailenin kan bağına sahip çocukları ile aynı haklara sahip olurdu. Evlatlığın bakım masrafları evlat edinen tarafından karşılanmak zorundadır ve ileride çocukları olsa dahi evlatlık çocuğun öz çocuklarından ayrı

³⁴² Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 375.

³⁴³ Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 214.

³⁴⁴ Abdülkadir İnan, “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 1987, s. 308 (bundan sonra: İnan, “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık”).

³⁴⁵ Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 147.

³⁴⁶ Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler*, s. 84.

tutulmaması gerekir³⁴⁷. Evlatlık alınan çocuk, baba öldüğünde kanuni mirasçısı olur ve çocuğu olduğunda da hukuki statüsü değişmezdi³⁴⁸. Evlat edinilen çocuğun antlaşmadan sonra öz ailesi ile olan bağı kopar, aile daha sonra çocuğu geri almak isterse o zamana kadar çocuğa yapılan bütün masrafları ödemek durumunda kalırdı³⁴⁹. Evlatlık verme anlaşmalarında belirtilmeyen noktalarda mevcut töre hükümlerine uygun olarak hareket edilmektedir³⁵⁰.

Evlatlık çocukların mensup oldukları ailenin bütün haklarına sahip olduğu ve miras hukukuna göre pay aldığına dair en çarpıcı örnek Uygurlar dönemine aittir. Uygurlar döneminde Türk devlet töresine uygun olarak, yönetici boylardan gelen ve ilk hatundan doğan en büyük oğul tahta geçerdi. Uygur yönetici boyu “*Yaglakar*” idi. Ancak 795 yılında Uygur kağanının halefi olmayınca yerine veziri Kutlug Bilge geçmiştir. Vezir Kutlug Bilge, Uygur boylarından olmakla birlikte yönetici boy olan Yaglakar boyuna mensup değildi. Türk töresine ve miras hukukuna aykırı olduğu için kağan boyundan gelmeyen kişilerin tahtta hakkı bulunmamaktaydı. Kutluk Bilge’nin Uygur kağanı olması, vefat eden kağanın evlatlığı olmasından dolayı kabul görmüştür³⁵¹.

Evlat edinilen çocuk, evlat edinen babaya sadakatle görevlidir ve baba da çocuğun sorumluluğunu almak mecburiyetindedir. Evlatlık edinilen çocuğun mensup bulunduğu boy değişmez, öz babasının boyuna mensup olmaya devam eder. Bu nedenle de evlatlık alınan çocuk öz babası ve babalığının akrabaları ile evlilik yapamaz³⁵². Baba, evlatlık oğluna karşı yükümlülüklerini yerine getirmediği takdirde aradaki sözleşme bozulur, akrabalık sona erer³⁵³. Evlatlık edinilen çocuk, babanın kendisine kötü davranması sebebiyle evi terk etme hakkına sahiptir³⁵⁴.

³⁴⁷ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 19; Çandarlıoğlu, “Uygurlarda İnsani Değerler”, s. 127-128.

³⁴⁸ Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 36.

³⁴⁹ Aydın, *Türk Hukuk*, s. 19.

³⁵⁰ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 86.

³⁵¹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 185-186.

³⁵² İnan, “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık”, s. 308-309.

³⁵³ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 344-345; Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, s. 81.

³⁵⁴ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 344-345; Arsal, “Eski Türklerin Hususi”, s. 155; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 36.

Evlatlık alma töreni esnasında alnı lekeli bozkaska denilen bir hayvanın kurban edildiği belirtilmektedir. Kurban hayvanının kesilmesi şahitler önünde gerçekleşmeliydi. Hayvan kesildikten sonra ak sakallı bir aile büyüğü tarafından, evlatlık erkeğe aşık kemiği, kıza oyluk kemiği verilirdi. Çocuk bu kemiği oradaki davetlilere göstererek kemiğin etini onların huzurunda yedi. Bu işlemin ardından tören, çocuğun analığının göğsüne dokunmasıyla son bulurdu. Bu törenle birlikte çocuk, davetlilerin tanıklığında ailenin üyesi olarak kabul edilirdi³⁵⁵.

Evlatlık edinme sırasında çocuğun aileye hukuken katıldığını belirten bir tören yapılmaktadır. Buna göre, çocuğa aşık kemiği verilerek çocuk aileye kabul edilmektedir. Aşık kemiği uygulaması yapılmadığı takdirde hukuki olarak çocuğun aileye kabulü gerçekleşmiş sayılmazdı³⁵⁶. Manas Destanı'nda Semetey'in dedesi tarafından evlatlık alındığı ve aşık kemiği verildiği destanda yer almaktadır. Ayrıca Manas Destanı'nda Manas'ın babası Cakıp Han'ın Almambet'i evlatlık aldığına dair şu bilgiler ilginçtir.

Çakanımın katılıp kalan ak memesinden, sevincinden süt gelmişti, şıpır şıpır akıyordu. Almambet hemen dedi ki: “Annenin ak memesinden süt akıyor Manas Han! Bir memesinden sen git em, bir memesinden ben emeyim! Belimi sıkı bağlayayım! Çakıp-bay'dan doğayım! Senin kardeşin olayım!” Almambey bir memeden emdi, Manas öbüründen emdi!... Manas ile Almambet ikisi kardeş oldular.”³⁵⁷

Aktarılan kısımda evlatlık alınması, Almambet'in analığının memesinden süt emmesi ile kabul edilmiştir³⁵⁸.

Uygurlarda evlatlıkların bazen karşılıksız olarak verildiği bazen de belirli bir para veya mal karşılığı evlatlık verildiği görülmektedir. Uygurlarda evlatlıkla ilgili iki belgede evlatlık edinme, “süt sevinci” adıyla bir miktar para ile değiştirilmiş ve evlatlık çocuk “oğulluk bir” adıyla adlandırılmıştır. Bu bir anlamda evlatlık verilen çocuğa o zamana kadar yapılan masrafların karşılığıdır³⁵⁹.

³⁵⁵ İnan, “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık”, s. 308.

³⁵⁶ İnan, “Orun ve Ülüş”, s. 253; Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 216.

³⁵⁷ Radloff, *Manas Destanı*, s. 56-57.

³⁵⁸ İnan, “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık”, s. 310.

³⁵⁹ İzgi, *Uygurların Siyasi ve*, s. 89-91, 93-94, 136, 140; Aydın, *Türk Hukuk*, s. 19.

Uygurlarda evlat edinmenin bir başka yolu da belirli bir borç veya emanet karşılığında alacaklıya bir yardımcı olarak borçlunun oğlunun verilmesidir. Uygur rehin sözleşmelerinde babanın borcuna karşılık kendi oğlunu rehin olarak verebildiği görülmektedir. Borca karşılık evlatlık alınan çocuğun aile içindeki konumu, evlatlık alınan çocukların konumundan farklı ve aşağıdadır. Çocuk, borç ödeninceye kadar alacaklı olan kişiye hizmet etmekle yükümlüdür. Alacaklı olan taraf da çocuğun bütün masraflarını karşılayacaktır³⁶⁰.

Oğul satışı sözleşmelerinde oğul ile babalığın karşılıklı olarak hakları ve sorumlulukları belirlenmiştir. Oğulla babalığın hak ve sorumlulukları Uygur ceza hukukunda da belirtilmiş ve her ikisinin de hakkını korumayı amaçlamıştır. Çocuk, artık babanın sorumluluğunda addedildiği için babalık oğlunun işlediği sahtekârlık, hırsızlık, hilekârlık gibi suçlardan da sorumlu tutulmuştur³⁶¹.

1.3.5. Kölelik Hukuku

İnsanların özgürlüklerini kaybederek başka kimselerin malı, eşyası konumunda görülmeleri olarak adlandırılabilen kölelik, toplumsal bir olgudur³⁶² İnsanoğlunun tarihi geçmişi kadar eskiye dayanan kölelik kurumu, ilk zamanlarda savaş esirliği olarak ortaya çıkmış ve sosyal hayata yerleşmiştir. Kölelik kurumu zamanla ziraata bağlı kölelik, toplu kölelik ve ev hizmetlileri şeklinde yaygın bir kullanım sahasına ulaşmıştır³⁶³. Eski Türklerde kölelik kurumunun varlığı Çin kaynaklarından öğrenilmektedir. Hunlar döneminden beri var olan kölelik kurumu, Çin'in etkisi ile Türklere geçmiş ve özellikle yağmalar sırasında ele geçirilen savaş esirleri ile Türk toplumunda temel tutmuştur³⁶⁴. Devlete izinsiz giren kişiler de esir olarak

³⁶⁰ İzgi, *Uygurların Siyasi ve*, s. 95-96; Aydın, *Türk Hukuk*, s. 20; Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, s. 85.

³⁶¹ Özkan İzgi, “Kao-Ch’ang (Turfan) Uygurları”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 2017, s. 278 (bundan sonra: İzgi, “Kao-Ch’ang”).

³⁶² Gülnihal Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 38, S. S. 1, 1981, s. 65 (bundan sonra: Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde”).

³⁶³ İsmail Parlatır, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, *Belleten*, C. 47, S. 187, Temmuz 1983, s. 805 (bundan sonra: Parlatır, “Türk Sosyal Hayatında”).

³⁶⁴ Parlatır, “Türk Sosyal Hayatında”, s. 808.

alınmıştır. Kadınlar genellikle cariye olarak ayrılır, erkekler de beylerin hizmetine verilirlerdi. Savaşlarda tutsak edilen yabancı kavimlerin çocukları ve torunları da köle olarak kabul edilmiştir. Hunlar döneminden beri savaş esirleri, yetenek ve bilgilerine göre köle olarak tarlada çalışmak veya çobanlık yapmak gibi hizmetlerde çalıştırılmıştır³⁶⁵.

Orhun Yazıtları'nın birçok yerinde ve Uygurca da köle karşılığı olarak kul ve kün veya küng³⁶⁶ kelimeleri kullanılmış olduğu görülmektedir. Kültegin Yazıtı'nda “*tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul boldı, silik kız oğlın kün boldı.*”³⁶⁷ sözleri karşımıza çıkmaktadır. Orhun Yazıtları'nda geçen kul ve kün tabirleri, haklardan yoksun bırakılmış kimseleri değil, bazı siyasi ve medeni hakları kısıtlanmış veya ellerinden alınmış savaş esirlerini ifade etmektedir³⁶⁸.

Hun Devleti'nde kölelik kurumunun insancıl özellikler taşıdığı düşünülmektedir. Çin kaynaklarında Hunların kölelere olan yaklaşımından dolayı Çin'de yaşayan kölelerin Hun topraklarına kaçmak istedikleri belirtilmektedir³⁶⁹. Hunlarda sınıflı bir toplum bulunmamaktaydı. Bu nedenle Hunlarda şahıs köleliğinin yaygın olmadığı, bunun yerine kabile köleliğine rastlandığı düşünülmektedir³⁷⁰. Hunlar savaşta bir kimseyi tutsak aldıklarında Hun Kağanı, tutsak alan kimseye bir kadeh şarap verirse tutsak kimseyi, o askerin mülkiyetine verdiği anlamına gelmektedir. Şarap, kölenin mülkiyet hakkının devredilmesinin bir sembolüdür³⁷¹. Ayrıca, tutsağın boynuna sicim veya kuşak takmak da kölelik ve itaat sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır³⁷².

³⁶⁵ Türkeli, “Hunlarda İnsani Değerler”, s. 84; Arsal, *Türk Tarihi* ve, s. 213, 287; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 310.

³⁶⁶ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 122, 185.

³⁶⁷ Orkun, *Eski Türk*, s. 32, ID 7.

³⁶⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 230; Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde”, s. 97.

³⁶⁹ Türkeli, “Hunlarda İnsani Değerler ve”, s. 83; Ogün Usta, *Türk Hukuku ve AİHS Bağlamında Kölelik, Kulluk ve Zorla Çalıştırma Yasağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan 2021, s. 184 (bundan sonra: Usta, *Türk Hukuku ve AİHS*).

³⁷⁰ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk*, s. 46; Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde”, s. 98.

³⁷¹ Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde”, s. 98.

³⁷² Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 1987, s. 331 (bundan sonra: İnan, “Eski Türklerde Teslim”).

Gök-Türklerde de savaş esirleri en büyük köle kaynağını oluşturmaktadır. Çin’le yapılan savaşlarda ve yağma akınlarında Gök-Türkler ele geçirdikleri esirleri köleleştirmişlerdir. Özellikle yerleşik yaşama geçmiş olan Uygurlarda kölelik kurumunun var olduğu ve köleler için ayrı bir hukuk düzenlemesi oluşturdıkları görülmektedir³⁷³. Uygur hukuk belgelerinde kölelerin satışı, azat edilmesi, köle olmayan kimsenin köle oluşu, kadın ve çocukların borçtan dolayı köle olarak satılması, öldürülen bir kölenin diyeti ve iki kölenin evlenmesine dair sözleşmeler bulunmaktadır. Ayrıca kölelerin vasiyetnameye konu olarak varise bırakıldığı da görülmektedir³⁷⁴. Kölelikle ilgili sözleşmelerde pamuklu kumaş, madeni para ve kâğıt para bedel olarak kullanılmıştır³⁷⁵.

Eski Türk hukukuna göre kölelerin mülkiyet hakkının köle sahibinde bulunmasına rağmen kölelerin çağdaşları toplumlara nazaran bazı haklara sahip oldukları görülmektedir. Köleler, eğlenme ve mahkemeye müracaat etme hakkına sahip olmuşlardır. Köleler, azat edilme hakkına sahip olmuşlardır. Azat edilme kayıtsız-şartsız olabildiği gibi belirli şartlar çerçevesinde de gerçekleşmiştir³⁷⁶. Divan-ı Lügat-it Türk’ten kölenin bedelini sahibine ödeyerek azat olabildiği de anlaşılmaktadır³⁷⁷. Kölelerin Ayrıca kadın kölelerden doğan çocukların babasının mirasından pay hakkı da bulunmaktadır. Cariyelerden doğan çocuklar, meşru çocuk olarak kabul edilmiştir³⁷⁸.

Eski Türklerde özellikle erkek köleler yararlılık gösterip özgür olabilir ve evlenerek toplum hayatına dâhil olabilirlerdi. Attila’nın yanına elçi olarak giden Priskos, Hun görünümlü bir Yunanlı ile karşılaşmıştır. Yunanlı ile arasında geçen konuşmasından, kişinin aslen Yunanlı olduğu, Viminacium’da yaşarken Hunlar tarafından şehrin zapt edilmesiyle esir

³⁷³ Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. I, s. 79.

³⁷⁴ Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. I, s. 79; Sibel Bagatur, *Osmanlı’da Kölelik*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2011, s. 3 (bundan sonra: Bagatur, *Osmanlı’da Kölelik*).

³⁷⁵ Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. I, s. 79.

³⁷⁶ Arsal, *Türk Tarihi* ve, 331; Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. I, s. 79-80; Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde”, s. 99.

³⁷⁷ Kaşgarlı, Divan, C. III, s. 85: “kul yolundı: kul azad edildi”.

³⁷⁸ Arsal, *Türk Tarihi* ve, 331; Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. I, s. 80; Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde”, s. 99.

düştüğü ve kendisini Hun komutanı Onegesius'un kendisini seçtiği belirtildikten sonra, Romalılar ve Acatir'lere karşı yapılan savaşlarda yararlılık gösterdiğinden özgür bırakıldığı ve Hun bir kadınla evlendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca savaşlarda esirlerin seçilmesinde de belirli bir kaideye uyulduğunu, önce Attila'nın sonra Hun ileri gelenlerinin esir seçtiği görülmektedir³⁷⁹.

Han Hanedanlığı tarafından Yüeh-chih'lara gönderilen Chang Ch'ien de Hunlara esir düşmüş ve Hun Kağanı tarafından evlendirilerek topluma dâhil edilmeye çalışılmıştır³⁸⁰. Peçeneklerin Bizans'tan veya diğer yabancı devletlerden esir aldıkları kadınlarla evlendikleri, kadının evliliği kabul etmediği zaman ülkesine geri gönderildiği belirtilmiştir³⁸¹.

Uygur hukuk belgelerinde iki kölenin sahiplerinin rızasını almadan evlendikleri belirtilmektedir. Köle sahipleri Utuz ve Toyın-çuk'un onları ayırmak istemediğinden vergi vermek koşuluyla onları azat ettikleri görülmektedir. Köle sahipleri, özgür yaşamaları için kölelerini dava etmemişlerdir³⁸².

XI-XII. yüzyıllarda Moğol toplumunda hâkim sınıf ile vassallar, ötüle-bogol denilen azatlı köleler ve jalau adı verilen uşaklar bulunmaktadır. Moğollarda savaşlarda ve yağma akınlarında ele geçirilen esirlere bogol adı verilirdi. Bogollar bir veya birkaç kuşak sonra unagan-bogol haline gelmekte ve kabile kölesi sayılmaktadır. Jalaular (uşaklar) ise tamamen efendisine tabii olan kullara denilmiş ve bunlar karargâhlarda seyislik ve hizmetçilik gibi işlerde çalıştırılmıştır. Jalaular arasında Moğol kökenli olan köleler, diğer kavimlere mensup kölelerden farklı bir konumda tutulmuşlardır. Bunlar bir süre sonra vassal, bogol veya unagan-bogol statüsüne geçmektedirler³⁸³.

³⁷⁹ Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a*, s. 41-42.

³⁸⁰ Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler*, s. 79-80.

³⁸¹ Aleksander Paron, *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*, Trans. Tomas Anessi, (East Central and Eastren Europe in the Middle Ages 450-1450, 74, Leiden and Boston: Brill 2015, s. 146 (bundan sonra: Paron, *The Pechenegs*).

³⁸² İzgi, *Uygurların Siyasi* ve, s. 147.

³⁸³ Bozkurt, "Eski Hukuk Sistemlerinde", s. 100; Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, C. I, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1978, s. 252 (bundan sonra: Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*).

Moğol toplumunda unagan-bogol olan kabileler arasında zenginlik açısından farklar olmaktadır. Köle kabilenin önde gelen aileleri, hâkim boyun aileleriyle eşit durumda sayılmıştır. Moğollar azatladıkları kölelere ötüle-bogol demişlerdir. Azat edilen köleler, Moğol toplumunda orta sınıf olarak kabul edilmiş ve bir üst sınıfa yükselmelerine hak tanınmıştır. Buna göre Moğol toplumu hâkim sınıf, orta sınıf ve köleler veya köle kabilelerden oluşmaktaydı. Moğollarda köleler efendilerinin hâkimiyetleri altında ve kötü muamele gören bir sınıfı oluşturmuştur³⁸⁴.

1.3.6. Miras Hukuku

Eski Türklerde kadının çeyizinde kocasının tasarruf hakkı yoktur. Kocanın çeyiz üzerinde hiçbir hakkının bulunmayışı eski Türklerde hem aile hukuku hem de özel hukuk açısından “özel mülkiyet” kavramının varlığını göstermektedir³⁸⁵. Çiftlerin ellerindeki malları birleştirerek yeni bir yuva kurmaları yoluyla yeni mal edinmeleri de ortak mülkiyetin varlığına işaret etmektedir.

Miras ve mülkiyet hukuku, aile hukukunun temelini oluşturan unsurlardandır. Miras payına eski Türkler “ölüş” demişlerdir. Ölüş, kişiler haricinde boy ve bodunlara da verilmekteydi. Ailenin bütün malında aile fertlerinin tamamının hakkının olması, Türk toplumunda mülkiyet hukukunu oluşturmuştur³⁸⁶. Ailenin ortak mülkiyet anlayışının eski Türklerde yönetimi etkilediği ve hükümdar ailesinin tüm erkek bireylerinde miras hakkının oluşunun bu anlayışta yattığını düşündürmektedir.

Eski Türk hukukunda kanuni mirasçılık ve vasiyetname yoluyla mirasçılık şeklinde iki çeşit miras hukuku bulunmaktadır³⁸⁷. Eröz makalesinde, miras paylaşımının Kaşgarlı Mahmud’un eserinde belirtilen “ok atmak” şeklinde töreye göre yapıldığını belirtmektedir³⁸⁸. Gök-Türkler mülkiyet hakkının babanın varislerine geçmesine “tutsuk” demişlerdir, “tutsuk” kelimesi “tutulacak söz” anlamına gelmektedir.

³⁸⁴ Alinge, *Moğol Kanunları*, s. 116; Avcioğlu, *Türklerin Tarihi*, s. 253; Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde”, s. 101.

³⁸⁵ Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 122.

³⁸⁶ Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 124, Gökalp, *Türk Medeniyeti*, s. 290.

³⁸⁷ Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 37.

³⁸⁸ Eröz, “Türk Ailesi”, s. 234.

Hunlar döneminde özel mülkiyetin var olduğu tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Hun Devleti'nin doğudaki düşmanı Tung-hular Mo-tun'un tahta yeni geçmesinden cesaret alarak Mo-tun'a elçi göndermiş ve babasının “*Bin Li koşan atı*”nı istemiştir. Mo-tun devlet toyunu toplayarak düşünceleri dinlemiş toy mensupları atın verilmesini kabul etmemiştir. Mo-tun, “*Onlarla komşuyuz. Nasıl olur da bir atı onlardan daha üstün tutarız*” diyerek atı vermiştir. Tung-hular tekrar elçi göndererek bu defa da Mo-tun'un çok sevdiği hatununu istemiştir. Tekrar devlet toyu toplanmış ve toy üyeleri olumsuz karar almışlardır. Mo-tun, “*Nasıl olur da bir kadını onlardan üstün tutarız*” diyerek hatununu da Tung-hulara yollamıştır. İyice cesaretlenen Tung-hular bir kez daha elçi göndererek iki devlet arasında, sınırda çorak bir toprak parçasını istemiştir. Mo-tun kurultayı toplar, vezirler at ve hatunu verdikten sonra çorak arazinin bir önemi olmadığını söyleyerek teklifi kabul etmiştir. Bunun üzerine Mo-tun, “*At ve hatun benim malımdır. Ancak toprak devletin temelidir. Nasıl olur da onlara verilir?*” diyerek karara olumlu yanıt verenlerin hepsini öldürmüştür³⁸⁹. Bu örnekten de anlaşıldığı gibi, Türklerde yer ve sular olarak ikiye ayrılan vatan toprağı, Türk inanışına göre, Tanrı tarafından hükümdarın korumasına bırakılmıştır. Dolayısıyla vatan toprağı kutsal kabul edilmiş başkasına verilebilmesi mümkün değildir. Bu nedenle kağanın da vatan toprağı üzerinde tasarruf hakkı yoktur. Özel mülkiyeti sayılan at ve kadın üzerinde tasarruf hakkına sahiptir³⁹⁰.

Kanuni olarak bütün çocuklar babanın mirasçısıdır. Ölenin dul kalan eşi, mirastan dönemlere ve boylara göre değişen bir pay hakkı almaktadır. Bu hak, mirastan 1/4 oranındadır. Ayrıca miras paylaştırılmadan önce, kadının getirmiş olduğu çeyiz miktarı kalından fazla ise kadın aradaki fazlalığı da almaktadır³⁹¹. Babanın kalan mirası erkek çocukları arasında paylaştırılır. Baba ocağı ise en küçük oğula aittir, od tigin annesine ve bekâr kız kardeşlerine bakmakla yükümlüdür. Evleneceği vakit kız kardeşinin çeyizini en küçük oğul hazırlamak zorundadır. Kızın ailesine ödenecek kalının sahibi

³⁸⁹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 96-97; Baykuzu, *Asya Hun*, s. 42; Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 42-43.

³⁹⁰ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 63; Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 43.

³⁹¹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 256; Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 342; Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 125.

de od tigin olmaktadır³⁹². Eşin herhangi bir kusur veya suç olmadan ikinci bir eş alması durumunda, bu eşten yani kumadan doğan çocuklar babanın mirasından pay alamazlardı. Kuma çocuklarının babalarının mirasından pay alamamaları, hem anne hem de baba soyundan Türk olanların miras haklarının olduğunu göstermektedir. Devlet yönetiminde de kağanların hem anne soyundan hem de baba soyundan Türk olması şartı, aile ve miras hukukunun kurallarından kaynaklanmıştır³⁹³.

Türklerde bir de “yeğen hakkı” denilen bir miras payı bulunmaktadır. Buna göre; miras hakkını alıp evlenmiş olan kızıdan doğan çocuklar, ana evinden, anne mirası adıyla dayılarından miras talep etme hakkına sahiptiler. Türk töresine göre, bu hakka istinaden yeğenler, dayılarının mallarını üç defaya mahsus yağma ederlerdi³⁹⁴.

Eski Türkler çoğunlukla hayvancılıkla geçinirdi ve bu nedenle de meralar, yaylak ve kışlak alanlar Türklerin hayatında önemli bir yer tutardı. Göçebe halk hayvanlarını otlatmak için yazın yüksek yerlere çıkar, kışın ise kışı kolaylıkla geçirmek için alçak bölgelere geçerlerdi³⁹⁵. Her Türk ekip biçtiği bir toprak parçasına sahipti. Otlak ve yaylaklar boyun ortak mülkiyetinde iken kışlaklar özel mülkiyet topraklarıdır. Miras hukukunda bu toprak parçasının mülkiyetinin en küçük oğula kaldığı görülmüştür³⁹⁶. Yaylakların ortak mülkiyet olmaları, ailenin mülkünü hukuki açıdan etkilemektedir. Aileler otlak ve yaylaklarda otlayan sürülerine karşılık vergi vermektedirler³⁹⁷. Her boyun kendine ait bir tamgası bulunur ve boyun sürüleri ve mülkleri o damgayla belirtilirdi, boy içindeki aileler ise özel mülklerini ve hayvanlarını diğer ailelerden ayırt etmek için “enetmek”³⁹⁸ adı verilen hayvanın kulağını kesmek veya çentik atmak suretiyle oluşturulan izlerle belirlerlerdi³⁹⁹. Oğuz boyları, sürülerini ve mülklerini her boyun

³⁹² Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 341-342; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 250; Aydın, *Türk Hukuk*, s. 20; Arsal, “Eski Türklerin Hususi”, s. 152-153.

³⁹³ Gökalp, *Türk Ahlakı*, s. 72; Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 125-126, 132.

³⁹⁴ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 264.

³⁹⁵ Halil Cin, *Türk Hukukunda Mer’a, Yaylak ve Kışlaklar*, Ankara: Gözden Geçirilmiş Ekli 2. Baskı, Turhan Kitabevi, 1980, s. 17 (bundan sonra: Cin, *Türk Hukukunda Mer’a*).

³⁹⁶ Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, s. 73.

³⁹⁷ Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 125

³⁹⁸ Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 256; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 182.

³⁹⁹ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 163-164.

kendilerine ait olan tamgalarla damgalarlardı⁴⁰⁰.Gök-Türklerde özel mülkiyeti belirten damgalar, altın uçlu oklar balmumuna sürülerek yapılırdı.⁴⁰¹

Evlenen çocuklar baba otağından ayrılarak ayrı bir otağ kurarlar ve aile otağı en küçük oğula kalırdı. Baba yurdunun en küçük oğula bırakılması, İskit efsanesine dayandırılmıştır. Efsaneye göre gökten altından bir sapan, bir boyunduruk ve bir balta düşmüştür. İlk olarak en büyük oğul almak için yaklaşmış, ancak altın kızıl kor olmuş ve alamamış, sonra ortanca oğul yaklaşmış o da alamamıştır. Düşen kutsal altın parçalar en küçük oğul tarafından hiç zorlanmadan ele geçirilmiş ve bu nedenle halkı yönetme yetkisine sahip olmuştur⁴⁰². Bu nedenle de aile ocağının yönetimi küçük oğula kalmaktadır.

Uygurlar döneminden elimize ulaşan belgelerde görüldüğü üzere, kanuni mirasçılık mevcuttur. Hukuki olarak bütün çocuklar mirasçı kabul edilmektedir. Ancak babaları hayattayken paylarını alıp ayrı otağ kuran erkek çocuklar ile çeyiz miktarını alıp evlenen kızlar mirastan pay alamazlardı. Eşin payı 1/4 ‘tür, baba evinin tek mirasçısı küçük oğuldur. Uygurlarda vasiyet yoluyla mirasçılığın olduğu vasiyetname türündeki Uygur belgelerinden açıkça görülmektedir. Uygur miras hukukuna göre vasiyetnamelerde terekeden hak sahibi olanlar dışında kimse yararlanamamakta ve haksız yere talep edenler cezalandırılmaktadır⁴⁰³.

Moğol miras hukukunda Türklerde olduğu gibi babanın evi küçük oğula bırakılırdı. Anne ve babanın mirası erkek çocuklar arasında paylaştırılırken kız çocuklarının miras hakkı Moğollarda mevcut değildi. Kocanın vefatından sonra çocuklar evleninceye kadar babanın mülkünün yetkilisi kadın olmakla birlikte, varisin bulunmaması durumunda kadının mülkiyet hakkı

⁴⁰⁰ Gökalp, *Türk Medeniyeti*, s. 202.

⁴⁰¹ Taşağıl, “Gök-Türkler’de İnsani Değerler”, s. 112.

⁴⁰² Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 230; Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 46-47; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 3.

⁴⁰³ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 342-344; Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, s. 81.

bulunmamakta ve kocanın mülkü ya hizmetkârına ya da fakirlere verilmektedir⁴⁰⁴.

1.3.7. Türk Toplumunda Kadının Hukuki Konumu

Türk töresine göre gerek aile hukukunda gerekse devlet hukukunda kadın ile erkeğin eşit haklara sahip olması zorunludur⁴⁰⁵. İslamiyet öncesi Türk kadınının konumuna bakıldığında toplumda erkeklerle eşit haklara sahip oldukları görülmektedir. Eski Türklerde baba otoritesi hâkim olmakla birlikte evin hâkimi kadındı ve yaygın olarak kadına “evci” denirdi⁴⁰⁶. Eski Türk hukukunda evlenmenin kadının hukuki statüsünde hiçbir değişiklik yapmadığı ve kadının kızlık soyadını taşımaya devam ettiği düşünülmektedir⁴⁰⁷.

Kadın ve erkek eşit haklara sahip olup, kadın toplumda saygı görürdü⁴⁰⁸. Jean Paul Roux, Türk kadınına dair yazdığı makalesinde, 21 yazıttan 9’unda kadına ilk yerin verildiğinden bahsetmektedir⁴⁰⁹. Kadın aile içerisinde seçkin bir konuma sahiptir. Eski Türklerde kadınlar, ata biner, ok atar, top oynar, güreşir, spor faaliyetlerine katılırdı⁴¹⁰. Kutadgu Bilig’de vezir Ay-Toldı’nın oğluna söylemiş olduğu “Oğul-kız, hakikatte gören gözün nurudur” sözü, Türk toplumunda cinsiyet ayrımının yapılmadığını göstermektedir⁴¹¹.

Eski Türklerde baba vefat ettiğinde ergin çocuk yoksa çocukların velayet hakkı anneye geçmektedir⁴¹². Eğer buluş çağına gelmiş, ergin erkek çocuk varsa ailenin sorumluluğu babanın vefatından sonra ona devredilmektedir⁴¹³. Dul anneler çocukları evlenip ayrı ev kursalar da “baş kadın” olmaya devam

⁴⁰⁴ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, s. 86, 167; Alinge, *Moğol Kanunları*, s. 62; Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve”, s. 294.

⁴⁰⁵ Gökalp, *Türk Medeniyeti*, s. 371-372.

⁴⁰⁶ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 68, 78; Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 126.

⁴⁰⁷ Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda*, s. 280.

⁴⁰⁸ Fendoğlu, *Türk Hukuk*, s. 15.

⁴⁰⁹ Jean Paul Roux, “Ortaçağ Türk Kadını”, *Erdem Dergisi*, S. 13, Çev. Gönül Yılmaz, 1989, s. 213 (bundan sonra: Roux, “Ortaçağ Türk”).

⁴¹⁰ Çandarlıoğlu, “Uygurlarda İnsani Değerler”, s. 121.

⁴¹¹ Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, C. II, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK, 1959, s. 94, b. 1163; Tellioğlu, “Türk Toplumunda Kadının”, s. 212.

⁴¹² Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, s. 73.

⁴¹³ Demet Ulusoy, Abdülreşit Celil, “Uygurlarda Aile”, *İstanbul Journal of Sociological Studies*, S. 32, 2011, s. 5 (bundan sonra: Ulusoy, Celil, “Uygurlarda Aile”).

ederler. Toplum içinde dul kalan kadın yoksul ise kocanın ölen kardeşi kadın ve çocukları himaye etmektedir⁴¹⁴.

Eski Türklerde kağanlar siyasi amaçlarla birden fazla evlilik yaptıkları bilinen bir gerçektir. Ancak töre kuralları gereğince ilk evliliğinin Türk soyundan gelen bir kadınla yapılması zorunlu tutulmuştur. Bunun sebebi de Türk soylu bir anneden doğan çocukların tahta çıkabilecekleri kuralıdır⁴¹⁵.

Devlette kağandan sonra hatun unvanlı kadın gelmektedir. Kadınların hükümdar naibi olabilmeleri veya devlet yönetiminde söz haklarının bulunmaları ailede var olan kadın-erkek eşitliğinin devlet yönetiminde de mevcut olduğunu göstermektedir⁴¹⁶. Bunun en güzel örneklerinden birisi kağanın tahta çıkma merasimidir. Kağanın yeni tahta çıkış töreninde, kağan bir keçe üzerine oturtularak, dokuz kişi tarafından göğsüne kaldırılır, çadırın etrafında döndürülür ve ipek bir şal ile boğazı sıkılarak kaç yıl hüküm süreceği sorulurdu. Bu gelenek kağanın yanında hatuna da uygulanmıştır. Ayrıca hatun; şöenlerde, toy toplantılarında kağanın sol yanında durmuş ve çıkarılan fermanlar da “*Hakan ve hatun emrediyor ki...*” şeklinde başlamıştır.⁴¹⁷

Gök-Türklerin buyruklarında da Hunlarda olduğu gibi “*Kağan ve hatun emrediyor ki...*” şeklinde imzalanmasının geçerli olduğu görülmektedir. Kağan ve hatun kelimelerinin sıklıkla yan yana kullanılmış olması, Gök-Türk toplumunda da kadının devlet bürokrasisinde etkin olduğunu gösterir⁴¹⁸. Hatunların siyasi yönetimlerinin yanı sıra, Uygurlar döneminde hukuk alanında da etkin rol oynadıkları görülmektedir. Uygur boylarını tek çatı altında birleştiren Pu-sa’nın annesi Uluğ Hatun, Uygurlar arasındaki davalara bakmış, hâkimlik görevi üstlenmiştir⁴¹⁹.

⁴¹⁴ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 249.

⁴¹⁵ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 252.

⁴¹⁶ Türkdöğen, “Türk Ailesinin Genel”, s. 44; Yücel, “Haklar, Suçlar, Cezalar”, s. 126.

⁴¹⁷ Abdurrahman Kurt, “Tarihi Süreçte Türk Kadınları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 759 (bundan sonra: Kurt, “Tarihi Süreçte Türk”); Gömeç, “Kagan ve Katun”, s. 173.

⁴¹⁸ İzgi, “Türklerde Kadın”, s. 30-31.

⁴¹⁹ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, İstanbul: 3. Baskı, Selenge Yayınları, 2020, s. 132 (bundan sonra: Chavannes, *Batı Türkleri*); Mau-

Eski Türk toplumunda kadın önemli bir yer teşkil etmekte ve destanlarda ve hikâyelerde kadının yüksek statüsü dile getirilmiştir. Aile içerisinde çocuğun terbiyesi, otağın mali işlerinin yürütülmesi; otağın kurulması, süt sağma, peynir-tereyağı yapma, keçe çorap örme gibi işler Türk kadınının sorumluluğundaydı⁴²⁰. Çocuğun terbiyesi ve yetiştirilmesinden en fazla anne sorumlu olmuştur. Bu nedenle töreye aykırı hareket eden kimseler için *anne sütü emmemiş, ata nedir bilmemiş, saçını güneşte taramış* gibi olumsuz sözler söylenmiş, anne-baba terbiyesi almadıkları belirtilmiştir⁴²¹.

Manas Destanı, İslami özellikler taşısa da eski Türk gelenek ve kültürü hakkında önemli bilgiler içermektedir. Destanda kadınların ata bindiği, güreş tuttuğu anlatılmaktadır. Manas Destanı'nda Türk kadının mücadelecisi, savaşçı yapısı şu örnekle aktarılmıştır:

Alman-Bet yola çıkar. Kalmukların içine girer ve ta Kün-Han'ın kızının çadırının önüne kadar gider ve çadırdan içeri girer. Kız Alman-Bet' i hemen tanır ve güzünü kaptığı gibi, Alman-Bet'e vurmak için kaldırır. Fakat Alman-Bet, daha atik davranır ve kızın güzünü tutar. Kızın adı da Altın-Av imiş. Bu boğuşma sırasında, Altın-Ay da yaralanır. Altın-Ay'ın adamları, çadırın içindeki gürültüyü duyup, nedir bu gürültü diye gelince, eski reisleri Alman-Bet'i karşılarında görürler. Hemen sarıp sarmalayıp, yakalarlar ama Alman-Bet bir fırsatını bulup, kaçmasını da bilir. Doğruca Manas'a gelir ve gördüklerini anlatır. Alman-Bet'in tavsiye ettiği üzere taarruza geçerler. Büyük bir savaş olur... Sonunda Kün-Han'ı mağlup ederler ve neyi var neyi yoksa ele geçirirler. Tabu bu arada Kün-Han'ın kızı Altın-Ay da esir olur. Altın-Ay' ı da tutup, Manas'la evlendirirler⁴²².

Türk kadınlarının namuslarına çok düşkün oldukları, kuşaklarında birer hançer taşıdıkları söylenmiştir. 8. asır Hazar-Arap münasebetleri dolayısıyla aktarılan Hazar prensesinin Halife Mansur'un (754-775) evlendirilmesi olayı bunun en güzel örneklerinden biridir. Hazar prensesi, Halife Mansur (754-775) ile evlenmek için Abbasi ülkesine doğru yola çıkmıştır. Kafkasya'daki İslam topraklarına ulaştınca orada konaklayan prenses, Halife'ye bir elçi

tsai, *Doğu Türkleri*, s. 469; 132; İzgi, "Türklerde Kadın", s. 31; Tellioglu, "Türk Toplumunda Kadının", s. 220.

⁴²⁰ Donuk, "Çeşitli Topluluklarda ve", s. 299.

⁴²¹ Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 97.

⁴²² Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 1, s. 529.

yollayarak, İslam'ı kendisine öğretecek kadınlar gönderilmesini talep etmiştir. Müslümanlığı anlamadığı takdirde kendisine dokunamayacağını belirten prenses, İslam'ı öğrendikten sonra kuşağındaki hançeri çıkarmıştır. Bunun anlamı, Halife Mansur'un artık kendisine dokunabileceğidir⁴²³.

Eski Türklerde kocanın ölümünden sonra çocuklarının velayet hakkı anneye geçmektedir. Ayrıca kadının miras hakkı bulunmaktadır. Dul kalan anne, genellikle mirasın 1/4'ünü almaktadır. Kız çocukları da evlenecekleri zaman çeyiz olarak mirastan paylarını almaktadır. Babanın evlenecek kız çocuklarına verdiği çeyiz miktarı, erkek çocuklarının 1/3'ü oranındadır⁴²⁴. Ayrıca kadının çeyizinde kocasının hiçbir tasarruf hakkı bulunmamaktadır, kendi malını dilediği şekilde değerlendirme hakkına sahiptir. Türk kadınının mirastan pay alması, çağdaşı olduğu toplumlardaki kadın haklarından çok ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir⁴²⁵.

Toplumda Türk kadınının hukuki statüsünü gösteren bir diğer örnek evleneceği kişiyi kendisinin seçebilmesidir. Babanın onayının alınması önemli olmakla birlikte, evlilik için kızın da onayı alınmaktadır⁴²⁶. Kadını evliliğe veya evliliği sürdürmeye mecbur eden bir düşünce sistemi eski Türklerde bulunmamaktadır. Keyfi boşanmalar hoş karşılanmamakla birlikte, belirli şartlar içerisinde kadının boşanma hakkı bulunmaktadır. Türk kadınının sahip olduğu haklar dini, toplumsal değerlerle ve töre kuralları ile belirlenmiş ve korunmuştur. Çağdaşı olduğu toplumlardan ileri seviyede bulunan kadın hakları, Türk toplumunda kadının sahip olduğu hukuki statüyü göstermektedir⁴²⁷. Kadınlara tanınan haklar töre hükümleriyle katı bir şekilde korunmuş ve ihlali acımasız bir biçimde cezalandırılmıştır⁴²⁸.

⁴²³ Gömeç, "Türk Ailesine", s. 25.

⁴²⁴ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 264; Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 161; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk*, s. 37.

⁴²⁵ Tellioglu, "Türk Toplumunda Kadının", s. 214-215.

⁴²⁶ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 330; Yuvalı-Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 151.

⁴²⁷ Tellioglu, "Türk Toplumunda Kadının", s. 215-216, 222; Aydın, *Türk Hukuk*, s. 19.

⁴²⁸ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: 5. Baskı, Selenge Yayınları, 2004, s. 101 (bundan sonra: Gumilev, *Eski Türkler*).

1.3.8. Türk Toplumunda Erkeğin Hukuki Konumu

Türk töresi, erkeğe verdiği haklar ve sosyal konumu bakımından toplumda üstün bir hukuki statüye sahip olmasına imkân vermemiş, toplumdaki statü ve sorumluluklarını düzenlemiştir⁴²⁹. Türk ailesinde kadının da erkeğin de görev ve sorumlulukları belirlenmiştir.

Baba-oğul ilişkilerinde hem babanın hem oğulun karşılıklı hak ve sorumlulukları mevcuttur. Türk toplumunda babanın oğluna veya oğulun babaya karşı bir üstünlüğü bulunmamaktadır. Türk hukukunda bireysel özgürlükler ön planda tutulmaktadır.

Türk toplumunda babanın saygın bir konumu olduğundan babaya karşı gelmek, sözünü dinlememek suç sayılır ve cezayı gerektirirdi. Genellikle manevi olarak cezalandırılırlardı. Baba, çocuğunu ilgisiz ve sevgisiz bırakarak bir süreliğine psikolojik olarak cezalandırırdı⁴³⁰.

Türk toplumuna göre babalık hakkı sınırsız değildir. Aksine babanın yaptıkları veya suç işlemesi de cezalandırılmıştır. Babanın velayet hakkının sonsuz olmadığı Mo-tun ve Oğuz Kağan'ın babalarını töreye karşı gelmeleri sebebiyle öldürmelerinden anlaşılmaktadır⁴³¹. Türklerde babanın çocukları üzerinde hakkı olduğu gibi çocukların da baba üzerinde hakları bulunuyordu. Bunun en bariz örneği, Asya Hun Hükümdarı Mo-tun'un babasını töreye uymadığı gerekçesiyle öldürmesi ve haklı bulunmasıdır. Mo-tun'un gençlik döneminde baş hatun olan annesinin ölümünden sonra, babası T'ou-man tekrar evlenmiş ve o hatundan bir oğlu daha olmuştur. T'ou-man'ın yeni baş hatunu Mo-tun yerine kendi oğlunun veliaht olmasını istemiştir. Hatun, T'ou-man'ın da bilgisi dâhilinde Mo-tun'a bir tuzak planlamış, Mo-tun'u Yüeh-chih'lara rehin göndermiş ve onlara saldırmayı kararlaştırmıştı. Kendisine kurulan tuzağın farkına varan Mo-tun, oradan kaçarak ülkesine dönmüştür. Daha sonra Mo-tun bu tuzağın intikamını babasından ve üvey annesinden almış ve önce babasını daha sonra da üvey annesi ile destekçilerini öldürmüştür. Mo-tun, Ulu Hatun'dan doğduğu için Türk töresine göre

⁴²⁹ Yücel, "Haklar, Suçlar, Cezalar", s. 127.

⁴³⁰ Yücel, "Haklar, Suçlar, Cezalar", s. 133.

⁴³¹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 94, 247.

veliahtlık hakkının taht gasp edilmesine sessiz kalmamış, babası Türk töresini bozmaya çalıştığı gerekçesiyle öldürülmüştür⁴³². Buna benzer bir olay Reşideddin Oğuznamesi'nde de geçmektedir⁴³³.

Hunlar döneminde pederi ailenin varlığı ve babanın söz hakkının yanında aile büyüklerine verilen değerin göstergesi olarak atanın da sözünün geçtiği görülmektedir. Törede yaş hiyerarşisi takip edilmektedir⁴³⁴. Eski Türklerde baba hukukunun inanç sahasına yansması; ölmüş büyükleri anma, atalara saygı gibi inanışlar ve ritüellerdir. Atalar inancının varlığı Hunlar döneminden itibaren takip edilebilmektedir. Hatta atalar inancına bağlı olarak ata mezarları da saygı görmüş ve zarar verilmesi cezalandırılmıştır⁴³⁵. Hunların, ata mezarlarını tahrip eden Wu-huanlar üzerine bir ordu sevk ettikleri kaynaklarda geçmektedir⁴³⁶.

⁴³² Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 448; Baykuzu, *Asya Hun*, s. 40-41.

⁴³³ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Kağan Destanı, Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: 2. Baskı, Enderun Kitabevi, 1982, s. 19-20 (bundan sonra: Togan, *Oğuz Kağan Destanı*).

⁴³⁴ Yuvalı, Demirci, *Aile ve Kadın*, s. 42.

⁴³⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 292.

⁴³⁶ Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*, s. 44; Lajos Ligeti, *Tarihte Türk Yurtları*, Çev. S. Karatay, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul: 1. Baskı, Örgün Yayınevi, 2008, s. 457 (bundan sonra: Ligeti, *Tarihte Türk*).

2. BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE SUÇLAR VE CEZALAR

Hukuk, toplumda kişilerin davranışlarını ve kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen, uyulması devlet yaptırımlarıyla güvence altına alınan kuralların bütünüdür⁴³⁷. Hukukun bir dalı olan ceza hukuku da çok eski dönemlerden beri var olmuştur. En ilkel toplumlardan en medeni toplumlara kadar tarihin her döneminde suç adı verilen olaylara rastlanılmaktadır. Suç eylemleri, mağdur tek bir kişi dahi olsa toplumun tamamında huzuru bozan ve insanları kendilerinin de mağdur olabileceği kaygı ve korkusuna iten bir özellik taşımaktadır. Bu nedenledir ki en eski devirlerden beri suçu önlemek ve suçluları cezalandırmak için kurallar oluşturulmuş ve böylelikle insanlık tarihindeki ilk yasama çalışmaları ceza hukukuna dair çalışmalar olmuştur. Tarihsel bağlamda hukuk dallarının gelişimi incelendiğinde, gerçekten de en eski hukuk dalının ceza hukuku olduğu görülmektedir⁴³⁸.

Hangi eylemlerin suç olarak kabul edildiği toplumdan topluma veya bir toplumun değişik dönemlerinde farklılıklar göstermiştir. Bir toplumda nelerin suç teşkil ettiği siyasi, ahlaki, toplumsal ve iktisadi düzenine paralel olarak değişim göstermektedir. Yani ceza hukuku, sosyal bakımdan toplum kültürünün yansımasıdır. Her toplumun kültürüne etki eden unsurlar, toplumda yaşayan, canlı bir ceza hukuku oluşturmuştur⁴³⁹.

Toplumsal ahlak, insanların birbirlerine ve topluma karşı olan ilişkilerini düzenleyen kuralları ihtiva etmesinden dolayı ceza hukukunu etkileyen bir alandır. Tarihsel bağlamda ceza hukukunun kuralları incelendiğinde,

⁴³⁷ M. Kemal Oğuzman, Nami Barlas, *Medeni Hukuk Giriş Kaynaklar Temel Kavramlar*, İstanbul: 22. Baskı, Vedat Kitapçılık, 2016, s. 2 (bundan sonra: Oğuzman, Barlas, *Medeni Hukuk*).

⁴³⁸ Hakkı Uma, *Ceza Hukuku Ders Notları*, Ankara 1980, s. 1 (bundan sonra: Uma, *Ceza Hukuku*); Feda Şamil Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar 1: Suçlar ve Cezalar”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 28, Yıl: 1995, s. 3 (bundan sonra: Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”).

⁴³⁹ Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 3.

toplumsal ahlak ile ceza hukuku arasında yakın bir ilişki olduğu görülmektedir. Toplumsal ahlak kurallarının ceza hukukunun ilgi alanı içerisine girebilmesi, bu kuralların toplum düzenini bozabilecek bir nitelik taşıması ile mümkün olmaktadır. Ahlaka aykırı davranışlar, toplum tarafından kınama, kötüleme, dışlama, ayıplama, itibarını yitirme gibi manevi nitelikte cezalandırılmıştır. Ceza hukuku kurallarına aykırı davranan suçluların ise, öldürülmesi, hapsedilmesi veya mallarının müsadere edilmesi gibi maddi cezalar verilmiştir⁴⁴⁰. Toplumsal ahlaka aykırı adam öldürme, hırsızlık ve dolandırıcılık gibi bazı eylemlerin ceza yasaları ile de cezalandırıldıkları bir gerçektir. Ancak toplumsal ahlak konularının tamamı, ceza hukukunun ilgi alanı dâhilinde olamayacak kadar geniş ve kapsamlıdır.

İlkel dönemlerde, zarar veren fiil ve hareketlerin yani suçların, aynı toplum içerisinde veya toplum bireyleri arasında ve o topluma üye bir kişi tarafından işlenmesi halinde, toplumun egemen lideri cezayı belirlemiştir. Bu cezalar, belirli bir hukuki düzen ve kurallara bağlı olmayıp, suç ve ceza da kanunilik ilkesinden* söz edilemezdi. Cezalandırma toplum reisinin kişisel hükmüne bağlıydı⁴⁴¹. İlkel dönemlerde, Tanrı'ya küfür, dinden çıkmak, savaştan kaçmak, casusluk gibi suçlar şiddetle cezalandırılmıştır. En çok organ kesimi ve infaz gibi bedeni cezalardı. İşkence ederek öldürme ve toplumdan dışlanıp zorunlu sürgün edilme ağır suçlarda uygulanan cezalardandı. Fırına atmak, kazanda kaynatmak, suda boğmak, yırtıcı hayvanlara parçalamak ve diri diri gömmek vb. uygulanan infaz çeşitlerindendi⁴⁴².

Ceza hukuku, bilindiği üzere çok eski çağlardan başlayan ve yüzyıllardan beri süreklilik arz eden bir değişme ve gelişmenin ürünüdür. Ceza hukuku

⁴⁴⁰ Uma, *Ceza Hukuku*, s. 5.

* Kanunilik ilkesi: *Kanunilik ilkesi, kanunların açık, belirli olmasını ve geriye yürümemesini gerektiren yasal bir terimdir*. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ezgi Aygün Eşitli, “Suçların ve Cezaların Kanuniliği İlkesi”, *Türkiye Barolar Birliği (TBB) Dergisi*, S. 104, 2013, ss. 225-246, s. 225.

⁴⁴¹ Sulhi Dönmezer, Sahir Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku Giriş-Tarihçe-Kaynaklar-TCK'nın Uygulanması*, C. I, İstanbul: 14. Baskı, Der Yayınları, 2016, s. 48 (bundan sonra: Dönmezer, Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza*).

⁴⁴² Dönmezer, Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza*, C. 1, 48-49; Turhan Tufan Yüce, *Ceza Hukukunun Temel Kavramları*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1985, s. 102 (bundan sonra: Yüce, *Ceza Hukukunun*).

tarihi olarak başlıca 4'e ayrılmaktadır: 1. İlkel ve eski çağlar, 2. Ortak ceza hukuku, 3. Yeni zamanlar ceza hukuku ve 4. Çağdaş ceza hukuku⁴⁴³.

Ceza hukukunun ilkel dönemlerinde toplumlar, klanlar halinde, aynı totemden geldiklerine inanarak yaşadıkları dönemlerde, bir klan üyesine karşı yapılan zararlı fiil (suç), bütün bir klana yapılmış kabul edilmiştir. Klan içerisinde mağdur olan sadece kişi değil, bütün klan bu suçtan etkilenmiş sayılmış ve klan üyeleri bunun öcünü almakla yükümlü tutulmuştur. Öç alma hakkı, bu inanç sisteminden doğmuştur.⁴⁴⁴ Toplumun öç alması, aynı zamanda klanın kendini savunma hakkına da dayanmaktadır. Topluluk üyelerinin korunmadığı bir toplum zayıflar veya tamamen ortadan yok olur. Öç alma hakkı, ceza hukukunun evriminde belirli kurallar konulmaya başlandığını ve devletler hukukuna doğru bir evrimin olduğunu düşündürmektedir⁴⁴⁵.

Toplulukların birbirlerinden öç almaları bir savaş sebebi olmuş ve bunun için mücadeleye katılmak, bir çeşit savaşa iştirak şeklinde kabul edilmiştir. Öç alma hakkı böylelikle sadece bir hak değil, aynı zamanda savaşa katılma zorunluluğu getiren bir görev haline gelmiştir. Bu hakkın kullanımı, toplumların sürekli olarak birbirlerinden öç almalarına yol açarak topluluklar arasında savaş ortamı doğurmuştur. Savaş halinin sürekli olması, toplulukların zarara uğramasına sebep olduğu için, barışı sağlamak adına ceza hukukunda birtakım yeni sistemlerin kurulmasının önünü açmıştır. . Bu kurumlar kısas, gönüllü sürgünlük, suç işleyenin mağdurun ailesine teslimi ve diyet (uyuşma)'tir. Bu kurumlar, bazen bir arada uygulanmış, bazen sıraları değişmiş, kronolojik bir sıra takip etmemişlerdir⁴⁴⁶. Ceza evriminin ilk ve en ileri adımı kısas uygulamasıdır. “göze göz, dişe diş” kısasın en temel haliyle anlatımıdır. Kısas, bir kimseye zarar veren failin, zarar verdiği oranda zarara uğratılmasını esas alan bir uygulamadır. Bu uygulama, adalet anlayışının ilkel âdetlere girişinde önemli bir rol oynamıştır⁴⁴⁷.

⁴⁴³ Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 8.

⁴⁴⁴ Yüce, *Ceza Hukukunun*, s. 102.

⁴⁴⁵ Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 10.

⁴⁴⁶ Dönmezer, Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza*, C. 1, s. 50-51; Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 10.

⁴⁴⁷ Yüce, *Ceza Hukukunun*, s. 102; Dönmezer, Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza*, C. 1, s. 51.

Gönüllü sürgünlük de suç işleyen kişi, kendi isteği ile bağlı bulunduğu toplumu terk etmektedir. Böylelikle mensup olduğu toplumun ceza almasını engellemiş olmaktadır. Suçlu kimse, sürgünde mağdurun ailesinin kininin geçmesini veya ailelerin anlaşarak öç alma hakkından vazgeçmelerini beklemektedir. Hatta gönüllü sürgünlük için belirli sığınma alanları oluşturulmuş ve orada kaldığı süre boyunca suçluya dokunulmamıştır⁴⁴⁸.

Toplum tarafından dışlanma (tecrit/tard), suçlunun bir ferdi olduğu toplumu, zarar gören kişinin ailesi veya kabilesinin intikamından ve suçun tepkilerinden korumak adına toplumdan kovulmasıdır. Klandan tecrit edilme, suçlu için ağır bir cezadır, suçlu bütün haklarından mahrum kalmakta, yardımsız ve korunmasız bir biçimde insan ve hayvan saldırılarına açık hale gelmektedir. Suçlu olan kişi, mağdurun ailesine de teslim edilebilmektedir. Suçlunun toplumdan kovularak veya mağdurun klanına teslim edilmesi ile teslim edenler öç alma hakkından tamamen korunmuş olurlar⁴⁴⁹.

Diyet (uyuşma) uygulaması, ceza hukukunda bir başka önemli gelişmedir. Diyet, suçlu ile mağdur arasında, belirli bir miktar para veya malın mağdura ödenmesi yoluyla anlaşma sağlamaktır. Mağdur, anlaşma yolunu kullanarak kişisel öç almaktan vazgeçmiş olmaktadır. Diyet kurumu, toplumlar arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin başlaması, ortak pazarların kurulmasından sonra önem kazanmıştır⁴⁵⁰.

Kıyas ve diyet kurumlarında mağdur, öç alma hakkından vazgeçmeyebilmekteydi. Başlangıçta öç hakkından vazgeçip geçmeme kararı mağdurun seçimine bırakılmış, daha sonra bu kurumlar zorunlu hale getirilmiş ve kişinin öç alma hakkı kaldırılmıştır. Bu kurumların toplum hayatında kurulması ve yerleşmesi, devletin tekel olarak ceza verme hakkına sahip olmasının önünü açmıştır. Devlet, kendisi ile rekabet edebilecek diğer kurumları ortadan kaldırarak, ceza verme yetkisine tek başına sahip olmuştur. Devletin cezalandırma yetkisinin ortaya çıkışı, bazı fiil ve hareketlerin devlete zararlı olduğunun anlaşılmasına neden olmuş ve devlet tarafından suç

⁴⁴⁸ Dönmezer, Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza*, s. 51; Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 11.

⁴⁴⁹ Özdemir Tosun, *Suç Hukuku El Kitabı*, İstanbul: Göktas Matbaası, 1979, s. 6-7 (bundan sonra: Tosun, *Suç Hukuku*); Dönmezer, Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza*, C. I, s. 51.

⁴⁵⁰ Tosun, *Suç Hukuku*, s. 7, Dönmezer, Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza*, C. I, s. 51; Yüce, *Ceza Hukukunun*, s. 102.

kapsamına alınmıştır. Devlet, kişiye bizzat zararı olmasa dahi, hiçbir şikâyet beklemeden bu suçları cezalandıracağını belirtmiştir. Bu suçlara kamu suçları adı verilmektedir. Devletin ilk zamanlarda başlıca görevi, toplumu dış tehditlere karşı korumak olup, ailelerin siyasi ve toplumsal organizasyonundan ibarettir. Bu nedenle, toplumun barış ve huzurunu bozan hareketler, devletin cezalandırdığı ilk suçlar olmuştur⁴⁵¹.

Eski devirlerde kişisel öç, toplumsal öç, diyet (kefare) ve ibret esaslarının yerini, daha sonraki dönemlerde adalet, toplumsal fayda ve uslandırma düşünceleri almıştır⁴⁵².

Ceza hukuku, siyasal bir özellik taşır. Yani ceza hukuku kurallarını koyma yetkisi devlet tekelindedir. Ceza hukuku devlet ile birey arasındaki ilişkilerle ilgili olması bakımından kamu hukuku alanına girmektedir. Adam öldürme veya hırsızlık gibi bir suçta mağdurun kişisel hak ve çıkarı değil, devleti meydana getiren toplumun hakları ve çıkarları göz önüne alınarak ceza verilmektedir. Toplum düzenine zarar veren eylemleri saptamak ve cezalandırmak kamu düzeninin gereğidir. Kişiye zarar veren eylemlerin birçoğu aynı zamanda toplumun düzenini de bozucu bir etkiye sahiptir. Bu nedenle mağdur kişi istemese dahi, devlet bu eylemleri cezalandırmaktadır. Ceza hukukuna kamu hukuku karakteri veren toplum düzenini koruma amacıdır⁴⁵³.

Modern ceza hukukuna göre, suç “*kanunun cezalandırdığı fiildir*” şeklinde tanımlanmıştır⁴⁵⁴. Suç, ceza hukukunun temelini oluşturan kavramdır, suç işlendiği içindir ki ceza verilmiştir. Suçlar kendiliğinden ortaya çıkmıştır. İnsanlar önce yazılı olmayan hukuk kurallarında suçları ve cezaları belirlemişler, daha sonra yazılı hukuk kurallarını meydana getirmişlerdir⁴⁵⁵. Modern hukuka göre; suçun dört kurucu unsuru vardır. Bunlar; “1. Kanuni unsur, 2. Maddi unsur, 3. Hukuka aykırılık unsuru ve 4. Manevi unsur”⁴⁵⁶dur. Bir fiilin suç olarak sayılması için, eylemin yasada suç

⁴⁵¹ Tosun, *Suç Hukuku*, s. 7-8; Dönmezer, Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza*, C. I, s. 52-53.

⁴⁵² Uma, *Ceza Hukuku*, s. 112.

⁴⁵³ Uma, *Ceza Hukuku*, s. 8; Yüce, *Ceza Hukukunun*, s. 1.

⁴⁵⁴ Uma, *Ceza Hukuku*, s. 13; Tosun, *Suç Hukuku*, s. 19.

⁴⁵⁵ Tosun, *Suç Hukuku*, s. 5.

⁴⁵⁶ Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 4.

olarak tanımlanmış olması, eylemin kanuna uygun olmaması, failin düşüncesinde kalmayıp düşüncesini eyleme geçirmesi, istenerek veya kaza sonucu meydana gelmesi ve yasa koyucu tarafından bir cezanın belirlenmiş olması gerekmektedir⁴⁵⁷.

Ceza kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olup, iyi veya kötü anlamlarının ikisini de ihtiva etmekte ve ödül yerine de kullanılmaktadır. Türkçe’de ceza, sadece kötülüklere karşılık verme anlamına gelmektedir. Azap, ıstırap, elem ve vicdan azabı anlamlarını taşıyan “*poena*” kelimesi, ceza sözcüğünün Latince karşılığıdır⁴⁵⁸. Ceza; suçlulara, işledikleri suçtan dolayı, toplum adına uygulanan yaptırımlara denilmektedir. Ceza, fail için acı, ıstırap, elem dolu bir özellik taşır. Ceza hukukunda kurallara uymamanın sonuçları; hayata, cisme, özgürlüğe ve mallara ilişkin olup, kişinin bu haklarından kısmen veya tamamen mahrumiyetidir⁴⁵⁹.

Suçluların cezalandırılması korkutmak, uslandırmak ve toplumdan çıkarmak yoluyla yapılmaktadır. Para cezaları, korkutmak ve uslandırmak amacını güderken; hapis gibi hürriyeti bağlayıcı cezalar uslandırma amacındadır. Ölüm cezaları ise suçlunun toplumdan yok edilmesi amacını taşımaktadır⁴⁶⁰. Böylece suçlunun yeniden suç işleme ihtimali tamamen yok edilir. Ölüm cezası, kesin etkisi görülen bir ceza olduğundan hiçbir ceza ölüm cezası kadar korkutucu değildir⁴⁶¹. Ölüm cezası çok eski devirlerden beri mevcuttur. Eskiden suç işleyen bir kimsenin sadece kendisi değil, aile fertleri de çeşitli biçimlerde cezalandırılırlardı⁴⁶².

Eski Türk kaynakları incelendiğinde suç kelimesinin günümüz anlamından ziyade “*yoldan ve yönden sapma*” anlamını ihtiva ettiği görülmektedir. XI. yüzyıla ait Türk eserlerinden olan Divan-ı Lügat-it Türk’te, suç kelimesi, “*bir şeyin sapması*” olarak ifade edilmiştir⁴⁶³. Suç sözcüğünün en eski Türkçe karşılığı Orhun Yazıtları’nda ve Eski Uygur

⁴⁵⁷ Tosun, *Suç Hukuku*, s. 110.

⁴⁵⁸ Dönmezer, Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza*, s. 5, dipnot 10.

⁴⁵⁹ Dönmezer, Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza*, s. 5; Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna, s. 5.

⁴⁶⁰ Uma, *Ceza Hukuku*, s. 113.

⁴⁶¹ Uma, *Ceza Hukuku*, s. 121.

⁴⁶² Uma, *Ceza Hukuku*, s. 115-116.

⁴⁶³ Kaşgarlı, *Divan*, C. 1, s. 321; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 537.

Türkçesi Sözlüğü'nde “yazuk”⁴⁶⁴ şeklinde geçmektedir. XI. yüzyıl Türk kaynaklarından Divan-ı Lügat-it-Türk ve Kutadgu Bilig'de “yazuk” kelimesi suç ve günah anlamlarında, eserlerin birçok yerinde zikredilmiştir⁴⁶⁵. Clauson ise, “yazuk” kelimesini “*erken dönemlerde günah ve günah işlemek*” olarak belirtirken, geniş anlamda “*başarısızlık ve kusur*” anlamlarına geldiğini kaydetmiştir⁴⁶⁶. Yazıtlar ve dönemin diğer kaynakları incelendiğinde; suçlu ve günahkâr kimselere “yazuklug”, suç işlemeye de “yazuk kılma” denildiği görülmektedir⁴⁶⁷. Kaynaklarda suç, günah ve suç işlemeye dair geçen diğer kelimeler ise; “yazma, yazınma, yazınç, yazım, yazınçsız, yazuksuz, yançmak”⁴⁶⁸’tır. Eski Türkler, suç ve suç işlemeyi ifade eden kelimeleri, genellikle yanılma, şaşma, yoldan çıkma, ihanet, kusur etmek, kabahat işlemek gibi anlamlarda birbirlerinin yerine geçecek biçimde kullanmışlardır⁴⁶⁹. Kusur, kabahat anlamlarına gelen “*mun veya mün*”⁴⁷⁰ ve günah ve günahkâr anlamlarında “*arınçu, erinçü, irinçü*” terimleri⁴⁷¹ de suç ve suçlu anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca Divan-ı Lügati’t Türk'te suçun itiraf ettirilmesi “*könger-, köndger*” veya *köndgür*” kelimeleri doğruyu söyletmek, ikrar ettirmek anlamlarında kullanılmıştır⁴⁷². Ceza kelimesi, eski

⁴⁶⁴ Orkun, *Eski Türk*, IID 36: (yazukla), s. 66; Ergin, *Orhun Abideleri*, IID36: (yazukla) s. 48; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 292.

⁴⁶⁵ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, s. 16, 521: “*Bu daima suçu (yazuk) bağışlayan Beydir*”; Kaşgarlı, *Divan*, C. II, s. 135, 169: “*Adam, günahı, suçu yüzünden (yazuktın) ağır ceza gördü ve yaptığı işin günahının acısını tattı, artık bundan sonra bir daha o suçu yapmak istemedi*”, “*Beyin suçtan geçmek (yazuk keçürgülük) hakkı idi*”; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 767; Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, C. 1, s. 59, Beyit: 671: “*Hükümdar şöyle dedi: Anladım, sözün açıklandı, günahının affını istedin ve kurtuldun*”. Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, C. IV, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK, 1959, s. 303, Beyit: 4185: “*Bunlar hizmet ederken, herhangi bir şeyde yanlışlık yaparlarsa, cezalandır*”.

⁴⁶⁶ Clauson, *An Etymological Dictionary*, s. 925.

⁴⁶⁷ Orkun, *Eski Türk*, Şine Usu Yazıtı, Doğu Tarafı, 2 (ŞU, D2), s.168; Aydın, *Uygur Yazıtları*, Şine Usu Yazıtı, Doğu Tarafı, 2, (ŞU D2), s. 55; Kaşgarlı *Divan*, C. III, s. 16; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 767; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 283, 292.

⁴⁶⁸ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, 400; Kaşgarlı, *Divan*, C. III, 16, 50, 59; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 765, 767; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 292.

⁴⁶⁹ Orkun, *Eski Türk*, s. 38, (I D 18-19, II D 16-17); Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 14, 38: “*Türgiş hakanı Türklerimden, kavmimden idi. Bilmediği için bize karşı yanıldığı (yanıldığın) suç işlediği (yazundıkun) için kağanı öldü*”; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 64, ŞU B5: “*O....”sözüne inanmayın yanılmayın (yazmayın)*” dedi”;

⁴⁷⁰ Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 140; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 414; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 133.

⁴⁷¹ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, 134; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, 33, 190; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 96.

⁴⁷² Kaşgarlı, *Divan*, C. II, s. 197, 199; Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 423; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 360-361.

Türklerde “kıyın” ve “kın” sözcükleri ile karşılanmaktadır. Eski Türk yazıtlarında, cezanın en eski Türkçe karşılığı “kıyın”⁴⁷³ kelimesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk epigrafik kaynaklarında rastlanmayan ancak XI. yüzyıl Türk kaynaklarında kıyınla beraber kullanılan “kın”⁴⁷⁴ sözcüğünün de cezayı ifade ettiği görülmektedir. İşkence ile cezalandırma anlamlarına gelen “kızgur”, “kıstur”, “kızgut”, “kıztıl”⁴⁷⁵ gibi sözcükler de Türklerde ceza ile ilgili kavramlardandır. Cezaları uygulayan cellatlara ise “çapıtgan er”, “bıçtaçı” ve “bukağıçı” denilmektedir⁴⁷⁶. Eski Türklerde infazı gerçekleştirmekle görevli olan kişiler, işkence ve organ kesimi cezalarını uygulayan cellatlardır⁴⁷⁷.

Türk hukukuna aykırı fiil ve hareketlerde bulunan kişilere verilen cezalar; başlıca dayak, işkence, organ kesimi, sakatlama ve ölüm gibi bedeni cezalar, hapis ve sürgün gibi özgürlüğü kısıtlayıcı, tazminat ve malların müsadere edilmesi gibi mali cezalar ve ihtar, tektir, tahkir, teşhir vb. onur kırıcı, manevi cezalardır⁴⁷⁸. Ayrıca Baburname’ye göre deri yüzme, kazığa oturtma, dil yakalama, gözlere mil çekme ve üstünden fil geçirme gibi cezalardan da bahsedilmektedir⁴⁷⁹.

Yazıtlarda ve eski Türkçe eserlerde, dayak, dövmek ve dayakla cezalandırılmaya dair, başta “tayak”, “tokı”, “ur”, “tep”, “kam” ve “taltur” gibi döv(ül)mek, vur(ul)mak, tepmek, bayıltıncaya kadar dövmek anlamlarına gelen kelimeler ile bu kelimelerden türetilmiş birçok kelimeye

⁴⁷³ Orkun, *Eski Türk, Tonyukuk Yazıtı*, Ş, 32: “Cezasını (kıyını) gönlünce söyle, istediğin gibi cezasını ver”. Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 101; Aydın, *Uygur Yazıtları, Şine Usu Yazıtı*, ŞU D2: “Cezalarını söyledim (tebliğ ettim)”.

⁴⁷⁴ Kaşgarlı, *Divan*, C. II, s. 313: “Beg anı kınattı: Bey ona işkence yaptırdı, cezalandırdı”; Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 273: “Beg anı kınadı: Bey ona işkence etti”; C. IV, s. 316; Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, C. I, s. 57, 75, b. 639: “Kusurum, suçum varsa, cezalandır (bar erse yazukın kına...), b. 893: “..kötü için en iyi çare, ceza (kıy) sopa ve zindandır”; Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 7.

⁴⁷⁵ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, s. S. 451; Kaşgarlı, *Divan*, C. II, s. 135, 190-191, 194: “Beg anının adhakın kıstırdı: (Bey onun ayağını kıstırdı)”, “ol anı bu işta kızgırdı: o, onu bu işte işkenceye koydu”; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 323, 326-327.

⁴⁷⁶ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, s. 513; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 136; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 40, 46; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 530.

⁴⁷⁷ Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 37.

⁴⁷⁸ Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 13.

⁴⁷⁹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 530.

rastlanılmaktadır.⁴⁸⁰ XI. yüzyıl kaynaklarında dayak cezası ve bu ceza için kullanılan sopa, değnek, kamçı gibi araçlara eski Türkler “*berge veya berke*” demişlerdir. Cezanın infazı sırasında sopanın yanında “*çağığ veya çawığ*” denilen kamçıların kullanıldığı da kaynaklardan anlaşılmaktadır⁴⁸¹. Dayak cezası; anında uygulanabilmesi, şahsi olması yani bizzat suçluya uygulanması, insan da acı, ıstırap etkisi yapması ve bedeni cezanın yanında manevi etkisinin de olması dolayısıyla faydalı bir ceza olarak görülmüştür⁴⁸². Dayak cezasının mahkûmu utandıran bir yönü vardır. Halk arasında atılan birkaç sopa darbesi, cezanın verdiği acının yanında bir de suçluya manevi bir ceza olarak da etki etmektedir. Dayak cezası, suçun aleni bir şekilde halkın önünde ortaya çıkmasından dolayı suçlu kimseler halk tarafından utanma ve aşağılanma cezalarına da çarptırılmış olurlar⁴⁸³.

Eski dönemlerde suçluları cezalandırmak için kullanılan mekânlardan ziyade, cezası belirleninceye veya suçlu infaz edilinceye kadar suçlunun konulduğu mekânlara hapisane denilmekteydi⁴⁸⁴. Atlı-göçerevli bir hayat süren Türklerin sürekli hapisaneleri bulunmamakla birlikte, geçici hapisaneler kurdukları Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır⁴⁸⁵. Hapis cezası çok uzun süreli olmasa da uygulanmıştır. Ayrıca ölüme mahkûm edilen kimselerin infazdan önce de hapiste bir süre kalmış olmaları mümkündür. Çin

⁴⁸⁰ Orkun, *Eski Türk*, I, s. 50, Ş6; II, s. 58, Ş14; II, s. 64, II D31; II, s. 70, C8; Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 26, 46, 52, 62, 115, 119; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 53, ŞU, K9; Kaşgarlı, *Divan*, C. I, 27, 165, 177, 194, 386; Kaşgarlı, *Divan*, C. II, s. 3, 129, 147 313; Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 268; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 257, 566, 601, 633, 694; *Codex Cumanicus*, s. 832; Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 15-16.

⁴⁸¹ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, 374, 427; Kaşgarlı, *Divan*, C. II, 210, 231; Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 323; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 84, 129; Yusuf Has Kacip, *Kutadgu Bilig*, C. I, s. 75, b. 893; Yusuf Has Kacip, *Kutadgu Bilig*, C. II, b. 1494; Yusuf Has Kacip, *Kutadgu Bilig*, C. III, Çev. Besim Atalay, Ankara: TTK, 1959, s. 220, b. 2988; Yusuf Has Kacip, *Kutadgu Bilig*, C. V, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK Yayınları, 1959, s. 380, b. 5279-81; *Codex Cumanicus*, s. 490; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi* s. 39; Donuk, *Türk Devletlerinde İdari-Askeri*, s. 96.

⁴⁸² Sulhi Dönmezer, “Dayak Cezası”, *Yeni Türk Eminönü’nün Halkevi Aylık Mecmuası*, C. 8, S. 84, 1939, s. 540 (bundan sonra: Dönmezer, “Dayak Cezası”).

⁴⁸³ Dönmezer, “Dayak Cezası”, s. 541.

⁴⁸⁴ M. Zeki Uyanık, “Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane”, *Mizanü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, S. 4, 2017, s. 88 (bundan sonra: Uyanık, “Batı ve Doğu”).

⁴⁸⁵ Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: (Tamamen Yenilenmiş ve Tekrar Gözden Geçirilmiş 20. Baskı), Turhan Kitabevi, 2018, s. 23 (bundan sonra: Üçok, Mumcu ve Bozkurt, *Türk Hukuk*) .

kaynaklarında verilen bilgiye göre hapis cezaları 10 günü geçmemektedir⁴⁸⁶. Hunlardan itibaren Türklerin sanıkların ve suçluların toplumdan izole edilmesi için yeraltı hapishanelerine sahip oldukları varsayılmaktadır. Bozkır şartlarında taşların ve ağaçların her yerde bulunmasının zorluğu, yeraltı zindanlarının suçluların hapsedilebileceği en mümkün yer olabileceğini düşündürmektedir⁴⁸⁷.

Eski Türklerde hapsedmek, hapsedilmek, hapsedtirmek vb. karşılığı olarak “berkle-mek”, “bekle-mek”, “beklet-mek” ve “kapıl-mak”, “tutsukmak” ve “tutulturmak”⁴⁸⁸ vb. çok çeşitli sözcükler kullanmışlardır. Hapishane veya zindan anlamlarında ise “kısıg”, “kıynlık”, “kınlık”, “tünek” ve “bök”⁴⁸⁹ gibi sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir. “Türme” kelimesi ise “sarmak, dürmek, katlamak, bükmek, toplamak” anlamlarına gelen “tür/dür” kökünden türetilmiş olduğu düşünülen bir kelimedir. Yakın dönemlerdeki anlamı hapishane olan türme kelimesi, tarihi metinlerde yazılış olarak bu biçimde değildir⁴⁹⁰. Ayrıca suçluların kaçmamaları için el ve ayaklarına kelepçeler takıldığı anlaşılmaktadır. Bu kelepçe, bağ gibi araçlara Türkler “bukağu”, “bukarsi”, “kişen”, “atkak”, “çog” ve “tuşag-tuşagu” gibi isimler vermişlerdir⁴⁹¹.

Müsadere sistemi ise suçlunun bütün mal varlığının elinden alındığı bir ceza yöntemidir. Müsadere cezasından etkilenen sadece suçlu değil, suçluyla birlikte suçlunun ailesidir⁴⁹².

⁴⁸⁶ Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na* s. 68; Türkeli, “Hunlarda İnsani Değerler”, s. 86.

⁴⁸⁷ Mukhamadeev, “O Prestupleniyakh i”, s. 100.

⁴⁸⁸ Kaşgarlı, *Divan*, C. II, s. 120, 341; Kaşgarlı, *Divan*, C. III, s. 445; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 80, 263; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 254.

⁴⁸⁹ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, s. 376; Kaşgarlı, *Divan*, C. II, s. 341, 408; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 321, 671; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 49, 174-175, 178; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 374; Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara: TKAE Yayınları: 147, 1997, s. 111 (bundan sonra: Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre*); Arık, “Eski Türk Hukukuna”, s. 31.

⁴⁹⁰ Özkan Öztekten, “Türkçe’ de ‘Mahpus’ ve ‘Hapishane’”, *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, İstanbul: 2. Baskı, Kitabevi Yayınları, 2010, s. 612 (bundan sonra: Öztekten, “Türkçe’ de ‘Mahpus’ ve”).

⁴⁹¹ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, 411, 446, Kaşgarlı, *Divan*, C. III, 179; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 106, 112, 660; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 46, 49, 52; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 530; Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 31.

⁴⁹² Yüce, *Ceza Hukukunun*, s. 126.

Prof. Dr. Halil Cin ile Prof. Dr. Ahmet Akgündüz, Hezarfen Hüseyin Çelebi'den “*kanun-ı harâbâtiyân*” adlı fahişe kadınlar için oluşturulan ayrı mahalleleri nakletmektedirler. Buralardaki kadınların daha çok suçlu beylerin kızları veya eşleri olduğunu belirtmişlerdir⁴⁹³. Türklere ait yazıt ve sözlüklere bakıldığında Codex Cumanicus'ta harabat kelimesine “*genelev, fahişe*”⁴⁹⁴ anlamlarında rastlanılmıştır. Bunun dışında eldeki kaynaklar incelendiğinde suç işleyen babanın kızları ve eşlerinin köle haline getirildikleri belirtiliyor olsa da, fahişelik yaptırıldıklarına dair başka bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

Ceza hukuku, Türklerin toplum ve devlet hayatında önemli bir yer teşkil etmiştir. M.S. X. yüzyıldan önce Türkistan'daki Türk devlet teşkilatları ve toplumlarında ceza hukuku kanunlarına dayalı hükümler yürürlükte olmuş, Türklerin kendilerine özgü gelenek ve görenekleri canlı bir ceza hukuku meydana getirmiştir. Türklerin kültürünün ortaya çıkardığı bir ürün olan bu hukuk kuralları, en geniş manasıyla Türk töresinin kanun ve sosyal normlarında vücut bulmuştur⁴⁹⁵. Türk töresi bilindiği gibi, Türk toplumunun hemen her alanında belirli kural ve normlar oluşturmuş ve fertler arasındaki her türlü anlaşmazlıklara çözüm sağlamayı amaçlamıştır.⁴⁹⁶

Asya Hunlarından beri suçlar, ağır ve hafif suçlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır⁴⁹⁷. Eski Türklere göre; vatana ihanet, isyan, zina, hırsızlık, adam öldürme ağır suçlardan sayılmıştır. Hafif suçlar, hapis, dayak ve tazminat gibi cezalarla tazmin edilmiştir⁴⁹⁸. Hazarlarda toplum düzenini bozucu, halkın haklarına tecavüzde bulunan suçlar genellikle ağır bir suç kabul edilmiş ve idamla cezalandırılmıştır⁴⁹⁹. Uygurlarda da ekonomik farklılıkların suçlara verilen cezaları etkilemediği, benzer suçlara aynı

⁴⁹³ Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, s. 63-64. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Hezarfen, Vrk., 182/B.

⁴⁹⁴ *Codex Cumanicus*, s. 478.

⁴⁹⁵ Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna”, s. 1, Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 149-150.

⁴⁹⁶ Osman Karatay, “Göçebe Toplumu ve Türklük”, *Turan Dergisi*, S. 15, Güz 2011, s. 3 (bundan sonra: Karatay, “Göçebe Toplumu”; Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 150.

⁴⁹⁷ Arsal, *Türk Tarihi* ve, s. 207-208; Mukhamadeev, “O Prestupleniyakh i”, s. 95.

⁴⁹⁸ Arsal, *Türk Tarihi* ve, s. 206, 261; Türkeli, “Hunlarda İnsani Değerler”, s. 86; Taşağıl, “Gök-Türkler’de İnsani Değerler”, s. 110; Çandarlıoğlu, “Uygurlarda İnsani Değerler”, s. 125; Harun Güngör, “Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi”, *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 212-213 (bundan sonra: Güngör, “Göktürk Kitabeleri ve”).

⁴⁹⁹ Yıldız, “Hazarlarda İnsani Değerler”, s. 155.

cezaların verildiği belirtilmektedir⁵⁰⁰. Eski Türklerde toplumda suçlular için herhangi bir yaş sınırının belirlendiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Suçların kasıtlı veya kasıtsız olarak ayrıldığına dair net bir bilgi olmamakla birlikte kasıtsız bir fiilin cezasız kalmadığı kaynaklarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır⁵⁰¹. Divan-ı Lügat-it Türk'te yer alan bir atasözü bunu desteklemektedir: “boşlaglansa boxsuklanur” yani “kızan adamın eli boynuna bağlanır”⁵⁰².

Cengiz Han'ın yasasında da suç kabul edilen konular şunlardır: dine, ahlaka, örf ve âdetlere aykırı hareket etmek, hana ve devlete karşı hareketler yapmak, kişilerin canına, malına kastetmek, menfaatlerine zarar verici eylemlerde bulunmak, askerin kendi bölüğünden başka bir bölüğe geçmesi, suya girmek, suyu kirletmek vb. gibi konulardır. Genellikle Moğollarda da cezalandırma şekilleri ölüm, sürgün, işkence, para cezası, hapis ve kast uygulanması şeklinde gerçekleşmiştir⁵⁰³.

Eski Türk inanç sistemine göre, Türk Tanrısı insanların kaderine doğrudan müdahale etmektedir. Tanrı'nın en kayda değer özelliklerinden bir tanesi ise cezalandırma yetkisine sahip oluşudur. Orhun Yazıtları'na göre Tanrı, yurdunu ve devletini terk eden, kağanına itaatsizlik yapan kişileri cezalandırmaktadır⁵⁰⁴. Tanrı'nın bu suçları işleyen Türklere verdiği ceza ise ölüm cezası gibi ağır bir ceza olmaktadır. Tanrı'nın cezalandırması hastalık, savaşta mağlubiyet veya ölüm şeklinde olabilmektedir. 565 yılında Gök-Türk ülkesinde meydana gelen bir olay Tanrı'nın cezalandırması olarak görülmüştür. Buna göre, Gök-Türk Kağanı Mukan Kağan döneminde, Çin İmparatoru Wu-ti ile bir evlilik antlaşması yapılmıştır. Çin İmparatoru Wu-ti, Mukan Kağan'ın kızını Çin sarayına getirmek için bir elçilik heyeti gönderdiğinde Mukan Kağan kızını vermekten vazgeçmiş ve Kuzey Ts'i'ler ile bir evlilik antlaşması yapmıştır. Gök-Türk ülkesine gelen Çin elçilik heyeti

⁵⁰⁰ Çandarlıoğlu, “Uygurlarda İnsani Değerler”, s. 128.

⁵⁰¹ Mukhamadeev, “O Prestupleniyakh i”, s. 95.

⁵⁰² Kaşgarlı, *Divan*, C. II, s. 272.

⁵⁰³ İsmail Aka, “Eski Türk Hukuku”, s. 100.

⁵⁰⁴ Orkun, *Eski Türk*, s. 100, Tonyukuk Yazıtı, B2-3: “Türk milleti hansız olmasın (diye) Çinden ayrıldı. Han sahibi oldu. [Fakat sonra] hanını koyup tekrar Çine teslim oldu. [O zaman] Tanrı böyle demiş: (sana) han verdim. Hanını koyup hüküm altına girdin. Hüküm altına girdiği için Tanrı ölüm vermiş. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu”.

yıllarca Mukan Kağan'ı sözünü tutup evliliği gerçekleştirmeye ikna etmeye çalıştıysa da Mukan Kağan dinlememiştir. Bu sırada Gök-Türk ülkesinde kopan bir fırtına sonucu otağların parçalanmasıyla Mukan Kağan, bunun Tanrı'nın cezası olduğuna kanaat getirmiş ve kızını Çin'e göndermeyi kabul etmiştir⁵⁰⁵. Türklerde Tanrı'nın cezalandırmasına dair bir başka örnek Gök-Türk Kağanı Tardu döneminde vuku bulmuştur. Tardu'nun 600 yılında Çin üzerine yaptığı bir sefer sırasında, Çinliler Gök-Türk ordusunun su kaynaklarına zehir karıştırmışlardır. Çinlilerin suları zehirlediğinden habersiz olan Tardu Kağan, mal ve can kaybının yüksek olduğu bu olayı Tanrı'nın suyu zehirlediği şeklinde yorumlamış ve seferi sona erdirerek geri dönmüştür⁵⁰⁶.

Tanrı'nın cezalandırıcı olduğuna dair bir diğer örnek Çin'de kurulmuş bir Hun devleti olan sonraki Chao (M.S. 319-352) döneminde olmuştur. İlk Chao Devleti'ne isyan ederek bir Hun devleti kuran Shih Lo'nun tahta geçmesinden birkaç yıl sonra Hun ülkesinde şiddetli fırtınalar kopmuş ve doğa felaketleri baş göstermiştir. Hun topraklarına yıldırımların düşmesi sonucu beş kişi hayatını kaybetmiş, yumurta iriliğinde yağın dolular yüzünden hayvanlar ve kaçaklar telef olmuş, yüzlerce kilometrelik bölgelerde ağaçlar yıkılmıştır. Ülkede meydana gelen felaketlerden dolayı Shih Lo, etrafındakilere danışmıştır. Danıştığı kişiler bu olayların Tanrı'nın öfkesinden kaynaklandığını ve cezasını saygıyla kabul etmenin en iyi yol olduğunu söylemişlerdir⁵⁰⁷.

Gök Tanrı inancına göre günah kabul edilen davranışlar hakkında tam olarak bilgi bulunmamaktadır⁵⁰⁸. İslamiyet'i kabul edene kadar Türk devlet ve toplulukları arasında en çok benimsenmiş olan Gök Tanrı inancının yanı sıra Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık ve Musevilik de Türkler arasında kabul edilmiş din ve inançlardır. Ortaya çıkış yeri Hindistan olan Budizm, Buda'nın öğretilerini temel almış bir inançtır. Hunlardan itibaren Türk boylarında izleri görülen Budizm inancına göre, Nirvana'ya ulaşmak için insanın kötü davranışları terk etmesi ve arzularını dizginlemesi

⁵⁰⁵ Mau-tasi, *Doğu Türkleri*, s. 36; Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 25.

⁵⁰⁶ Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 58; Koca, *Türk Kültürünün*, s. 225-226.

⁵⁰⁷ Baykuzu, "Hun Hükümdar Kurganı", s. 7.

⁵⁰⁸ Zeren, "Maniheizm ve Budizm'in Uygurların", s. 541.

gerekmektedir. İyi davranışların iyi bir reenkarnasyona, kötü fiillerin de kötü bir yeniden doğuşa neden olacağı düşüncesi olan karma yasası, Budizm inancında cehennem fikrinin oluşmasının önemli bir etkenidir. Budizm'in karma yasası tasnifinde kötülük meydana getiren ve akasula denilen kötü davranışlar on tane olarak belirlenmiştir. Buna göre; herhangi bir canlıya zarar vermek veya öldürmek, hırsızlık, zina, yalan söyleme, dedikodu, küfür etmek, boş ve gereksiz konuşmak, açgözlülük, başkaları hakkında kötü düşüncelere sahip olmak ve hatalı fikirlere sahip olma şeklinde açıklanmaktadır⁵⁰⁹.

Budizm inancında cehennemlerde çekilen cezalar, günahlardan/suçlardan arınmayı amaçlamaktadır. Cehennem cezaları, kişileri karma yasasından gelen kirliliklerden kurtarmayı hedeflemektedir⁵¹⁰. Katlar şeklinde birbiri üzerine inşa edilmiş olan Budist cehennemlerinde canlılar, sınıflandırılmış cezalara göre farklı cehennemlerde cezalandırılmaktadır. Şiddet suçunu işleyenler ve katiller ilk olarak Samjiva adı verilen cehenneme gönderilmektedir. Kalasutra cehennemi, katiller, hırsızlar, yalancılar, kötü evlatlar ve riyakâr kadınlar gibi suçlular içindir. Samghata cehennemi ise, cinsellik ve cinayet suçlarının failleri için işkence yeridir. Raurava adı verilen cehennem de yalancılar, yangın çıkaranlar, hırsızlar, şiddet tatbik edenler cezalandırılmaktadır. Cehennem Maharaurava da zina suçluları, dinsizler ve sadakatsiz idareciler ceza görmektedir. Tapana cehenneminde sarhoşlar, hayvanları öldürenler ve kundakçılar cezalandırılırken Cehennem Pratapana da dinsizler, inanç muhalifleri ve dinden çıkanlar işkence görmektedir. Cehennemler içerisinde en korkunç ve aşağıda olan Avici cehennemi, baba-anne katilleri, Buda'ya hakaret edenler, beş büyük günahı işleyen suçlular cezalandırılmaktadır⁵¹¹.

⁵⁰⁹ Zeren, “Maniheizm ve Budizm’in Uygurların”, s. 326-327.

⁵¹⁰ Jens Peter Laut, “Hells in Central Asian Turkic Buddhism and Early Turkic Islam”, *Tra Quattro Paradisi: esperienze, ideologie e riti relati-vi alla morte tra Oriente e Occidente*, Ed. Antonio Fabris, Venezia: Ca' Foscari, 2013, s. 19-20 (bundan sonra: Laut, “Hells in Central Asian”); Metin Bilal, “Budizm İnancının Türk Devletleri Üzerindeki Etkisi”, *Anasay Dergisi*, Yıl: 2, S. 6, Kasım 2018, s. 67 (bundan sonra: Bilal, “Budizm İnancının Türk”).

⁵¹¹ Laut, “Hells in Central Asian”, s. 21-23.

Cehennem cezaları çoğunlukla dünyevi hayatın cezalarının mübalağalı uhrevi gösterimleridir. Sınıflandırılan suçlara bakıldığında Budizm’le eski Türk hukukunda ortak olan ve ağır şekilde cezalandırılan suçlar; zina, cinayet ve hırsızlıktır⁵¹². Budizm inancında işlenen suç ile cezası arasında açıkça görülen bir bağ bulunmaktadır. Cinsel suçlular, ceza olarak cinsel organlarından asılmakta, cellatlar da başları olmadan dolaşmakta şeklinde betimlenmiştir⁵¹³. Eski Türklere ait Budist metinlerinde alkol kullananların eriyik demir içmelerinin gerekli olduğu belirtilmiştir⁵¹⁴.

İran kökenli bir inanç olan Maniheizm’in temelinde ışık ve karanlık, diğer bir deyişle iyilik ve kötülük prensipleri yer almaktadır. Maniheizm öğretisine göre on kurala uymak gereklidir. On kural; bir evlilik yapmak, zina yapmamak, hırsızlıktan uzak durmak, ikiyüzlülükten, puta tapmadan, sihirden, hayvanların canını almaktan ve dinden şüphe etmekten kaçınmak ve seçkinler için hizmette bulunmak olarak belirlenmiştir⁵¹⁵. Uygur Türkçesi ile yazılmış *Huastuanift* adlı eserde belirtilmiş olan yasaklar; yalan söylemek, günahsız kişilere zulüm etmek, insanlar arasında arabozuculuk yapmak, büyü yapmak, canlıları katletmek, dolandırıcılık yapmak vb. şeklinde sıralanmıştır⁵¹⁶. Maniheizm inancı da Budizm gibi günahlardan arınıp kurtuluşa erme prensibini benimsemiştir. Budizm de olduğu gibi Maniheizmde de cennet ve cehennem kavramları günahlardan arınıp yeniden doğmayı amaçlamıştır. Hem Budizm hem de Maniheizm de günahlardan arınıp yeniden doğuş için günahların dünyada ve cehennem de itiraf edilmesi gerekmektedir. Özellikle Budizm’i benimsemiş olan Uygurlar da günahların itiraf edilmesi ön planda tutulmuştur⁵¹⁷.

⁵¹² Laut, “Hells in Central Asian”, s. 24; Zeren, “Maniheizm ve Budizm’in Uygurların”, s. 541.

⁵¹³ Laut, “Hells in Central Asian”, s. 27.

⁵¹⁴ Laut, “Hells in Central Asian”, s. 35.

⁵¹⁵ Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2003, s. 575-576 (bundan sonra: Gündüz, “Maniheizm”).

⁵¹⁶ Zeren, “Maniheizm ve Budizm’in Uygurların”, s. 73-74.

⁵¹⁷ Laut, “Hells in Central Asian”, s. 31; Zeren, “Maniheizm ve Budizm’in Uygurların”, s. 89.

2.1. DEVLETE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI

2.1.1. Casusluk ve Elçi Katli

Eski Türklerde uluslararası hukuka ait kurallar mevcuttur. Herhangi bir uluslararası anlaşmazlık durumunda sorunu, ilk önce barışçı yollardan halletme taraftarı olmuşlardır. Ayrıca eski Türkler uluslararası hukukta elçilerin dokunulmazlığı prensibini de benimsemişlerdir⁵¹⁸.

Casusluk, devlet aleyhine işlenen büyük bir suç olarak kabul görmüş ve çeşitli cezalar verilmiştir. Kendi devletleri aleyhine başka bir ülke için casusluk yapılması Türkler için büyük bir suç sayılmış ve genellikle ölüm veya organ kesimi gibi ağır cezalarla cezalandırılmıştır⁵¹⁹. Casusluk yapan elçiler tutuklanabilir, sürgün edilebilir hatta öldürülebilirdi. Casusluk yapmadıkları sürece uluslararası hukuka göre elçilerin dokunulmazlık haklarına riayet edilmeye özen gösterilmiştir.

Hun kağanları, iki ülke arasındaki ilişkilerin sağlamlığı adına, gelip giden elçileri niteliğine oldukça önem vermiş ve elçileri iki kısma ayırmıştır. Buna göre; aydın ve erdemli kişilerden olan elçiler ve hakaret etmek isteyen gençler. İlk grubun iyiliği teşvik için gelmişse sözünün dinlenmesi gerektiğine karar veren Hunlar, ikinci grup dolayısıyla sık sık Çin ile gergin ilişkiler kurmuşlardır ki Çin, Hunların zayıfladığı ve Çin'in saldırmak istediği dönemlerde özellikle hakaret eden elçileri göndermişlerdir. Hunlar döneminde O-su-lı tahta geçtikten sonra Çin, birisi kağana diğeri Sağ Bilge Beye olmak üzere Hunlara iki elçi göndermiştir. Çin taziyelerini iletme adı altında Hun ülkesinde gönderdiği elçiler vasıtasıyla ikilik çıkarmayı amaçlamıştır. Çin elçileri Hun topraklarına girer girmez Hunlar tarafından yakalanmış ve kağanın karşısına çıkarılmışlardır. Kağan, devletinde çıkarılmak istenen ikiliğe hiddetlenerek elçilerin geri gönderilmesine izin vermemiştir⁵²⁰.

⁵¹⁸ Esra Yakut, "Eski Türklerde Hukuk", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 3, 2002 s. 408 (bundan sonra: Yakut, "Eski Türklerde Hukuk").

⁵¹⁹ Ahmet Altungök, "Ortaçağ Türk Dünyasında Haberleşme Kurumları: Casusluk ve Postacılık Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 1, 2012, s. 179; Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna", s. 32 (bundan sonra: Altungök, "Casusluk ve Postacılık Faaliyetleri").

⁵²⁰ De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 130.

Hunlar Çin casusu Chang Ch'ien'in Hun topraklarına girmesine ve ikamet etmesine iki defa izin vermişlerdir⁵²¹. Chang Ch'ien'in zararlı bir faaliyeti olsaydı herhalde buna izin verilmezdi.

Attila döneminde ele geçirilen bir casus Attila tarafından işkence ile idam ettirilmiştir⁵²². Gök-Türk Devleti'nde Chu-lo Kağan döneminde Gök-Türklerin zayıflıklarını tespit etmeye ve bir elçi aracılığıyla T'ang (Çin) İmparatorluğuna bildirmeye çalışan Kuo Tse-ho'nun elçisi Chu-lo'nun öncü atlı birlikleri tarafından esir alınmıştı. Casusluk faaliyetine çok kızan Chu-lo Kağan, Kuo Tse-ho'nun kardeşi Kuo Tse-çeng'i hapse attırmıştır. Kuo Tse-ho kendisinin güvenliğinden şüphe duyduğundan tebaası ile güney taraflarına göç etmiştir⁵²³.

II. Gök-Türk Devleti Kağanı Kapgan döneminde, Kapgan'ın Çin'e yapmış olduğu evlilik teklifinin Çin İmparatorunun buyruğuyla reddedilmesi üzerine Gök-Türk ülkesinde yakaladığı resmi memur (vasal devletler ve devlet konukları dairesi memuru) unvanlı Çinli Ts'ang Ssu-yen (Tsang Sse-yen)'i öldürtmüştür. Ts'ang Ssu-yen'in Gök-Türk ülkesinde bulunduğu sıralarda ülkede sık sık isyanların çıkması ve Çin İmparatoruna Gök-Türklerle ilgili bir raporun sunulmuş olması, bu şahsın sadece bir resmi memur değil casus olabileceğini de düşündürmektedir⁵²⁴.

İbn Fadlan da Oğuzlar arasında konaklarken kumandanlarla arasında geçen bir hadiseyi aktarmıştır. Elçilik heyetinin Hazarlara Halife tarafından onlara saldırma planları için gönderildiğini düşünen Oğuzlar kendi aralarında adamlara ne yapacaklarını tartışmışlardır. İbn Fadlan olayı şu şekilde anlatmaktadır: Oğuz subaşı komutanlarına elçilik heyetinin İtil Bulgarlarına gittiğini ama onlara danışmadan gitmelerine izin vermediğini belirtmektedir. Tarhan, elçilik heyetinin Halife'nin bir hilesi ile yola çıktığını ve Hazarlara gidip casusluk yapmaları için gönderdiğini düşünmüştür. Tarhan, elçilik heyetine ceza olarak “İki parçaya bölelim, yanlarındaki eşyaları alalım.” şeklinde bir fikir belirtmiştir. Diğer bir komutan Hazarlarda olan esirlerle

⁵²¹ Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 291.

⁵²² Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a*, s. 51.

⁵²³ Mau-tsai, *Doğu Türkleri*, s. 374.

⁵²⁴ Mau-tsai, *Doğu Türkleri*, s. 305, 349, 532; Taşağıl, *Göktürkler*, C. III, s. 31.

elçilik heyetini takas etme teklifinde bulunmuştur. Subaşının komutanlarına hediyeler vererek elçilik heyeti serbest kalmıştır⁵²⁵.

Casusluk suçunu işleyen kimselere Türk devletlerinde sistematik hale gelmiş bir ceza olup olmadığı incelenen kaynaklar neticesinde belirlenememektedir. Farklı dönemlerde hüküm sürmüş Türk devletlerinde ve hükmeden kağanın karakterine bağlı olarak farklı cezalar verilmiş olduğu gözlemlenmektedir. Casusluk yapan kimsenin elçilik görevini ifa ediyor olması, uluslararası hukuka uygun davranmaya çaba gösteren Türk kağanlarının ceza olarak hapis veya sürgün gibi cezalar vermelerine sebep olmuştur. Avrupa Hun Kağanı Attila ve II. Gök-Türk Kağanı Kapgan gibi sert mizaçlı olan kağanlar ise casusluk suçunu ölümle cezalandırmışlardır. Casusluk şüphesiyle alıkonan kimselerden takas yoluyla da faydalanılabileceği fikri Oğuz Tarhan'ı tarafından ileri sürülmüştür.

Uluslararası hukuk kurallarına göre elçilerin dokunulmazlığına riayet eden Türkler elçilerinin katledilmesini de cezalandırmayı hak eden bir suç olarak addetmiştir. Hunlar, Moğol Wu-huanlardan eskiden beri aldıkları vergileri toplamak için elçi göndermiştir. Elçilik heyetinin yanında ticaret amacıyla kadınlar ve çocuklar da bulunmaktadır. Wu-huanlar Çin'e güvenerek Hunlara artık vergi vermeyeceklerini söyleyince Hun elçisi, Wu-huan reisini tutuklatıp baş aşağı astırdı, buna karşılık olarak da Wu-huan reisinin erkek kardeşleri, elçileri ve Hun memurlarını öldürttüler⁵²⁶. Atları, kadın ve çocukları ise esir olarak almışlardır. Bunu duyan Hun Hükümdarı, Sol Bilge Prensine derhal emir vererek elçilerin intikamının alınmasını istemiştir. Sol Bilge Prensi Wu-huanların üzerine giderek hepsini dağıtmıştır. Birçok Wu-huan öldürülmüş, bin kadar kadın ve çocuk da esir edilerek Sol Bilge Prensine getirilmiştir⁵²⁷.

M.Ö. 107 yılında Hun Kağanı ile Çin (Hen) İmparatoru arasındaki antlaşmayı yenilemek için Çin'e bir Hun elçisi gönderilmiştir. Ancak elçinin Çin'de hastalanıp ölmesi üzerine Hunlar, Çin'in elçilerini zehirlettiğini

⁵²⁵ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 17-18.

⁵²⁶ Ying-Shih Yü, "Hsiung-nu", s. 179.

⁵²⁷ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 2015, s. 193-194 (bundan sonra: Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*).

düşünmüştür. Çin İmparatoru durumu bildirmek için Hunlara bir elçi gönderilmiş, ancak elçi bir daha geri dönmemiştir. Üstelik Hunlar, Çin'in sınır bölgelerine de yağma akınları yapmıştır⁵²⁸.

Ak-Hun topraklarının Gök-Türk ve Sasaniler arasında paylaştırılmasından sonra, Ak-Hun hâkimiyetinde olan Soğdlu tüccarlar Gök-Türklerle bağlanmıştı. 567 yılının sonunda Batı Gök-Türk Kağanı İstemi Yabgu, Soğdlu tüccarları Maniakh adlı bir Soğdlu'nun başkanlığında Sasanilere ticaret yapmak için göndermiştir. Sasani Hükümdarı Hüsrev Anuşirvan, Ak-Hun topraklarının paylaşılmasından memnun değildi ve tüm Maverâünnehir bölgesini ele geçirmek arzusundadır. Anuşirvan, Gök-Türkler tarafından gönderilen Soğdlu tüccarlara değer vermediğini göstermek için, ipekleri satın alıp hemen oracıkta yaktılar. İstemi Yabgu, bu olaydan sonra da Sasani Hükümdarı Anuşirvan'a elçiler göndermeye devam etmiştir. Fakat Anuşirvan gelen Gök-Türk elçilerinin bazılarını zehirleterek öldürme yolunu tercih etmiştir. Uluslararası hukukun diplomatik dokunulmazlık kuralını çiğneyen bu hareketten, zehirden kurtulup kaçan elçiler İstemi'yi haberdar etmişlerdir. Bu olaydan sonra Sasanilerle savaş kaçınılmaz olmuştur⁵²⁹.

Bayan Han döneminde Avar elçilerinin tutuklanması ve geri gönderilmemesi hadisesi Avar-Bizans düşmanlığına yol açmıştır. Avar boylarının yerleşmesi için Bizans İmparatoru Justinianos'a elçi gönderilmiştir. Yerleşim yeri konusunda görüşmeler sürerken Bizans Generali Justinos, İmparator Justinianos'a elçi göndererek Avar elçilerini dönmeleri için serbest bırakmamasını söylemiştir. Avar elçilerinden Kunimon ile General Justinos arasında oluşan dostluk nedeniyle Avar elçisi, Avarların planını General'e anlatmıştır. Buna göre Avarlar'ın niyeti Tuna Nehri'ni geçerek Bizans'a saldırmaktır. General Justinos'un elçisinden planı öğrenen İmparator Justinianos, Avar elçilerini Bizans'ta tutarak gitmelerine izin vermemiştir. Böylelikle elçileri geri dönemeyen Avarlar da Tuna Nehri'ni geçme talebinde bulunamazdı. Justinianos, Tuna Nehri'nin

⁵²⁸ De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 129.

⁵²⁹ Gömeç, *Kök Türk*, s. 19; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 100; Ligeti, *Tarihte Türk*, s. 80-81; Chavannes, *Batı Türkleri*, s. 297-298. İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes)*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2009, s. 48-49 (bundan sonra: Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*).

geçilmesine karşı koruma tedbirlerini aldıktan sonra Avar elçilerine hediyeler vererek ve silah, kıyafet gibi gereksinimlerini satın almalarından sonra gitmelerine izin vermiştir. Avar elçilerinin gitmelerine izin verdikten sonra, General Justinos'a gizlice haber göndererek, Avar elçilerinin silahlarını ellerinden almasını emretmiştir. Avar Kağanı Bayan, gönderdiği elçilerin çabucak geri gönderilmelerini talep etmesine rağmen, Justinianos'un elçileri alıkoyması ve silahlarının ellerinden alınmasından sonra Avarlar ile Bizans arasında var olan düşmanlık artmıştır⁵³⁰.

Peçeneklerde elçilerin öldürülmesini ağır bir şekilde cezalandırmışlardır. Peçenekler, Basilakios ayaklanması sırasında elçilerini öldüren Edirnelileri, şehre saldırıp evlerini ateşe vererek cezalandırmışlardır⁵³¹. Diğer bir elçi katli hadisesi işe Bizans İmparatoru Alexios döneminde vuku bulmuştur. Peçenekler, Alexios Komnenos'un üzerlerine saldırmasına hiddetlenerek Bizans esirlerini öldürmeyi düşünmüşlerdi. İmparator ise esirleri geri almak istegindeydi. Peçenek Kağanı, halk meclisini toplayarak konuyu onlara danışmıştır. Peçenek Kağanı, Bizans'ın elçilerini öldürmesine karşılık olarak ellerindeki Bizans esirlerinin öldürülmesini teklif etmiştir⁵³².

Kuman-Kıpçaklara ait bir elçi katli hadisesi 1096 yılında yaşanmıştır. Buna göre Kuman-Kıpçak elçileri İtler ve Kitan'ın yanlarındaki maiyetleri ile öldürülmelerine Kuman-Kıpçaklar, Rus arazilerine yaptıkları acımasız hücumlar ile karşılık vermişlerdir. Kuman-Kıpçak başbuğu Bonyak, Kiev şehrindeki knezlik köşkünü yakmıştır. Diğer bir Kuman-Kıpçak başbuğu olan Küre'de Pereyaslavl yakınlarındaki bir şehri ateşe vermiştir. Tugor ise Pereyaslavl şehrine hücum etmiştir⁵³³.

Kuman-Kıpçaklar, Vsevolod'un ölümü üzerine Kiyev tahtına geçen Svyatopolk'a elçi göndererek barış yapmayı teklif etmişlerdi. Svyatopolk, Kuman-Kıpçakların gönderdiği elçileri yakalatmış ve eve hapsedtirmiştir.

⁵³⁰ Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 43-45.

⁵³¹ Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya*, s. 252.

⁵³² Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya*, s. 280.

⁵³³ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s. 114-115, 409-411; Akdes Nimet Kurat, *IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları, 2002, s. 80-81 (bundan sonra: Kurat, *IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin*).

Kuman-Kıpçaklar elçilerinin hapsedildiğini öğrenince, kalabalık bir orduyla Torçeks şehrini kuşatmışlardır. Svyatopolk, Kuman-Kıpçak elçilerini bırakarak barış teklifinde bulundu ise de teklifi kabul görmemiştir⁵³⁴.

Moğollarda da bir elçi katli hadisesine rastlanılmaktadır. Cengiz Han, Harzemşahlara barış antlaşması yapmak amacıyla bir elçilik heyeti göndermiştir. Antlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra 450 Müslüman tüccarın da içinde bulunduğu Moğol ticaret heyeti Otrar'a gelmiş, Otrar valisi İnalçuk tarafından casusluk ile suçlanarak mallarına el konmuş ve idam edilmişlerdir. Bu olayın ardından Cengiz Han, Harzemşahlara bir elçi göndererek öldürülen adamlar için tazminat ile valinin cezalandırılmasını talep etmiştir. Harzemşah Hükümdarı talep edilenleri yerine getirmek veya tartışmak şöyle dursun Moğollara hakaret ederek elçileri İbn Kefrec Boğa'yı öldürmüş ve diğer iki kişinin de sakallarını kestirmiştir. Cengiz Han, elçilerin katledilmesinin ardından Cürcenlerle yapılan savaşı bırakıp Harzemşahlar üzerine gitme kararı almıştır. 1219'da Harzemşah ülkesini yağmalamaya başlarsa da Harzemşah Hükümdarını ele geçirmeyi başaramadılar⁵³⁵. Cengiz Han, Otrar'ın kuşatılması için oğulları Çağatay ve Ögeday'ı görevlendirmiştir. Otrar halkı beş ay boyunca kuşatmaya direniş göstermiş, ancak sonunda Otrar valisi İnalçuk yakalanmış ve bütün adamları da kılıçtan geçirilmiştir. Semerkant'ta Cengiz Han'ın huzuruna çıkarılan İnalçuk göz ve kulaklarına erimiş gümüş akıttırmak suretiyle cezalandırılmıştır⁵³⁶.

Moğol hanı Kubilay döneminde, Sung (Çin) Devleti'nin Moğol elçilerini tutuklatması da savaş için yeterli bir sebepti. Kubilay Han, Sung Devleti ile barış yapmak amacıyla Sung sarayına bir elçi göndermiştir (Mayıs 1260). Ancak Sung Devleti, elçilik heyetini tutuklatarak ordusunu Moğollara saldırmak için harekete geçirmiştir (Ağustos 1260). Bunun üzerine Kubilay Han, 1261 yılında misilleme yapmış ve Sung Devleti'nin elçileri serbest bırakmayı reddetmesi üzerine Sung İmparatorluğu'na savaş açmıştır. Kubilay

⁵³⁴ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında*, s. 405.

⁵³⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: 1. Baskı, TTK Yayınları, 2013, s. 118 (bundan sonra: Cüveyni, *Tarih-i Cihan*); Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 159; Ali Bademci, *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükatı*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012, s. 73-75 (bundan sonra: Bademci, *Cengiz ve Yasası*).

⁵³⁶ Cüveyni, *Tarih-i Cihan*, s. 123; Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 76.

Hanlığı ile Sung İmparatorluğu'nun arasındaki savaş 1276 yılına kadar sürmüş, nihayet dul Sung İmparatoriçesi imparatorluk mührünü teslim etmesiyle Moğol zaferiyle sonuçlanmıştır⁵³⁷.

Türkler ve Moğollar elçilerinin tutuklanması ve katledilmesini ağır bir suç olarak kabul etmişler ve uluslararası elçi dokunulmazlığı kuralını ihlal eden devletlere ceza olarak savaş açmışlar ve topraklarını yağmalamışlardır. Peçenekler elçilerini öldüren Edirne halkını, Kuman-Kıpçaklar da Rusları cezalandırmak için şehirleri yakmışlardır. Cengiz Han, hem Moğol elçilerinin hem de ticaret heyetinin öldürülmesi üzerine Harzemşah topraklarını yağmalamış ve Moğol ticaret heyetini öldüren valinin cezası ise ağır şekilde işkenceyle verilmiştir: gözleri ve kulaklarına erimiş gümüş dökülmesi.

2.1.2. Vatana İhanet ve İsyan

Kağan, devlet yönetiminde kendisine sadakatle hizmet edilmesini istemiştir. Sadakatsizlik de ölümle cezalandırılmış büyük bir suçtur. Türk geleneklerine göre ülkede, aileler ve boylar belirli bir düzene uyularak yerleştirilir ve o düzenin bozulmasına izin verilmezdi. Dolayısıyla bir boy veya bir aile dilediği yere konup göçemezdi. Devlet topraklarından izinsiz göç etmek de yasaktı. Bu nedenle ülkeden izinsiz ayrılan kimseler suç işlemiş kabul edilir ve cezalandırılırdı. Ülkeden kaçan kişilerin sığındıkları devlet tarafından iade edilmeleri antlaşmalara dahi eklenen bir madde olmuştur.

Avrupa Hun Kağanı Attila döneminde Hun ülkesinden kaçan Mama ve Atakam adlı iki Hun beyinin cezalandırılması Priskos'un eserinde anlatılmaktadır. Priskos'a göre Attila, Margus Barış Antlaşması'na Doğu Roma (Bizans)'da bulunan Hun kaçaklarının iadesi maddesini koydurmuş ve bu konuda taviz vermez bir tutum izlemiştir. Bu uzlaşma neticesinde Doğu Roma'daki Mama ve Atakam adlı iki Hun beyi, Hırsova (Bulgaristan)'da Hunlara teslim edilmiştir. Mama ve Atakam adlı beyler, Hun halkının gözü önünde çarpmıha gerilerek öldürülmüşlerdir. Priskos, ülkeden kaçtıkları için

⁵³⁷ Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 164.

bu şekilde cezalandırıldıklarını aktarmaktadır⁵³⁸. Kaçakların tamamının iade edilmemesi de iki devlet arasında ilişkilerin gerilmesine neden olmaktadır. Doğu Roma İmparatoru'nun Hun kaçaklarının tamamını iade etmemesi Attila'nın Doğu Roma topraklarına yağma akınları yapmasına neden olmuştur⁵³⁹.

Gök-Türklerde ordudan kaçma ve vatana ihaneti ölümle cezalandırmışlardır⁵⁴⁰. Bumin Kağan'ın 552 yılında Juan-Juanları mağlup etmesinden sonra Juan-Juanların bir kısmı kaçmış, geri kalanlar ise içlerinden birisini reis yapmışlardır. Avarların batıya kaçması hakkında İstemi Kağan, Bizans elçisi ile olan görüşmesinde şunları söylemiştir:

Onlar kuş değil ki Türklerin kılıçlarından kaçabilmek için gökyüzüne uçabilsinler, onlar balık değil ki sulara girip denizin derinliklerine saklanabilsinler; sadece yeryüzünde yolculuk edebilirler. Eftalitler ile savaşımıza son verir vermez, Avarlara saldıracağım ve benim kudretimden kaçamayacaklar⁵⁴¹.

Mukan Kağan da kaçak Juan-Juanların peşini bırakmamış, 555 yılında sığındıkları Batı Wei Devleti'nden kaçakların iadesi talebinde bulunmuştur. Batı Wei Devleti, üç bin kadar Juan-Juan'ı Mukan Kağan'ın elçisine teslim etmiş ve Ch'ing-men kapısının dışında öldürülmüşlerdir⁵⁴².

Aynı şekilde Gök-Türk Devleti'nden kaçıp Bizans topraklarına giden Avarlar (Juan-Juanlar), ülkeyi terk ettikleri için vatan haini olarak görülmüştür. 576 yılında Bizans elçisi Valentinus, Aral Gölü yakınlarında Türk Şad tarafından karşılanmıştır. Türk Şad, Bizanslı elçiyi Gök-Türklerin düşmanlarını himaye etmekle suçlamıştır. Ülkeden kaçan Avarlar hakkında “*kılıçlanarak değil, atların ayakları altında karınca gibi ezilerek öldürülmeyi hak eden kavim*”⁵⁴³ diyerek hem aşağılayıcı konuşmuş hem de cezalarını belirtmiştir. Türk Şad'a göre Avarlar, ülkeyi terk ettikleri için, kılıçla cezalandırılmayı hak etmeyecek kadar değersizdirler.

⁵³⁸ Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a*, s. 24; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s. 62; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara: 2. Baskı, Berikan Yayınevi, 2018, s. 333 (bundan sonra: Gömeç, *Türk-Hun*).

⁵³⁹ Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a*, s. 25-26; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 83.

⁵⁴⁰ Taşağıl, “Göktürklerde İnsani Değerler”, s. 111.

⁵⁴¹ Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 39.

⁵⁴² Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 20; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 83.

⁵⁴³ Gömeç, *Kök Türk*, s. 21; Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 33; Ligeti, *Tarihte Türk*, s. 95-96.

Gök-Türk Devleti'nde Ch'u-lo Kağan'ın oğlu olan Aşina She-er, Gök-Türk ülkesinde karışıklıkların olduğu 630'lu yıllarda Batı Gök-Türk topraklarının bir kısmını ele geçirerek kendisini Tu-pu Kağan ilan etmiştir. Daha önce mağlup olmuş olduğu Sir Tarduşlar (Sie-yen-t'olar) üzerine yürümek için boylarını davet eden She-er boylarına seslenerek:

(Sie-)yen-t'olar ilk ayaklananlar oldular ve ülkemizi parçalama suçunu işlediler. Şimdi batıyı işgal ettim ve çok sayıda askerim ve atım oldu. Şimdi (Sie-)yen-t'oları boyunduruk altına almaz ve kendimi eğlenceye verirsem, bu, ölen kağanı unuttuğum ve saygısız olduğum anlamına gelir! Eğer gök bana bir zafer bahşetmek istemiyorsa, o zaman (onlara karşı savaşta) gözümü kırpmadan ölürüm!⁵⁴⁴

Türkiş Kağanı Souo-ko (706-710) döneminde, kumandanlarından Külçur Tchong-tsie (okunuşu: Çong-tsie) Türkiş tahtında hak iddia etme isteğiyle Türkiş Kağanı Souo-ko ile birkaç kez savaşmıştır. Külçur Tchong-tsie, Souo-ko'ya karşı Çin ile ittifak sağlamaya çalışmıştır. Çin komutanlarından Tsong-tch'ou-k'o ve Ki Tch'ou-na'ya hediyeler göndermiştir. Çinli komutanlar, Külçur Tchong-tsie'ye güçlü bir birlik ile Souo-ko'ya karşı mücadelesinde yardımcı olmaya karar vermişlerdir. Ayrıca Çin, Tibetlileri Türkişlere karşı kışkırtma girişiminde de bulunmuştur. Çin sarayında kendi aleyhine yürütülen politikaları kendi elçisi yoluyla öğrenen Türkiş Kağanı Souo-ko, Kuça, Yakarık, Karaşar ve Kaşgar'dan 5.000'er süvari toplayarak savaşa hazırlık yapmıştır. Külçur Tchong-tsie, Kuça yakınlarındaki kalesinde Çin birliklerini beklerken, Souo-ko ani bir baskın düzenlemiş ve Külçur yakalanmıştır. Ayrıca, Külçur'a yardıma gelen Çin birliklerinin başındaki Fong-kia-pin maiyeti ile birlikte öldürülmüştür⁵⁴⁵.

Cengiz Han, 1204-1205 yıllarında Kerayit, Merkit ve Naymanlar üzerine yürüyerek onları dağıtarak cezalandırmıştır. Cengiz Han'ın bu seferleri sırasında düşmanı Camuha da yakalanmıştır. Camuha, beş adamı tarafından yakalanarak Cengiz Han'a teslim edilmiştir. Adamlar, yaptıklarından dolayı

⁵⁴⁴ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 357; Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, C. II, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 50-51 (bundan sonra: Taşağıl, *Göktürkler*).

⁵⁴⁵ Hüseyin Salman, *Türkişler*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Feryal Matbaası, 1998, s. 27-30; bundan sonra: Salman, *Türkişler*).

ödül beklerken kendi beylerine ihanet ettikleri için Cengiz Han tarafından öldürtülmüşlerdir⁵⁴⁶.

Cengiz Han döneminde, bir bey Kerayit reisini terk ederek Cengiz Han'a hizmet etmeye gelmiştir. Cengiz, kendi beyine sadakatsizlik eden kişiye nöker olarak güvenilmeyeceğini belirterek onu öldürtmüştür⁵⁴⁷.

Vatana ve kağana ihanet Türklerde ve Moğollarda ölümle cezalandırılmış bir suçtur. Türk kağanları, ülkeyi terk eden halkları ve boyların iadelerini antlaşmalara madde olarak koydurmuş, hatta iade edilmemeleri devletlerarası ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. İstemi Kağan'ın oğlu Türk Şad, Bizans elçisi ile olan konuşmasında ülke topraklarını terk edenlerin atların ayakları altında ezilerek ölmeyi hak ettiklerini, kılıçla ölmeyi hak etmediklerini belirtmiştir. Kendi beyine sadakat göstermeyen kimseler de güvenilir kabul edilmemiş ve özellikle Cengiz Han tarafından ölümle cezalandırılmıştır.

Türk kağanlarının düzenledikleri toy/kurultay toplantıları, boy beyleri ile devlet idaresinde görevli kişilerin katılımıyla gerçekleşmekteydi. Toya katılmak hükümdarı tanımak, otoritesini kabul etmek anlamına gelmekteydi. Aksi ise isyan ve itaatsizlik anlamına gelir ve hükümdar tarafından cezalandırılması gereken bir suç addedilirdi. Türk kağanları, toylarına katılmayan boy beyleri ve diğer yöneticileri üzerlerine ordu göndererek cezalandırmıştır⁵⁴⁸.

Her millet, kendi imparatorunun tek gerçek imparator olduğuna ve bütün insanların ona tâbi olması gerektiğine inanmıştır. İsyan etmenin veya tâbi olmayı kabul etmemenin cezası da savaş ve genellikle ölümdür⁵⁴⁹. Hun ve Gök-Türk hukukuna göre isyan eden kimseler öldürülmektedir⁵⁵⁰.

Avrupa Hunlarında Attila döneminde bir isyan teşebbüsü olmuş, Şaragurlar (Ak Ogur) 435 yılında bir isyan teşebbüsünde bulunmuşlar ancak hemen bastırılmıştır ve Saragurlara ağır bir darbe indirilmiştir⁵⁵¹.

⁵⁴⁶ Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 57.

⁵⁴⁷ Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 16.

⁵⁴⁸ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 97.

⁵⁴⁹ Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 117.

⁵⁵⁰ Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s. 98, 112; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 165.

⁵⁵¹ Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a*, s. 12; Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 75.

699 yılında Türgiş Kağanı U-çele Gök-Türklere isyan etmiştir. Aynı yıl yakalanıp kağanın öldürölmesi Orhun Yazıtları'nda şu şekilde geçmektedir: “Türgiş kağanı benim milletimden idi. Bilmediğı, bize karşı yanıldığı, suç işlediğı için öldü. Bakanları, begleri de öldü. On-Ok halkı eziyet çekti.”⁵⁵².

Yine Gök-Türk döneminde bir diğeri isyan eden boy Kırgızlar idi. Kırgız isyanı Orhun Yazıtları'na şöyle yansımıştır: “Bars, beg idi. Kagan adını burada biz verdik. Küçük kız kardeşimi prenses olarak verdik. Kendisi yanıldı ve öldü. Halkı kul-köle oldu. Kırgız ülkesi sahipsiz kalmasın diye, bir savaş yapılmış ve Kırgızlar da düzene sokulmuştur.”⁵⁵³.

Bilge Kağan ve Kül Tegin Yazıtları'nda Dokuz-Oğuzlar, Oğuz olarak belirtilmekte ve Oğuz budunu Gök-Türklerin kendi bodunu sayılmaktadır. Oğuzların isyan etmeleri de “yerin ve göğün karışması” olarak nitelendirilmekte, bu isyanın sebebi de “Oğuz'un yüreğine kıskançlık düştüğü” şeklinde açıklanmaktadır. Uygurların (Dokuz-Oğuzların) isyan etmeleri üzerine cezalandırmak için üzerlerine Kül Tegin komutasında ordu sevk edilmiştir⁵⁵⁴.

Türgiş Kağanı Suo-ko'nun kardeşi Çe-nu, kardeşinin kendisine bıraktığı boy sayısının azlığından şikâyet ederek Suo-ko'ya isyan etmiştir. Askeri gücü yetersiz geldiğinden isyanda başarılı olamayıp Gök-Türk kağanının yanına kaçmıştır. Çe-nu, Gök-Türk Kağanı Kapgan'a Türgişlere yapacağı bir saldırı harekâtında kılavuzluk etmeyi teklif etmiştir. Kapgan, bu teklifi kabul ederek 20.000 kişilik bir ordunun başında Sou-ko'ya karşı sefere çıkmıştır. Gök-Türk ordusu Türgişleri yenmiş ve Sou-ko Kağan tutsak edilmiştir. Çe-nu ve Sou-ko'yu beraberinde götüren Kapgan, yolda Çe-nu'ya şöyle demiştir: “Siz ve kardeşiniz birbirinizi karşılıklı desteklemeyi bilemediniz. Peki, bana tam bir sadakatle nasıl hizmet edebileceksiniz?”⁵⁵⁵. Bu soruya cevap alamayan

⁵⁵² Orkun, *Eski Türk*, s. 38, I D18-19, II D16: “Türgiş kagan Türküm, bodunım erti. Bilmediğün için, bizinge yanıldığın, yazıntığın için kaganı ölti. Buyrukı, begleri yine ölti. On-Ok bodun emgek körti”.

⁵⁵³ Orkun, *Eski Türk*, s. 38-39, I D20-21, II D16: “Bars beg erti. Kagan atıg bunta biz birtimiz. Singilim konçuyıg birtimiz. Özi yangıltı. Kaganı ölti. Bodunı küng bolıtı. Kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin; Az, Kırgız bodunıg itip-yaratıp keltimiz”.

⁵⁵⁴ Orkun, *Eski Türk*, s. 48, 62, I K4, II D29-30: “Dokuz-Oğuzlar benim kavmim idi. Gök ve yer karıştığı ve ödüne haset değdiğı için düşman oldu”; Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri Türkmenler Üzerine Makaleler*, İstanbul: 6. Baskı, Yeditepe Yayınları, 2019, s. 3 (bundan sonra: Gündüz, *Bozkırın Efendileri*).

⁵⁵⁵ Salman, *Türgişler*, s. 33-34.

Kapgan, ileride herhangi bir tehlike arz etmesinler diye her iki kardeşi de öldürmüştür.

II. Gök-Türk Devleti'nde Kapgan Kağan zamanında On-Oklar ve Kırgızlar, Çin ile anlaşarak Gök-Türklere karşı isyan etmişlerdir. İlk olarak isyan eden Kırgızlar üzerine giden Gök-Türkler, Kırgız Kağanını öldürmüş, ülkesini ele geçirmiştir. Kırgızların ardından Türgişler üzerine yürünmüş, Türgiş Kağanı Sou-ko ailesi ile birlikte öldürülerek halkı itaat altına alınmıştır⁵⁵⁶.

Türk kültüründe toylar önemli bir yer teşkil etmektedir. Kağanın yılda bir kez toy toplaması gelenektir. Kağanlar bu toyda boy beyleri ile devlet ve toplum yönetimi hakkında istişare etmişlerdir. Dede Korkut Hikâyelerinde de Hanlar Hanı Bayındır Han'ın toy düzenlediği eserin çeşitli yerlerinde geçmektedir. Beylerin düzenlenen toylara katılmaları zorunludur. Katılımın olmadığı zamanlarda isyan anlamına gelmektedir. Boyların toylara davet edilmemeleri de isyan etmelerine sebep olabilmektedir. “*İç Oğuzun Dış Oğuzla Asi Olup Beyreğin Öldüğü Destanı*” adlı hikâyede düzenlenen toya Dış Oğuzların davet edilmemeleri, hanın evini yağmalayanların sadece İç Oğuz olmaları sebebiyle isyan ettikleri anlatılmaktadır. Beylerin şölen düzenleyip evini yağmalatması eski Türk toplumunda bir gelenektir. Toya davet edilmeyen Dış Oğuz beyleri, Kazan Han'a isyan ederek daha sonra düzenlediği toya da gitmemişlerdir. Bir boyun toya davet edilmemesi bir suç işlediğine ve statüsünü kaybettiğine de işaret etmektedir⁵⁵⁷.

Moğollar da itaatsizliği ağır bir şekilde cezalandırmışlardır. Elçilerinin Otrar valisi tarafından katledilmesi üzerine Otrar'ı kuşatma altına alan Moğol ordusu, ele geçirdikten sonra Müslüman ve Türk halkı şehrin dışına çıkararak şehri yağmalamış, ardından teslim olmamanın cezası olarak halkın birçoğu öldürülmüştür.

Moğollar tarafından ele geçirilen Suğnak adlı ticaret şehrinin idaresine, Cengiz Han tarafından Semerkant'tan gönderilen Hacı Hasan atanmıştır. Gönderilen bu görevli yasa gereği halka itaat etme emrini okurken linç

⁵⁵⁶ Orkun, *Eski Türk*, s. 45-46, 60-62, ID 34-38, IID 26-28; Gömeç, *Kök Türk*, s. 56-58; Salman, *Türgişler*, s. 20-22.

⁵⁵⁷ Ergin, *Dede Korkut*, s. 205-206.

edilmiştir. Suğnak halkının itaat etmemesi üzerine Semerkant yolundan dönen ordu Cengiz Han'ın emriyle bir hafta boyunca on binlerce insan öldürülmüştür⁵⁵⁸.

İsyan, Orhun Yazıtları'nda “*yerin ve göğün karışması*” olarak belirtilen bir suç olarak Türk ve Moğollarda genellikle ölümle cezalandırılmıştır. İsyan eden kişi bey veya devlet görevlisi ise öldürülür, isyankâr boy ise ya öldürülür ya da yağma ile cezalandırılırdı. Şehirlerin itaatsizliği de yağma ve ölüm ile cezalandırılmaktadır. Türk devletlerinde düzenlenen toylara katılmamak isyan anlamına gelirken, toya davet edilmemekte kişiye saygısızlık olarak algılanmaktadır ve bu nedenle toya davet edilmeyenler isyan etmektedir.

2.1.3. Suikast

Suikast, Türkler tarafından ağır bir suç olarak addedilmiş ve cezası da ölüm olmuştur. Bu suçu işleyen kişileri Türk kağanları bizzat yarganlık yaparak kendileri sorgulamışlardır. Hun kağanı, daha önceden casusluk amacıyla Çin'e gelen ve alıkonulmuş olan Çinlileri serbest bırakarak ülkelerine dönmelerine izin vermiştir ve barış yapmak istemiştir. Çin değerli hediyelerle Hunlara elçilik heyeti göndermiştir. Ancak bu heyet içerisinde ve Hunlara esir düşen birkaç Çinli aralarında anlaşmışlardır. Çin'de yetişmiş bir Hun olan vezire karşı suikast yapmak ve Hun hatunu ile Kırgız ve Töles boylarının yöneticilerini kaçırmak istemişlerdir. Planlarını uygulama fırsatı bulamadan düşünceleri açığa çıkınca bu işte parmağı olan Çinliler hemen öldürülmüştür. Özellikle bu işe karışmış olan Türkler de öldürülmüştür⁵⁵⁹.

Hunların Sol Büyük Komutanı Ta tu-wei, Çocuk Kağan'ı öldürme planı yapmış ve bunun için Çin'e haber göndererek yardım istemiştir. Çin ordusu, Hun Sol Büyük Komutanı ile buluşmak için M. Ö. 103 yılında harekete geçti. Çin ordusu buluşma yerine gelmiş fakat Çocuk Kağan, kendisini öldürmeyi tasarlayan Ta tu-wei'nin planlarını anlayarak onu öldürtmüştür⁵⁶⁰.

Hun ülkesinde esir olarak bulunan Hun-şa kralının yeğeni Kao, Yü Şang ve adamlarıyla birlikte Hunlar arasında karışıklık çıkarmak istemişti. Çin'de

⁵⁵⁸ Cüveyni, *Tarih-i Cihan*, s. 123; Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 76.

⁵⁵⁹ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, C. II, s. 86-89; Gömeç, *Türk-Hun*, s. 142.

⁵⁶⁰ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, C. II, s. 79.

yetişmiş bir Hun olan Lü, Çin tarafından Hunlara elçi olarak gönderildiğinde taraf değiştirmiştir. Çin'den bir elçilik heyeti Hun ülkesine gelmişti. Çinli elçi Çang-şu ve suikastçı Yü şang Hunlara katılan Lü'yü pusuya düşürerek öldürmek için plan yapmışlardır. Yapılan plana göre Hun kağanı ava çıktığında çocukları ile birlikte hatunu kaçıracaklardı. Planları ortaya çıkınca Hunlar bütün komplocuları yakaladılar. Komplocu Kao ve diğer adamlar hemen öldürölmüştür. Kağan, Yü şang'ın cezalandırılmasını, Lü'ye bırakmıştır. Yü şang, herkesin gözleri önünde kılıçla başı vurularak öldürölmüştür. Çin elçilerinden olan Çang şu, Hun hizmetine girmeyi kabul ederek canını kurtarmıştır. Diğer elçi olan Su ise Hunlara tabi olmayı reddettiğinden Baykal'a sürölmüřtür⁵⁶¹.

Attila'nın Doğu Roma karşısında ilerleyişinin durdurulamaması, çaresiz kalmaları sebebiyle Doğu Roma Attila'ya bir suikast düzenlemeyi planlamışlardır. Bu dönemde Edecon ve Orestes adlı yüksek rütbeli Hun elçileri Attila'nın mektubunu sunmak üzere İstanbul'a gelmişti. Attila gönderdiği mektupta Bizans'tan gelecek elçilerin yüksek rütbeli kişiler olmalarını talep etmekteydi. Doğu Romalılar, Hun elçilerini zenginlik ve ihtişamla etkilemek için saraylarını gezdirmiş ve dilerlerse onların da böyle zengin olabileceklerini belirtmişlerdir. Hun elçileri Attila'ya suikast düzenlemeyi kabul etmiş görünerek teklif ettikleri serveti almışlardır. Doğu Roma ile anlaşmış gözöktükten sonra, Doğu Roma elçilik heyeti Maximianus önderliğinde Attila'nın ordugâhına doğru yola çıkmışlardır. Yaptıkları plana göre, parayla kandırdıkları Edecon, geri döndüklerinde Attila'yı öldürecekti. Elçilik heyetinin başkanı Maximianus ile tarihçi Priskos'un suikast planından haberleri yoktur, tercüman sıfatıyla heyette görevli olan Bigila ise, hem ödenecek parayı ve ilişkileri belirleyecek kişidir. Hun ordugâhına geldiğinde Edecon, Attila'ya tüm planı anlatmış ve Bigila'da suikast için üzerinde bulunan paralarla birlikte tutuklanmıştır. Attila, Bigila'ya yanındaki paraların fazlalığının sebebini sorunca Bigila yalan söylemiştir. Attila da Bigila'ya getirdiği paranın fideye, at ve yük hayvanları için gerekli olan miktardan fazla olduğunu, yalan söylediğini ve cezalandırılmaktan

⁵⁶¹ De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 134-135.

kurtulamayacağını söyleyerek doğruyu söylemezse Bigila'nın oğlunu öldürmekle tehdit eder⁵⁶². Kılıcın oğluna çevrildiğini gören Bigila, Attila'ya yapılan suikast planını itiraf etmiştir. Bigila'nın söyledikleri ile Edekon'un daha önce anlattıklarının birbirine uyduğunu ve Bigila'nın yalan söylemediğini anlayan Attila, onu zincire vurdurmuştur. Bigila'nın itirafından sonra oğlu serbest bırakılmış, 50 libra altın getirdiği takdirde babasını serbest bırakacağını söylemiştir⁵⁶³.

Gök-Türk döneminde İl Kağan'a bir suikast düzenlenmiştir. 627 yılında Çinli elçi Wo Yang-yin yanındaki elli adamıyla birlikte İl Kağan'ın otağını basıp kendisini öldürmek üzere plan yapmıştır. Ancak Gök-Türklerin bu plandan zamanında haber almaları üzerine, Çinli elçi yakalanmıştır⁵⁶⁴. Çinli elçiye verilen ceza belli değildir.

Çin İmparatoru Hsüan Tsung, II. Gök-Türk Devleti Kağanı Kapgan'ı tamamen ortadan kaldırmayı planlamıştır. Bu nedenle Gök-Türk ülkesinde üç ayrı bölgede bulunan Türk boylarının beylerine Kapgan'a saldırmak için birleşmelerini önermiştir. Çin ile müttefik olan Bayırkular isyan etmiş ve Kapgan ordusuyla onların üzerine yürümüştür. Tola Irmağı kenarında vuku bulan savaşta, Bayırkular ağır bir bozguna uğramışlardı. Ancak zaferin verdiği özgüvenle yanına çok az sayıda asker alarak geri dönerken Söğüt Ormanı'nda Bayırku reisi Chie-chih-lüe'nin ani hücumu sonucunda öldürülmüştür⁵⁶⁵.

II. Gök-Türk Kağanı Bilge Kağan, Buyruk Çor tarafından zehirlenmiştir. Buyruk Çor'un Bilge'yi neden zehirlediğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Buyruk Çor birkaç defa Çin'e gitmiş olduğundan onlardan etkilenmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Bilge Kağan zehirlendikten sonra Buyruk Çor tarafından suikasta uğradığını anlamış, onu ve işbirlikçilerini öldürtmüştür. Bilge Kağan da 25 Kasım 734 tarihinde vefat etmiştir⁵⁶⁶.

⁵⁶² Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahu Priskos'a*, s. 52.

⁵⁶³ Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahu Priskos'a*, s. 29-31, 52; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s. 81-82.

⁵⁶⁴ Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 78.

⁵⁶⁵ Togan, Kara ve Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, s. 51, 286; Taşağıl, *Göktürkler*, C. III, s. 35-36.

⁵⁶⁶ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 317-318; Togan, Kara ve Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, s. 61, 517; Taşağıl, *Göktürkler*, C. III, s. 53, 55.

Bilge Kağan'ın 734'te ölümünün ardından oğullarından İ-jan Kağan, II. Gök-Türk Devleti'nin başına geçmiştir. Ancak İ-jan Kağan yakalandığı bir hastalıktan kurtulamamış ve ölmüştür. Yerine küçük yaştaki kardeşi Teng-li Kağan olarak geçmiştir. Yaşının küçük olması sebebiyle devlet işlerinde etkin bir rol oynayamayan Teng-li Kağan döneminde Tonyukuk'un kızı olan annesi Po-fu Hatun devlet işlerine müdahale etme fırsatını bulmuştur. Vezir Yu-ssu Tarkan ile işbirliği yaparak devlet idaresini tamamen kontrolleri altına alma girişimleri, diğer boylar tarafından kabul görmemiştir. II. Gök-Türk Devleti'nin merkezinde Teng-li Kağan'ın olduğu sırada, doğuyu Sol Şad ve batıyı Sağ Şad unvanları ile iki amcası idare etmektedir. Teng-li Kağan'ın devleti idarede yetersiz oluşuna rağmen amcalarının yönetimdeki başarıları, Teng-li Kağan ve annesi Po-fu Hatun'u korkutmuştur. Hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak adına Sol ve Sağ Şadları ortadan kaldırma planları yapmışlardır. Sağ Şadı kurnazca bir planla yanlarına çağırarak kellesini kesmişler ve tüm askerlerini kendilerine bağlamışlardır. Sol Şadı P'an Kül Tegin, aynı komplonun kendi başına da geleceğini düşünerek, Teng-li Kağan ve annesinden önce davranıp Teng-li'yi öldürmüştür⁵⁶⁷.

Uygurlar döneminde Moyen-Çor'un büyük oğlu Uluğ Bilge Yabgu'nun 758 yılında bir suçtan dolayı öldürüldüğü kaynaklarda geçmektedir⁵⁶⁸. İşlediği suçun Moyen-Çor Kağan'ı öldürmeye teşebbüs olduğu düşünülmektedir⁵⁶⁹.

Tuna Bulgar Hanı Krum Han ile Bizans İmparatoru Leon arasında yapılacak olan barış görüşmeleri için Krum Han'ın ve Bizans İmparatoru Leon'un da dâhil olduğu 5'şer kişilik iki heyet katılacaktı. Surlara yakın bir bölgede yapılacak olan buluşmaya silahsız olarak katılmaları kararlaştırılmıştı. Ancak Bizans İmparatoru Leon, anlaşmaya uymayarak Haliç'teki Blakherna sarayının yanındaki harabelere adamlarını gizlemiş ve Krum Han'a bir suikast planlamıştı. İşaret verince saldırı emrini vermişti. Suikastın son anda farkına varan Krum Han, süratli atının sayesinde

⁵⁶⁷ Mau-tsai, *Doğu Türkleri*, s. 253, 319; Taşağıl, *Göktürkler*, C. III, s. 55-57.

⁵⁶⁸ Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1997, s. 36-37 (bundan sonra: Gömeç, *Uygur Türkleri*); Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, s. 16.

⁵⁶⁹ Turgun Almas, *Uygurlar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010, s. 139 (bundan sonra: Almas, *Uygurlar*).

birkaç ok yarası olarak kurtulmuş, ancak heyetinden iki elçi öldürülmüştü. Bizans bu yaptığı hainliğin cezasını ağır bir şekilde ödemiştir. Haliç'teki binalar yakılmış, savaş esirleri kılıçtan geçirilmiştir. Gelibolu Yarımadası'nın tamamı yağmalanmıştır. Edirne şehri ele geçirilmiş ve halkı diğer esirlerle beraber Tuna'nın kuzeyine sürgün edilmiştir⁵⁷⁰.

Peçeneklerin başbuğu olan Kitler'in oğlu Turak, asil bir aile ve boya mensuptu. Turak'ın mensup olduğu boyda Balçar oğlu Kegen adlı cesareti ile yükselmiş bir başbuğ bulunmaktaydı, ancak Kegen asil bir aileden gelmemektedir. Kegen, savaşçı karakteri ve cesareti ile Peçenekler üzerine yapılan Uz baskınlarını geri püskürtmüştü. Ancak Turak, Uzlar üzerine hücum etmeye cesaret edemeyip Tuna yakınlarındaki bataklıklarda saklanmıştır. Peçeneklerin Turak'a saygı göstermeleri, asil bir aileden geliyor olmasından kaynaklanmaktaydı. Kegen ise cesaretinden dolayı Peçeneklerin saygısını kazanmıştır. Turak, Kegen'in Peçenekler tarafından saygı görmesini kıskanıp, Kegen'in hâkimiyeti ele geçireceğinden endişelenerek Kegen'i ortadan kaldırmayı planlamıştır. Kegen'i öldürmeye çalışan Turak birkaç kez başarısız olunca adamlarına emir vererek Kegen'e kusursuz bir suikast planı hazırlamıştır. Plan dâhilinde, Kegen'i öldürmeye çalışan Turak'ın adamları tekrar başarısız olmuşlardır. Kegen suikast planından zamanında haberdar olarak Özi boyundaki bataklıklara saklanmıştır. Kegen, Özi taraflarında saklanırken bir taraftan da Peçenek urug ve boylarını kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Peçeneklerin çoğunluğu Kegen'e katılmamıştır. Kegen, sürekli Tuna'yı geçerek Turak'a saldırılarda bulunmuştur. Kegen, Turak'a mensup olan Peçeneklerin mallarını yağma etmiş, erkeklerini öldürmüş ve kadınlarla çocukları da esir alarak satmıştır⁵⁷¹.

Kegen, Maitus (Maydan) diye adlandırılan bir yere yerleşmişti. Ancak Kegen, Maydan'a gitmeden önce gece otağına üç Peçenek girip kendisini öldürmeye teşebbüs etmiş fakat Kegen sadece yaralanarak kurtulmuştur. Suçlular, kaçmaya çalışılsa da yakalanmışlar ve Kegen'in oğlu Balçar'ın karşısına çıkarılmışlardır. Balçar, onların yaptıklarının cezasını Peçenek

⁵⁷⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara: TKAE Yayınları, 1985, s. 27-28 (bundan sonra: Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*).

⁵⁷¹ Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya*, s. 197-199.

âdetlerine göre yani kısasa kısas olarak vermek istemiştir. Ancak suçlular, Bizans İmparatoru tarafından yargılanmak istediklerini belirtmişler ve Balçar da bu geleneği uygulayamamıştır⁵⁷². Buradan anlaşıldığına göre Peçeneklerde de adam öldürme veya yaralama olaylarında diğer Türklerde olduğu gibi bir kısasa kısas uygulaması mevcuttur.

1050 yılında Bizans, Peçenekler üzerine Edirne'ye doğru gitmekteydi. Edirne taraflarında meydana gelen mücadelede Esvapçı Mikhael Dokeianos Peçenekler tarafından esir edilmiştir. Dokeianos, Peçenek başbuğu Kegen'in huzuruna çıkartıldığında, yanında bulunan bir Peçenek'in kılıcını kaparak Kegen'e saldırmış ve boynundan yaralamıştır. Daha sonra Peçenekler, Dokeianos'un önce ellerini ve ayaklarını kesmişler, onu parçalara ayırıp karnını deşme suretiyle bağırsaklarını dışarı çıkarmışlardır⁵⁷³.

Suikast düzenleyen kimseyi kağanlar bizzat sorgulama ve cezalandırma hakkına sahiptir. Kendisine karşı suikast planı düzenlenen Attila, Doğu Roma heyetindeki tercüman Bigila'yı bizzat sorgulamış ve doğruyu söylediğinden emin olmak istemiştir. Tercümanın 50 libra altın tazminat karşılığında serbest bırakıldığı kaynaklarda geçmektedir. Asya Hun Devleti'nde suikast işine karışmış hem Çinli hem de Türk olan suçlular ölümle cezalandırılmıştır. Kağanların ve beylerin hâkimiyetlerini ellerinden alacaklarını düşündükleri kimseleri ortadan kaldırmak için suikast yöntemine başvurdukları da görülmektedir. Gök-Türk döneminde devlet yönetiminde olan başarılarından dolayı endişeye kapılan Teng-li Kağan ve annesi Po-fu Hatun, Sağ ve Sol Şadı ortadan kaldırmayı amaçlamışlar, Sağ Şad suikaste kurban giderken Sol Şad, Teng-li Kağan'ı öldürmüştür. Peçenek başbuğu Turak da halktan bir kimse olan Kegen'in cesareti dolayısıyla yükselmiş olmasını kendisine rakip olabileceği şeklinde yorumlayarak Kegen'i ortadan kaldırmak için suikast düzenlemiştir. Suikasttan haberdar olarak kurtulan Kegen, Turak'ın kabilesini yağmalamış, erkeklerini öldürmüş ve kadınlar ile çocuklarını esir almıştır. Halkın da cezalandırmanın bir parçası olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Bulgar Hanı Krum da Doğu Roma'nın suikast girişimini Doğu Roma topraklarına yaptıkları akınlarla şehirlerin yağma ve yakılması ve halkın esir

⁵⁷² Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya*, s. 209.

⁵⁷³ Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya*, s. 219.

edilmesi şeklinde cezalandırmıştır. Suikastın işkence ile ölüm şeklinde de cezalandırıldığı görülmektedir. Peçenek başbuğu Kegen'e suikast girişiminde bulunan Doğu Romalı Dokeianos, elleri ve ayakları kesilerek vücudu parçalanıp bağırsakları dışarı çıkarılmak suretiyle öldürülmüştür.

2.1.4. Devlete ve Kağana Hakaret

Eski Türklerde devlet, Türk toplumunun bağımsız siyasi bir teşekkül olduğunun göstergesidir. Kağan ve hatun da devlet yönetiminin en temel yöneticisidir. Kağan ve hatunlar, Tanrı tarafından Türk milletini yönetmek için görevlendirilmiş bireylerdir. Tanrı tarafından yönetime getirildiğine inanılan kağan ve hatun kutlu sayılmıştır. Kutlu olma kağanın kişiliğinden değil makamının kutsallığından ileri gelmektedir. Devlet de Türk milletinin devletidir ve Tanrı tarafından millete verilmiştir. Devlete ve kağan veya hatuna yapılan hakaretler hem devletçe hem de toplumca hoş karşılanmamış ve devletin cezalandırdığı suçlardan sayılmıştır. Türk ailesinin birbirine olan saygısı ve sadakati, Türk toplum yapısı ile devlete ulaşmıştır.

M.Ö. 114-105 yıllarında Hun tahtında oturan Wu-wei zamanında Hun ülkesine gelen Çin elçisi, Hun otağında devlet görevlileri önünde küstahça konuşmuş, Hunların Çin'e bağlanması konusunda kesin uyarı vermiştir. Hun Kağanı, elçinin küstah konuşmasının otağ dışına çıkıp ülkeye yayılmaması için önce konuşmayı duyan devlet adamlarını öldürmüş sonra da bu küstah elçiyi Baykal Gölü'ne sürmüştür. Elçinin konuşmasını duyan devlet adamlarının öldürülmesi, Türk devlet geleneğindeki demir disiplinle açıklanabilmektedir⁵⁷⁴. Elçinin Baykal'a sürülmesi uluslararası hukuka göre elçilerin dokunulmazlığı kanununa uyulmasından ileri gelmiş olmalıdır.

Baykal Gölüne sürülen bir başka küstah elçi de Su Wu adlı Çin elçisidir. Ch'ieh-t'e Kağan döneminde, casusluk ve suikast faaliyetleri için Hun ülkesine gelen Çin elçilik heyetinden suikast planlayanlar öldürülmüş ve başları kılıçla kesilmiştir. Elçilik heyetinin başkanı Su Wu adlı Çinli elçinin suikast planıyla ilgisini bulamayan Hun Kağanı, adamın sadakatinden etkilenerik kendisine bağlanmasını istemiştir. Çin'de doğmuş ve bir süre

⁵⁷⁴ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, C. II, s. 67-68.

hizmet etmiş Hun asıllı vezir Wei Lü'nün Su Wu'yu ikna etmeye çalışmasına karşılık elçi, vezire ve kağana hakaret etmiştir. Bu küstah tavırlarından sonra elçi öldürülmemiş ancak Baykal Gölü'nün yukarısına kimsenin yaşamadığı bölgelere sürgün edilmiştir⁵⁷⁵.

Cici Han (M.Ö. 58-36) döneminde protokolde yapılan bir yanlışlık, Cici Han tarafından kendisine yapılan bir hakaret olarak algılanmış ve K'ang-chü (Kengeres) hatununu ve bazı görevlileri öldürtmesine sebep olmuştur. Kendisinin Hun soyundan gelmesinden ve bölgedeki en güçlü hükümdar olmasından gururlanan Cici Han, taktiksel bir hata yaparak K'ang-chü hatununu ve bazı görevlileri öldürtmüş, ardından cesetleri parçalatıp Talas Nehri'ne attırmıştır⁵⁷⁶.

Slav ve Sarmat topluluklarından oluşan Antlar ile Avarlar arasında da bir elçinin saygısızlığı hadisesi vuku bulmuştur. Antlar, Avarlara yenilmiş ve Avarlar, Ant ülkesini yağmalamış, halkını da esir almıştır. Antlar, Mezamer adlı yüksek rütbeli bir kimseyi, Avarlara elçi olarak göndererek kabilesinden bazı esirlerin fidye verilmesi karşılığında serbest bırakılmasını istemiştir. Elçi Mezamer, Avarlar'a küstahça ve ihtiyatsız davranışlarda bulunmuştur. Avarlar arasında Antlara düşmanlık besleyen bir Kutrigur bulunmaktaydı. Kutrigur, Mezamer'in bir elçiye uymayacak kadar kibirli konuştuğunu duyunca, Avar Kağanı'nı Antlara karşı kışkırtma fırsatı bulmuştur. Kağan'a Mezamer'in Antların en güçlü kişisi olduğunu ve eğer onu ortadan kaldırırsa Ant topraklarını kolaylıkla alabileceğini söylemiştir. Avar Kağanı uluslararası elçilerin dokunulmazlığı kuralını hiçe sayarak Mezamer'i öldürtmüş ve Ant topraklarını da istila etmiştir⁵⁷⁷.

Gök-Türk Kağanı Bumin, Juan-juanlara saldırma niyeti taşıyan Tölesler üzerine giderek onları ağır bir yenilgiye uğratmış ve kendisine bağlamıştır. Gök-Türk Devleti için önemli olan bu zaferden sonra kendisine güvenen Bumin Kağan, Juan-Juanlara bir elçi göndererek Juan-Juan reisinin kızını kendisine istemiştir. Bumin'e bir elçi gönderen Juan-Juan reisi Ana-kui, "*Sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl bana söz söylemeye cesaret*

⁵⁷⁵ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, C. II, s. 89-90.

⁵⁷⁶ De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 175; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, C. II, s. 158; Gömeç, *Türk-Hun*, s. 180.

⁵⁷⁷ Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 42-43, dipnot 25.

edersin?” diyerek hem kağana hakaret etmiş hem de Gök-Türk Devleti’ni tanımadığını ifade etmiştir. Buna çok sinirlenen Bumin Kağan, tepki göstermekte hiç gecikmeden Juan-Juan elçisini hemen oracıkta öldürmüştür⁵⁷⁸.

Bizans elçilik heyeti ile birlikte Akdağ’da kamp kuran İstemi Kağan’a Sasani elçisi gelmiştir. İstemi Kağan, Bizans ve Sasani elçilerini kendisi ile beraber akşam yemeği yemeye davet etmiştir. Yemek sırasında Bizans elçisinin şerefli divanda oturtulmuş olmasına rağmen Sasani elçilik heyetine itibar gösterilmemiş, hatta İstemi Kağan elçilik heyetine şikâyetle bulunmuştur. İstemi Kağan, Sasaniler tarafından haksızlığa uğradığını ve bu yüzden onlarla savaştığını söylemiştir. İstemi Kağan’ın Sasani elçilik heyetine suçlamalar yönelttiği sırada Sasani elçisi, İstemi Kağan’a karşı gelerek suçlamaları reddetmiştir. Sasani elçisi geleneği terk ederek haddini aşan sözler sarf etmiştir. Sasani elçileri bu olaydan sonra Gök-Türk topraklarını terk etmiş ve İstemi Kağan da Sasanilere karşı savaş hazırlıklarına başlamıştır⁵⁷⁹.

Gök Türk Devleti’nde İl Kağan (Hsieh-li/Bagatur Şad) döneminde, Çin biraz güçlenince Kitanlar’ı kendi tarafına çekmiştir. Kitanlar Çin’e güvenerek Gök-Türklere rağmen Çin sarayına elçi göndermeye cüret etmiştir. Bunun üzerine İl Kağan da Kitanlar tarafından Çin’e gönderilen elçileri tutuklatmıştır⁵⁸⁰.

Uygurlarda Böğü Kağan döneminde Tang prensi ve komutanları Uygur kağanına saygısızca davranmıştır. Çin’de meydana gelen isyanların bastırılmasında Uygurlar etkin rol oynamışlardır. Çin’deki isyanların bastırılması için Uygur kağanına elçi gönderilmiş ve Böğü Kağan yardımcı olmayı kabul etmiş ve Çin’e doğru yola çıkmıştır. 762 yılında Çin’e gelen Böğü Kağan, Sarı Nehrin kuzeyinde kamp kurmuştur. T’ang ordusunun başkomutanlığına getirilen geleceğin Çin İmparatoru Li-shih ve T’ang temsilcileri Böğü Kağan’ı karşılamak için gelmişlerdir. Uygur karşılama

⁵⁷⁸ Taşağıl, *Göktürkler*, C. 1, s. 17, 96, 122; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 9; Chavannes, *Batı Türkleri*, s. 284.

⁵⁷⁹ Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 56; Chavannes, *Batı Türkleri*, s. 302; Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 33.

⁵⁸⁰ Gömeç, *Kök Türk*, s. 29.

merasimlerine göre T'ang prensi ve beraberindekiler Uygur kağanını selamlamak, önünde eğilmek ve Uygur dansı yapmak zorundadır. Ancak T'ang prensi Li-shih bu geleneklere uymamıştır. Böğü Kağan'ın komutanlarından birisi Li-shih'i dans etmeye davet etmiş fakat T'ang komutanlarından birisi geleceğin Çin İmparatorunun dans etmesinin uygun olmadığını belirterek saygısızlık etmiştir. Buna çok kızan Uygurlar birkaç T'ang komutanına yüzer sopa attırmıştır. Dayak atılan komutanlar gece yedikleri sopaların etkisiyle ölmüşlerdir⁵⁸¹.

Hatuna hakaret edilmesinin de cezası kağana hakaret edilmesi ile benzerdir. Türgişlerde Sou-lou Kağan'ın hatunu 1.000 at satmak ve alışverişte bulunmak için Kuça'ya bir ticaret görevlisi göndermiştir. Türgiş ticaret görevlisi Kuça'nın eyalet valisine Türgiş hatununun isteklerini iletmış, vali sinirlenerek Hatun'a hakaret etmiş, ticaret görevlisini de dövdürerek geri dönmesine izin vermemiştir. Türgiş Kağanı Sou-lou bunu haber alınca çok kızmış ve ordularını hazırlayarak Kuça şehrini kuşatmıştır. Vali bu sırada Çin'e gitmişti. Sou-lou, Kuça askerlerinin bir kısmını esir etmiş, evcil hayvanlarını ve depolardaki tahıllarını ganimet olarak almıştır. Sou-lou Kağan, eşine hakarete bulunan ve hayvanlarının ölmesine sebep olan Kuça valisinin Çin'e gittiğini öğrenince Kuça kuşatmasına son vermiştir⁵⁸².

Devlete veya devlet görevlilerine saygısızlık XI. yüzyılda Kutadgu Bilig'de geçen bilgilere göre dış kırma cezasını gerektirmektedir. “*Halk (kara) memlekete, devlete karşı suç işlerse başı gider, konuşurken dili suç işlerse dişi kırılır.*”⁵⁸³ sözleri bu hususu göstermektedir.

Türk devlet geleneğine göre hatunlar kağan ile birlikte devletin yöneticisidir ve Tanrı tarafından devleti yönetme hakkına sahip kimselerdir. Bu nedenle hatuna yapılan saygısızlık da cezasız bırakılmamış, Türgiş hatununa yapılan saygısızlık nedeniyle Kuça şehri yağmalanmış ve askerler esir alınmıştır. Ancak asıl saygısızlığı yapan kişinin Kuça'dan ayrılmış olduğu öğrenilince kuşatmaya son verilmiştir. Saygısızlık yapanların genellikle diğer devletler tarafından gönderilen elçiler olduğu görülmektedir.

⁵⁸¹ Almas, *Uygurlar*, s. 139-140; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, s. 17.

⁵⁸² Salman, *Türgişler*, s. 51-52.

⁵⁸³ Yusuf Has Hacıp *Kutadgu Bilig*, C. III, s. 187, b. 2515.

Saygısızlık yapan, küstahça konuşan elçiler; hapis, sürgün veya ölümle cezalandırılmıştır.

2.2. MÜLKİYETE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI

Eski Türkler’de hırsız “oğrı ve ogrı”, hırsızlık yapmak, bir şey çalmak ise “oğrılmak veya ogrulamak” sözcükleriyle ifade edilmiştir⁵⁸⁴. Ayrıca “ogrı”nın dışında Uygurlar da “alkğaçı”⁵⁸⁵ kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Türklerde hırsızlığın cezası verilirken malın değeri ve cinsi cezanın belirlenmesinde göz önüne alınmıştır.

Hunlarda, Gök-Türklerde, Bulgarlar ve Kırgızlarda hırsızlık ağır suçlardan sayılmış ve genellikle ölümle cezalandırılmıştır. Hunlarda küçük hırsızlık yapanların kırbaça cezalandırıldığı, büyük hırsızlıklarda öldürüldüğü belirtilmektedir⁵⁸⁶.

Hun toplumunun temelinde aile yer almakla beraber, toplum töre ve geleneklerle oluşturulmuştur. Hunların ekonomisi hayvancılığa dayanır ve her ailenin kendine ait sürüleri vardı. Her aile için sürüleri otlatması için mera ve otlaklar tahsis edilmişti. Bu otlaklar boyun ortak mülkü sayıldığı için toprakları korumak boyun ortak sorumluluğuydu. Boy bireylerinden birisinin hayvanının çalınması durumunda bütün bir aile sorumlu tutulmuştur. Hırsızlık yapan kişinin elinden sürüleri alınır, aile fertleri de özgürlüklerini kaybederek köleleştirilirlerdi. Boyların kontrolü boy beyleri tarafından sağlanırdı. Boy beyleri, devlete bağlı bir kumandan olarak boyun yöneticisi olarak görev yaparlardı⁵⁸⁷.

Çin kaynaklarında Ho-han-yeh ile Çin İmparatoru arasında yapılan anlaşma şartlarında hırsızlık suçu işlendiğinde birbirlerini bilgilendirip suçluyu cezalandıracaklarına ve tazminat ödeyeceklerine dair bir hükme

⁵⁸⁴ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, s. 126, 300, 317, 316; Kaşgarlı, *Divan*, C. IV, s. 425; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 139; *Codex Cumanicus*, s. 531-532, 784; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 531, Genç, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre*, s. 108.

⁵⁸⁵ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, s. 11.

⁵⁸⁶ Orkun, *Türk Hukuku Tarihi*, s. 7.

⁵⁸⁷ S. G. Klyastorniy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan: Türk’ün Üç Bin Yılı*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013, s. 69-71 (bundan sonra: Klyastorniy, Sultanov, *Kazakistan*); Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*, s. 8, Otkan, *Tarihçinin Kayıtları’na*, s. 68; Türkeli, “Hunlarda İnsani Değerler”, s. 86.

rastlanmaktadır⁵⁸⁸. Hunlar döneminde devletlerarası tazminat sistemi ve ceza hukuku anlayışı mevcuttur.

Avrupa Hun Devleti'nde hırsızlıkla ilgili eldeki tek kayıt Priskos'un verdiği bilgilerdir. Hunlar Pannonia şehri olan Sirmium (Mitrovica)'u kuşattıkları sırada Constantius adlı Attila ve Bleda nezdine gönderilmiş olan bir kâtip, şehrin ele geçirilmesi halinde fidye ödemek için şehrin piskoposundan altın kadehler almıştır. Şehir ele geçirildikten sonra Constantius kadehlerle ilgilenememiş ve bir iş için Roma'ya giderken kadehleri altın karşılığı olarak Sylvanus adlı birisine rehin bırakmıştır. Belirli bir zamanda gelip altınları iade etmediği takdirde altın kadehlerin tasarruf hakkını Sylvanus'a bırakmıştır. Bunlar duyulduğu zaman Attila ve Bleda, Constantius'u kazığa oturtarak öldürmek suretiyle cezalandırmıştır. Hırsızlıkla itham edilen diğer bir kişi olan Sylvanus ise Attila tarafından cezalandırılmak için Batı Roma'dan talep edilmiştir⁵⁸⁹.

Bizanslı sözlük yazarı Svid, Tuna Bulgarlarında Krum Han'ın yasa koyuculuğu hakkında bilgi vermektedir. Buna göre hırsızlık yapanlar bacaları (kaval kemikleri) kırılarak cezalandırılmıştır. Ayrıca hırsıza yardım ve yataklık edenlerin de ceza olarak malları müsadere edilmiştir⁵⁹⁰.

Çin kaynakları Gök-Türklerde at veya silah çalan kişinin ceza olarak çaldığı malın 10 mislini ödemekle cezalandırıldığını belirtmektedir⁵⁹¹. Kırgız ceza sistemi Gök-Türk ve Uygurlardaki ile benzer özellikler taşımaktadır. Devlete ve vatana karşı mücadeleye giren kişiler çok sert cezalarla karşılaşmışlardır. Hırsızlık yapanların başları kesilir, hırsızlık yapan çocuk dahi olsa ceza tatbik edilirdi. Hırsız çocuğun kesilen başı, babasının boynuna asılır ve bir hafta boyunca boynunda taşımakla cezalandırılırdı. Böylelikle çocukla beraber onu yetiştiremeyen baba da cezalandırılırdı. Bu tür bir

⁵⁸⁸ De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 172.

⁵⁸⁹ Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a*, s. 39; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s. 84-85.

⁵⁹⁰ S. S. Bobçev, "Kurum Han'ın Yasa Koyuculuğu", Çev. M. Türker Acaroğlu, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, 1982, s. 148 (bundan sonra: Bobçev, "Kurum Han'ın Yasa").

⁵⁹¹ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 286; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 165-166; Mahmut Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3224, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, s. 75 (bundan sonra: Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal*); Üçok, Mumcu ve Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 31.

cezalandırma günümüz hukukunun suçun şahsiliği ilkesine aykırı olan bir durumdur. Ancak eski Türklerde suçun failiyle birlikte aile bireylerini de cezalandırmak, faili cezalandırmakla eş tutulmuştur⁵⁹².

Bozkır hayat şartları göz önüne alındığında hırsızlık yapmak özellikle at çalmak gibi eylemlerin cezası, suçlunun mal sahibine 10 misli değerinde mal vererek tazmin etmesini gerektirmiştir⁵⁹³. At kayışı çalmanın cezasının ise çoğunlukla ölüm olduğu belirtilmiştir⁵⁹⁴. İbn Fadlan da seyahatnamesinde Bulgarlarda hırsızlık yapanların öldürüldüğünü kaydetmiştir⁵⁹⁵.

El-Cahiz, Türklerin erdemlerinden bahsettiği kitabında Cunayd bin Abd el-Rahman ile kağan arasında birbirlerini kültürlerini tanımaya yönelik konuşmalarına yer vermiştir. Buna göre Türgeşlerde hırsızlık yapanların eli kesilmektedir⁵⁹⁶.

Tuyü-Hunlar da ise koyun ve eşya çalanlara karşı ağır bir ceza yoktu, dayak cezasına çarptırılırlardı⁵⁹⁷. Tuyü-Hunlar da at çalan hırsızın cezası ise ölümdür, başını keçe ile sarar ve yüksek bir yerden onun tam başının üstüne gelecek şekilde büyük bir taş atarak öldürürlerdi⁵⁹⁸.

Hırsızlık suçunda bazı Türk toplulukları birleşik cezalar uygulamışlardır. Tokuz-Oğuzların ceza uygulamaları hakkında bilgi veren Gerdizi'ye göre, hırsızlıktan yakalanan kişi çok ağır işkenceler çektiler ve halka teşhir edilerek cezalandırılırdı:

Bir kişiyi hırsızlık töhmetiyle yakalarlarsa ayaklarını bağlarlar, kollarını da boynuna bağlarlar. Her uyluğuna 200 adet sopa vururlar. 100 sopa da sırtına vururlar. Onu pazar yerinde dolaştırırlar. Sonra, her iki elini ve

⁵⁹² Ögel, *İslamiyetten Önce Türk*, s. 209; Eberhard, *Çin'in Şimal*, s. 69; Yücel, "Haklar, Suçlar, Cezalar", s. 129.

⁵⁹³ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 22, 63-64.

⁵⁹⁴ Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 153.

⁵⁹⁵ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 31.

⁵⁹⁶ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri ((Manakib Cund el-Hilafa ve Faza'il Etrak)*, Çev. Ramazan Şeşen, Ankara: 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988, s. 88-89 (bundan sonra: El-Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri*).

⁵⁹⁷ Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna", s. 17.

⁵⁹⁸ Gürhan Kırilen, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, Ankara: 1. Baskı, Gece Kitaplığı, 2016, s. 21 (bundan sonra: Kırilen, *Tuyü Hunlar* ve).

kulaklarını keserler, gözlerini çıkarırlar. Tellâl “Herkes buna baksın, bunun yaptığını yapmasın.” diye bağırır.⁵⁹⁹

Moğollarda da hırsızlık, sert cezalandırılmış, hatta büyük çapta yapılan hırsızlık olaylarında suçlu öldürülmüştür. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde Camuha’nın kardeşi Tai-çar, Cengiz Han’ın at sürülerini çalmaya çalışırken öldürülmüştür⁶⁰⁰. Wilhelm von Rubruk seyahatnamesinde Moğollarda küçük çaplı hırsızlıklarda, örneğin koyun çalan birisine dayak cezası verildiğini ve 100 değnek vurulduğunu belirtmiştir. Küçük çaplı hırsızlıklar, tekrar hırsızlık yapmamak şartıyla bir defalığına hafif cezalandırılmış, tekrar hırsızlık yaparken yakalanırsa öldürülmüştür⁶⁰¹.

Cezaların şiddeti ağır olduğundan Plano Carpini’nin seyahatnamesinde belirttiği üzere, Moğol toplumunda büyük çapta hırsızlık olaylarına rastlanmamaktadır. Carpini, Moğol toplumunda hırsızlık olaylarının azlığını şu sözlerle belirtmiştir:

...büyük çapta hırsızlık ve gaspçılık yapanlar yoktur. Bu yüzden servetlerini koymuş oldukları orda ve arabalarında, ne kilit ne de sürgü vardır. Eğer hayvanları sürüden ayrılıp, kaybolup giderse, bunları bulan ya kendi kaderlerine bırakır veya alıp, böyle durumlarla ilgilenen kişilere teslim eder. Hayvanları kaybolan sürü sahipleri, bu sorumlu kişilere başvurur ve herhangi bir sorun çıkmadan hayvanlarını teslim alır.⁶⁰²

XI. yüzyılda hırsızlık suçuna hapis cezasının da olduğu Kaşgarlı Mahmud’un eserinden anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, beylerin hırsızların elini ayağını bağlatması ve hapsedmesinden bahsetmektedir⁶⁰³.

Hırsızlık malın cinsine ve değerine bağlı olarak çeşitli şekillerde cezalandırılmıştır. Bozkır hayat şartlarının gereği ve Türk ve Moğollarda en önemli hayvanlardan olan at ve at kayışının çalınması genellikle büyük bir suç olarak kabul görmüştür. Gök-Türklerde hırsızlık malın 10 misli ile tazmin edilmesi şeklinde para cezası ile karşılanırken Kırgızlar ve Bulgarlar da

⁵⁹⁹ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 79-80.

⁶⁰⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Ankara: TTK Yayınları, 1986, s. 61 (bundan sonra: *Moğolların Gizli Tarihi*); Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 48.

⁶⁰¹ Rubruck, *Moğolların Büyük Hanı’na*, s. 42.

⁶⁰² Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname (1245-1247)*, Çev. Ergin Ayan, Trabzon: Derya Kitabevi, 1999, s. 45-46 (bundan sonra: de Plano Carpini, *Moğol Tarihi* ve).

⁶⁰³ Kaşgarlı, *Divan*, C. II, s. 171, 341.

ölümle cezalandırılmıştır. Kırgızlar suçu işleyen kimsenin yaşını cezanın belirleyici bir faktörü olarak görmemişlerdir. Hırsızlık yapan çocuk da olsa cezası aynı şekilde başı kesilerek öldürülmesidir. Ceza bununla da kalmayarak hırsızlık yapan çocuğun ailesi de cezalandırılmaktadır. Çocuğun kesik başının babanın boynunda bir hafta boyunca dolaştırılması, Türklerde aile yapısıyla alakalandırılabilir. Türk aile yapısına göre baba, evin reisidir ve ailenin bakımından ve çocukların yetiştirilmesinden anne ile birlikte sorumludur. Çocuğun hırsızlık yapması, suç işlemesi çocuğunu iyi yetiştiremeyen anne ve babanın suçu olarak kabul edilmektedir. Hırsıza yardım etmenin de cezalandırıldığı görülmektedir.

Tuyü-Hunlar ve Moğollar koyun ve eşya çalmanın cezasını dayak olarak belirlemiş, ancak at çalmanın cezası ise ölüm olmuştur. Tuyü-Hunlar, başı ezecek büyüklükte bir taşı havadan suçlunun başının üzerine atarak cezalandırmışlardır. Moğollar ilk defa işlenen küçük hırsızlık (koyun vs. çalma) suçunu bir daha tekrarlanmamak kaydıyla affetmişler, tekrarlanması halinde ölümle cezalandırmışlardır. Türgeşlerde el kesilerek cezalandırılmıştır. Uygurlar da karışık bir cezalandırma sisteminin uygulandığı görülmektedir. Buna göre önce dayak atılmış, ardından halka teşhir edilen hırsız, daha sonra elleri ve kulakları kesilmekte, gözleri oyulmaktadır. Ceza uygulanırken halka failin suçu açıklanarak ibret alınması sağlanmaktadır. XI. yüzyıla gelindiğinde hırsızlığa hapis cezasının uygulandığı da görülmektedir.

2.3. KİŞİLERE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI

2.3.1. Adam Öldürme

Tasarlayarak ve isteyerek, bilinçli bir şekilde bir kimseyi öldürmek eski Türklerde büyük bir suç olarak kabul edilmiş ve bazı Türk toplulukları istisna olmakla birlikte genellikle ölümle cezalandırılmıştır. Çin kaynaklarında geçen Hunlara ait yasalara göre adam öldürme amacı ile kılıcını kınından bir

ch'ih* çeken kimse öldürülür⁶⁰⁴. Gök-Türklerde de adam öldürmenin cezası idamdır⁶⁰⁵. Ebu Dülef, II. Gök-Türklerin adam öldürmeye kısas uyguladığını belirtmektedir⁶⁰⁶. Priskos'a göre, Avrupa Hun Devleti'nde efendisini öldüren iki Hun elleri arkasından bağlanarak kazığa oturtulmak suretiyle öldürülmüştür⁶⁰⁷.

İskit boylarından Massagetlerin Hükümdarı Tomris Hatun'un oğlu Spargapises ve Massaget ordusu, Pers Kralı Kyros tarafından ele geçirilmiş bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı ise esir alınmıştır. Oğlunun başına gelenleri öğrenen Tomris Hatun, Kyros'a elçi göndererek oğlunun geri gönderilmesini ve Kyros'un Massaget topraklarından gitmesini istemiştir. Kyros bunları kabul etmediği takdirde Kyros'u kanla doyuracağını söylemiştir. Kyros, Tomris Hatun'un elçisinin sözlerine kulak asmamıştır. Sarhoşluktan ayılan Spargapises, ellerinin çözülmesi için yalvarmış ve elleri çözüldüğü zaman kendi canına kıymıştır. Tomris Hatun, Kyros'un cevabını elçisinden öğrenince, ordusunu hazırlayarak Kyros üzerine yürümüştür. Yapılan savaşı Tomris Hatun kazanmış ve elinde kan dolu bir tulumla ölüler arasında Kyros'u arayıp bulmuş, kafasını kan dolu tulumun içine sokmuştur. Tomris Hatun, Kyros'a elçisiyle ilettiği mesajını gerçekleştirmiştir⁶⁰⁸.

Shih-pi Kağan döneminde Çin, Gök-Türkler arasında ikilik çıkarmak için ünlü casuslarından P'ei-chü'yü Gök-Türk ülkesine göndermiş ve casus bu konuda başarılı da olmuştur. Çinli casus, kağanın küçük kardeşi Ç'i-ki Şad'ı kağanlığın başına geçirmeye söz vererek komplo kurmak istemesine rağmen şad bu oyuna gelmemiştir. Şad, durumu ağabeyi kağana derhal haber vermiştir. Bunun üzerine Çin, Gök-Türk buyruklarından birisini öldürerek bu kişinin kağana isyan edeceğini ve bu nedenle öldürüldüğü yalanını söylemiştir. Shih-pi Kağan, Çin'in bu oyunlarına aldanmayarak Çin üzerine savaşa karar vermiştir⁶⁰⁹.

* Ch'ih yaklaşık olarak 23,1-27 cm arasında belirtilen uzunluk ölçüsüdür. Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*, s. 8; Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na*, s. 86.

⁶⁰⁴ Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*, s. 8; Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na*, s. 68; Türkeli, "Hunlarda İnsani Değerler", s. 86.

⁶⁰⁵ Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 98, 112.

⁶⁰⁶ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 68.

⁶⁰⁷ Ahmetbeyoğlu, *Greks Seyyahı Psikos'a*, s. 51.

⁶⁰⁸ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 99-100.

⁶⁰⁹ Gömeç, *Kök Türk*, s. 27.

621 yılında İl (İllig) Kağan döneminde, Ch'u-lo Kağan'ı zehirleterek ölümüne sebep olma suçundan Cheng Yüan-shou adlı bir Çinli Gök-Türk merkezinde hapsedilmişti. Cheng Yüan-shou'yu kurtarmak için Li Kui adlı bir elçi değerli hediyelerle İl Kağan'a gönderilmişti. Gönderilen altın ve ipekli kumaşlara ilgi göstermeyen İl Kağan, elçinin yere eğilerek kendisine selam vermesini istemiş, ancak elçi bunu uygulamayınca onu tutuklatmıştı. Elçilik heyetindeki sol saray muhafızları başkomutanı unvanlı diğer elçi olan General Ch'ang-sun Hsün-te'yı da hapsedtirmişti. Bunun üzerine Çin'de ülkesindeki Gök-Türk elçilerini tutuklamıştır⁶¹⁰.

Gök-Türklerde adam öldürmenin cezasının ölüm olmasına rağmen boylar ve aileler arasında tazminat karşılığı bir antlaşmanın yapılabildiği görülmektedir. Bu tazminat, *“kalınsız kız verme”* suretiyle de gerçekleşmekteydi⁶¹¹.

İbn Fadlan, Bulgarlar da kasten adam öldüren birisine kısas uygulandığını belirtmektedir. Kaza ile adam öldürme suçuna ise şöyle bir ceza tatbik ederler: kayın ağacından bir sandık yapılarak içerisine suçluyu koyup çiviyle kapağını kapatırlar. Yanına üç somun ekmek ve bir testi su koyarlar, darağacı gibi üç ağaç dikerler ve üç ağacın ortasına sandığı asarlar. *“Onu yer ile gök arasında bırakıyoruz, yağmur ve güneş altında kalsın, belki Allah ona acır.”* diyerek ölüme terk ederler⁶¹².

Gerdizi, Dokuz-Oğuzlarda birisinin öldürülmesi halinde, suçluya önce mali tazminat ödettiklerini, sonra bir ay hapis cezasına çarptırıldığını ve ardından 300 sopa atılmak suretiyle cezalandırıldığını belirtmektedir. Suçlu, tüm bu cezaların ardından serbest bırakılmaktadır. Katilin maddi durumu tazminat cezasının ödenmesinde belirleyici bir etken olmuş, suçlu fakirse tazminat ödemedi 300 sopa atıp serbest bırakmışlardır⁶¹³.

Hazar Kağanlığı ile Kafkasya (Ermenistan) Emiri Yezid, siyasi evlilik yaparak akrabalık bağı kurma yolunda görüşmeler yapmış ve Kafkasya Emiri Yezid ile Hazar prensesi evlenmiştir. Hazar prensesi yanındaki maiyeti ve çeyiziyle birlikte Arap topraklarına doğru yola çıkmış ve Berdaa'da evlilik

⁶¹⁰ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 441, 546; Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 73.

⁶¹¹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 530.

⁶¹² Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 30-31.

⁶¹³ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 80.

gerçekleşmiştir. Ancak prenses doğum yaparken ölmüş ve bebeği de fazla yaşamamıştır. Hazar prensesinin maiyeti bunun üzerine Hazar ülkesine dönmüş ve Hazar prensesinin zehirlenmiş olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine evlilikle sağlanan Hazar-Arap barışı sona ermiş ve Hazarlar, Ras Tarhan'ın komutanlığında Kafkasya'ya sefere çıkıp birçok yeri ele geçirmiş ve pek çok da insanı esir almıştır⁶¹⁴.

İbn Fadlan, Oğuzlar hakkında adam öldürmeyle ilgili şu bilgiyi vermektedir. Cürcaniye'ye giden bir Türk, bir Müslüman'ın evinde beklerken ölürse Oğuzlar, Müslüman'ın Türk'ü öldürdüğünü düşünür ve Müslüman'ın bulunduğu kabile ülkelerinden geçerse Müslüman kimseyi öldürürler. “*Onu sen yanında alıkoyup öldürdün. Sen alıkoymasaydın ölmezdi’ derler.*”. Devamında da arkadaşının Türk'e (nebiz) şarap içirmesi sonucu Türk'ün sarhoş halde damdan düşüp ölmesini, şarap içiren kimsenin arkadaşını öldürdüğü şeklinde düşünmekte olduklarını kaydetmiştir. Kişiyi kabilede bulamamaları halinde kabile reisini öldürdükleri belirtilmektedir⁶¹⁵. Fadlan'ın sözleri doğru kabul edilirse o dönemde suçtan dolayı suçlunun bulunduğu toplumun/klanın da cezalandırıldığı sonucuna varılmaktadır.

Proto-Moğollarda adam öldürme suçunda, oymaklar arasında kan davasının çıktığı, bütün oymakların liderine başvurularak çözüme gidildiği ve tazminat karşılığı barış antlaşmasının imzalandığı belirtilmektedir⁶¹⁶. Daha sonraki Moğol toplumlarında kan davaları, yabancı ve yerlilere göre değişen miktarda para veya mal şeklinde ödenen tazminat ile son bulmuştur. Moğollar arasında diyet miktarı nakit olarak 40 altın, yabancılar içinse eşek gibi bir yük ve binek hayvanı olarak belirlenmiştir⁶¹⁷.

Töles Kağanı Mi-o-t'u, bugünkü Barköl yakınlarında Juan-Juanlarla yaptığı savaşta, onları mağlup ederek kağanları T'a-han'ı öldürmüştür. T'a-han'ın oğlu Chou-mu, 516 yılında babasının intikamını almak için Töleslere saldırmış ve Mi-o-t'u Kağan'ı esir almıştır. Babasının öldürülmesinin cezası olarak Mi-o-t'u, ayaklarından bir ata bağlanarak atın arkasında

⁶¹⁴ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 316-318; Dunlop, *Hazar Yahudi*, s. 193-195.

⁶¹⁵ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 13.

⁶¹⁶ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, C. I, s. 223.

⁶¹⁷ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 180.

sürüklenmiştir. Ardından Mi-o-t'u'nun kafası kesilerek kadeh haline getirilmiştir⁶¹⁸.

Temüçin (Cengiz Han)'in babası Yesügey (ölm. 1175-1176) Tatarlar tarafından içkisine zehir katılmak suretiyle öldürülmüş ve halkı ve sürüleri elinden alınmış, karısı ile çocukları bozkıra terk edilmiştir. Temüçin, 1202 yılına gelindiğinde emrindeki ordularla Tatarlar üzerine yürümüş ve boyu bir araba tekerinden uzun olan bütün erkekleri kılıçtan geçirerek babasının intikamını almıştır⁶¹⁹. Temüçin, savaş esirleri ile ilgili yapılan toplantıda, Tatarların babasını öldürdüğü için öldürülmeyi hak ettiklerini belirterek erkeklerin öldürülüp kadınların esir alınmasını istemiştir⁶²⁰.

Adam öldürme de meşru müdafaanın varlığı Dede Korkut Hikâyeleri'nde göze çarpmaktadır. “*Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı*” adlı hikâyede kırk yiğit Dirse Han'a “*Ok ile seni vurup öldürecek, oğlun seni öldürmeden sen oğlunu öldürmeye bak.*”⁶²¹ demişlerdir. Eski Türklerde meşru müdafaaya dair incelenen kaynaklarda başka bir bilgiye rastlanılmadığından bu konuda sadece örneği vermekle yetinilmektedir.

Türklerde ve Moğollarda adam öldürmenin cezası bazı istisnalar dışında genellikle ölüm olmuştur. Adam öldürmenin kasıtlı veya kasıtsız olmasına bağlı olarak cezanın değişebildiği Bulgarlarla ilgili verilen bilgide görülmektedir. Kasıtlı olması durumunda kısas yöntemi uygulanırken kazaen öldürmede bir sandık içerisine birkaç günlük erzakla beraber çivilenerek bırakılmıştır. Sandığın kapağının çivilenerek ağaçlara asılı bırakılan suçlu ölüme terk edilmiştir. Adam öldürmede maktulün ailesine belirli bir miktarda tazminat ödendiği de görülmektedir. Tazminatın ödenip ödenmemesi Uygarlar da kişinin maddi durumuna bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Varlıklı kimseler önce tazminat ödeyip bir aylığına hapse atılır ardından da 300 sopa atılarak serbest bırakılmıştır. Suçlu fakir ise sadece 300 sopa atılmıştır. Ancak 300 sopa darbesinin fazlalığı ve şiddetinin belirsiz oluşu, suçlunun ölümüne veya sakatlanmasına sebep olabileceğini

⁶¹⁸ Gömeç, *Kök Türk*, s. 10.

⁶¹⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 21-24; Vladimirtsov, *Moğolların İktimai Teşkilatı*, s. 85; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 156-157.

⁶²⁰ Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 51.

⁶²¹ Ergin, *Dede Korkut*, s. 28.

düşündürmektedir. Boylar ve aileler arasında yaşanan adam öldürme durumlarında tazmin edilmesi için kalınsız kız verme uygulaması da ceza olarak uygulanmaktadır. Bu durum da cezaların henüz şahsilik kazanmadığını ve toplumun veya ailenin bir bütün olarak görüldüğünü düşündürmektedir.

2.3.2. Yaralama ve Zulüm

Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Gök-Türklerde iki kişi arasında çıkan kavgada, bir kişi diğerini döverek onun bir yerinin kırılmasına sebep olursa, zarar görene suçun tazmini olarak atını vermektedir. Eğer adamı yaralarsa, yaranın durumuna göre belirlenen miktarda para cezası ödemektedir. Eğer adamın gözünü kör etmişse, varsa kızını, yoksa karısını mağdura bir diyet olarak verir, burada maksat mağdurun eksilen organının yerine kendisine yardımcı olacak birini vermektir. Karısı veya kızı olmayan kişi para cezasıyla da tazmin etmiştir⁶²². Gök-Türklerde dövme ve yaralama suçunun cezasının yalnızca hayvanla ödenen tazminat şeklinde olduğu da belirtilmiştir⁶²³.

Görüldüğü üzere yaralama suçunda mağdurun en hayati organlarından birisi zarar gördüğünde yaşamını sürdürecektir bir yardımcı verilmekte veya ekonomik destek sağlanmaktadır. Bununla beraber, suçlu kızını mağdura verdiği için, suçlunun ailesi de suçtan zarar görmektedir. Bu durumdan en çok etkilenen suçlunun ailesi olmaktadır⁶²⁴. Türk töresine göre ailenin velayeti babanın üzerinde olduğu için ailesinin cezalandırılması babanın cezalandırılması olarak görülmüştür. Yani kızının veya karısının cezalandırılması, babanın veya kocanın cezalandırılması ile eşdeğerdir⁶²⁵.

Ebu Dülef, X. yüzyılın ilk yarısında doğuda yaşayan Türk kavimleri arasında dolaşmıştır. İslam müellifi seyahatnamesinde, Kutluklar (II. Gök-Türk) arasında meydana gelen yaralama olaylarının tazminat ile

⁶²² Arsal, *Türk Tarihi* ve, s. 286; Üçok, Mumcu ve Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 31; Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 165; Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 98, 112.

⁶²³ Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal*, s. 75.

⁶²⁴ Arsal, *Türk Tarihi* ve, s. 286.

⁶²⁵ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 31; Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna", s. 21.

cezalandırıldığını belirtmiştir. Eğer yaralanan kişi tazminatı aldıktan sonra ölürse, kanının heder olduğu düşünülmüştür⁶²⁶.

IX. yüzyıl İslam coğrafyacılarından olan İbn Rusteh (H. 300/913), Fin-Ugor menşeli bir kavim olan Burtaslar⁶²⁷ hakkında verdiği bilgiler de, aralarında çıkan anlaşmazlıkların çözümünün mahallelerdeki yaşlılar tarafından belirlendiğini belirtmektedir. Ancak zulüm, haksızlık ve yaralama gibi durumlar için öç alma yolunun da izlenebildiğini belirtmektedir⁶²⁸. Ancak XI. yüzyıl İslam coğrafyacısı olan Gerdizi, Burtaslar da adam yaralama veya zulümlerde diyet ve tazminat ödenmeden aralarındaki anlaşmazlıkların çözülmediğini ifade etmektedir⁶²⁹.

Bir kimseyi döven veya yaralayan kimseler için eldeki kaynaklardan öğrenildiğine göre para veya mal ile tazminat cezasının verildiği görülmektedir. Mağdurun hayati organlarına verilen hasarın Gök-Türklerde suçlunun karısı veya kızının adamın bakımına yardımcı olmak amacıyla verilmesi suretiyle tazmin edildiği de görülmektedir. Bu uygulamanın da Türk toplum ve aile yapısıyla açıklanabildiği görülmektedir. Kızının veya eşinin mağdura verilmesi, Türk toplum yapısına göre babanın cezalandırılmasıdır. Tazminatın alınmasının ardından ölüm gerçekleştiğinde kanının ziyan olduğu düşünülmektedir. Adam öldürmenin cezası daha ağırdır. Burtaslar da tazminatın yanı sıra öç alma yolunun da izlendiği görülmektedir.

Zulüm ise topluma karşı işlenen suçlardandır. Türk töresi, halka adalet dağıtılmasını, zulümden korunmasını Türk kağanının vazifesi saymıştır. Türkler, halka zulmetmeyi ağır suçlardan saymışlar ve genellikle ölümle cezalandırmışlardır. Zulüm, genellikle devlet görevlileri veya hükümdar tarafından işlenen bir suçtur. Zulüm suçunu işleyen kimse hükümdar dahi olsa sorumluluktan kaçamaz, zulmünün cezasını görürdü. Hunlarda eşkıyalık yapan, halka zulmeden kimselerin aileleri devlet tarafından esir edilirdi⁶³⁰.

⁶²⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 105-107; Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 91.

⁶²⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 160, 178, 196, 409.

⁶²⁸ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 37.

⁶²⁹ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 83.

⁶³⁰ Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal*, s. 70.

M.Ö. 60 yılında Hsü-lü-ch'üan-ch'ü Ch'an-yü'nün ölümü üzerine Ulu Hatun ve kurultay üyelerinin kararı ile Sağ Bilge Beyi T'u-ch'i-t'ang'ı, Wo-yen-ch'ü-te Ch'an-yü adıyla tahta çıkmıştır. Wo-yen-ch'ü-te Ch'an-yü eski Hun kağanlarından birinin torunudur ve ölen kağanın çocuklarının yerine tahta çıkarılmıştır. Uzun süre ailesinin iktidardan uzak kalmasının ardından kağan olan Wo-yen-ch'ü-te, oldukça zalim ve kan dökücü birisi olmuştur. Eski kağanın oğulları ve akrabalarını görevlerinden derhal uzaklaştırmış, birçoğunu öldürtmüş, hatta eski veliaht prens kayınbabasının yanına kaçarak canını zor kurtarmıştır. Azledilen ve öldürülen tüm beylerin yerine kendi oğulları ve akrabalarını yerleştirmiştir. Doğudaki Hun prenslerinin miras ve yönetim haklarını ellerinden almıştır. M.Ö. 59 yılında da beyleri öldürmeye devam etmiş ve yerine kendi akrabalarından yerleştirmiştir. Bütün Hun ülkesinde kağana karşı huzursuzluk ve memnuniyetsizlikler başlamış, hatta ülkenin merkezinde dahi kendisini destekleyen kimse kalmamıştır. Zalimliği ve verdiği ölüm cezaları nedeniyle halkın itaatini sağlayamamıştır. Sol Bilge Beyi olan oğlunun da sürekli bölgenin ileri gelenlerine iftira atması bölge ileri gelenlerinde ona karşı nefret uyandırmıştı. Ayrıca Wu-huan'lar M.Ö. 58 yılında Ku-hsi Beyi'ne hücum edip birçok insanı esir almış ve bu durum ch'an-yü'yü oldukça kızdırmıştır. Korkan Ku-hsi Beyi, sol bölgenin ileri gelenleri ile birleşerek Chi-hou-shan'ı Ho-han-yeh Ch'an-yü ilan etmişlerdir. Sol bölge askerleri ch'an-yü üzerine savaş açınca, Wo-yen-ch'ü-te Ch'an-yü, Sağ Bilge Beyi olan kardeşinden yardım istemiştir. Kardeşi ise ona “*insanları sevmedin, kardeşlerini ve ileri gelenleri öldürdün. Neredeyse orada öl. Bana gelip (adımı) kirletme*”⁶³¹ diyerek yalnız bırakmıştır. Wo-yen-ch'ü-te Ch'an-yü, kendisini öldürmekten başka çıkar yol bulamayarak intihar etmiştir⁶³². Görüldüğü gibi halkı zulümden korumak, adaleti sağlamakla görevli olan kağanın zulmetmesi, ne halkın itaati ne beylerin desteğini kazanabilmesine sebep olmuş, aksine terk edilmiştir.

Dede Korkut'ta geçen “*Salur Kazanın Evinin Yağmalandığı Destanı*”nda Şökli Melik'in Salur Kazan'ın evini yağmalaması anlatılmaktadır. Salur

⁶³¹ Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*, s. 52.

⁶³² Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, C. 2, s. 129-130; Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*, s. 50-52; Gömeç, *Türk-Hun*, s. 164-167.

Kazan ve beylerin ava gitmelerini fırsat bilen Şökli Melik, sürülerini yağmalamış, Salur Kazan'ın karısını, oğlunu, yiğitlerini ve kırk ince belli kızı esir almıştır. Şökli Melik haksız yere Salur Kazan'ın evini yağmaladığı için töreye göre Salur Kazan ve beyler tarafından cezalandırılmıştır. Şökli Melik öldürülmüştür⁶³³.

Uygurlar, Karahıtaylara itaat ettikten sonra Karahıtaylar, Şavkem adlı bir idari ve askeri görevliyi (şihne/şahne) Uygurlar üzerine atamışlardır. Şavkem adlı memur, Uygurlar'a zulmetmeye ve Uygur İdikutu Barçuk'a ve diğer devlet görevlilerine saygısızlık etmeye başlamıştı. Cengiz Han'ın Karahıtaylar üzerinde zafer kazanması ile birlikte, zalim Karahıtay memuru Şavkem, Cengiz'in emri ile İdikut tarafından Karahoço köyünde evi başına yıkılarak öldürülmüştür⁶³⁴.

Moğollara tabi olan Turfan Uygur Kağanı Salandı Budizm inancına mensuptu. Ülkesinde bulunan Müslümanlara zulmetmiştir. Müslümanlar, Uygur Kağanını, Moğol Hanı Mengü Kağan'a şikâyet etmişler, kağandan davacı olmuşlardır. Mengü Kağan, şikâyet üzerine Uygur Kağanı Salandı'yı, başkent Karakurum'a çağırılmış ve sorgulamıştır. İşkence altında konuşturulan Uygur Kağanı, suçlarını itiraf etmiştir. İtirafın ardından ölüm cezasına çarptırılmış ve ülkesine geri gönderilerek Turfan'da infaz ettirilmiştir⁶³⁵.

Zulüm, genellikle kağan veya devlet görevlileri tarafından işlenen bir suçtur. Eşkıyalık yapan kimseler ise ailelerin köleleştirilmesi ile cezalandırılmışlardır. Devlet yönetimin başı olan kağanlar halkın huzurunu ve güvenliğini korumakla görevlendirilmişlerdir. Kağanın halka veya devlet adamlarına zulmetmesi, halkın desteğini kaybetmesine ve devlet adamlarının kendisine sırt çevirmelerine ve hatta tahttan indirilip öldürülmesine sebep olabilmektedir. Zulmeden kimseler genellikle öldürülmüştür. Din farkı gözetmeksizin ülkesinde yaşayan bireylere zulmedilmesi cezalandırılması gerekli bir suçtur. Moğollar da bunu uygulamış ve Müslüman halka zulmeden kendi tabiiyetinde olan Uygur İdikut'u Salandı'yı ölümle cezalandırmışlardır.

⁶³³ Ergin, *Dede Korkut*, s. 39-55.

⁶³⁴ Cüveyni, *Tarih-i Cihan*, s. 96; Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 63.

⁶³⁵ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980, s. 316-317 (bundan sonra: Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*).

Sorgulama esnasında suçun itiraf ettirilmesi için işkence yapıldığı da görülmektedir.

2.4. TÖRE, İNANÇ VE TABULARA KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI

Eski Türklerde devletin ve toplumun temelini Türk töresi oluşturmuş ve düzenlemiştir. Türklerin idari kuralları ve kanunları Türk yaşayışına uygun olarak düzenlenmişti. Türkistan'da komşusu olan Çin'in karmaşık kurallarının yanında, Türk kuralları sade ve uyulması kolay kurallardı. Töre kurallarına herkes riayet etmek zorundaydı. İlk uyması gereken kişi de bizzat kağanın kendisi olmuş, eğer kağan töreye uygun davranmazsa halkın tepkisini çekmektedir. Töreye muhalefet etmek, eski Türklerce en büyük suç kabul edilmiş⁶³⁶ ve töreye uymayan kağanlar da tahttan indirilmiştir. Türk devletlerinde kağanlar, kanunların üstünde kabul edilen hükümdarlar olmamışlardır.

İskitlerin kendi geleneklerine çok bağlı oldukları ve geleneklere aykırı davranan kişilere karşı çok acımasız cezalar verdiklerini Herodotos kaydetmiştir. Anakharsis adlı bir İskit birçok ülke gezdikten sonra kendi ülkesine dönerken Kyzikoslar ile karşılaşmış ve Tanrıların Anası'nın adına düzenledikleri bayrama da katılmıştır. Bayramda kendisi de ülkesine sağ salim dönerse, Tanrıların Anasına Kyzikos usulüne uygun kurban sunma töreni ve bir gece şenliği düzenleyeceğine dair adak adamıştır. Ülkesine döndüğünde Ağaçlık Bölge denilen yere giderek Tanrıça için yapılan bütün törenleri yerine getirmiş, boynuna bir trampet ve Tanrıçanın imgesini asmıştır. Onu bu törenleri yaparken gören bir İskit gidip gördüklerini Kral Saulios'a haber vermiştir. Kral Saulios, Anakharsis'i dinin gereklerini yerine getirirken yakalayınca bir ok atarak öldürmüştür. Herodot'a göre Kral Saulios ve Anakharsis kardeşler⁶³⁷. Herodot'un verdiği bilgilere bakılarak, İskit kral soyundan gelmesinin cezalandırılması önünde bir engel teşkil etmediği sonucu çıkartılabilmektedir.

Bir diğer İskit geleneklerine aykırı davranma örneği Kral Ariaperthes'in oğlu Skyles'e aittir. Herodotos'un anlattıklarına göre; İskit olmayan bir

⁶³⁶ Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. I, s. 46.

⁶³⁷ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 252.

kadından doğan Skyles, babasının ölümünden sonra İskit Kralı olmuştur. Skyles, İskit geleneklerini beğenmeyen, Yunan geleneklerine uyan birisiydi. Skyles, İskit ordusunu Borystheneslilerin kentine doğru götürdüğünde, İskit askerlerini kentin dışında bırakır, kendisi içeri girer, kentin kapılarını kapattırır ve İskit kıyafetlerini çıkararak Yunanlı gibi yaşardı. Bir süre kentte yaşadktan sonra tekrar İskit kıyafetlerini giyip askerlerinin yanına dönerdi. Skyles, Borysthenes’ bir saray yaptırmış ve bir de kadınla evlenmişti. Dionysos (Şarap Tanrısı’na) tapan Borysthenes halkını İskitler küçümser ve dalga geçerlerdi. Skyles de kentin içinde Dionysos dinine inanırdı. Dionysos diniyle ilgili törenleri yerine getirirken kentten bir kişi dışarıda bekleyen askerlere krallarının dalga geçtikleri dine inandıklarını söylemiş ve onları kentin içine alarak krallarını ayinleri yaparken göstermiştir. Askerler tarafından görülenler kısa zamanda bütün orduya yayılmış ve İskitler Skyles’e isyan etmişlerdi. Durumu fark eden Sykles Trakya’ya kaçtıysa da ülkesinde bulunan bir düşmanla takas edilerek geri alınmış ve kafası kesilerek öldürülmüştür⁶³⁸.

Hun Kağanı Mo-tun’un babası Tou-man’ı öldürerek tahta çıktığı bilinen bir gerçektir. Ancak bu olayın derinliklerine inildiğinde, Tou-man’ın töreye uygun hareket etmediği karşımıza çıkmaktadır. Mo-tun, Ulu Hatun’dan doğan Mo-tun’un töreye göre hakkı olan veliahtlığı ondan alıp diğer hatunundan olan oğluna vermeye çalışması, hükümdar olarak kendisinin töreyi çiğnemesi anlamına gelmektedir⁶³⁹.

Yine Mo-tun döneminde buyrukların töreye aykırı bir karar vermeleri üzerine öldürülmeleri olayına kaynaklarda rastlanılmaktadır. Mo-tun babasını öldürüp tahta çıktıktan sonra Tung-hu’ların elçi göndererek Tou-man’ın atını ve Mo-tun’un karısını istemesine kızarak reddeden ve savaş açılmasını isteyen devlet görevlileri, Tung-huların sınırda çorak bir araziye istemelerine ses çıkarmamış hatta vermeyi kabul etmişlerdir. Türk töresine göre devletin temeli ve halkın malı sayılan toprak parçasının verilmesini kabul eden vezirler töreye aykırı davranmışlar ve Mo-tun tarafından derhal

⁶³⁸ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 252-254.

⁶³⁹ Türkeli, “Hunlarda İnsani Değerler”, s. 86-87.

öldürülmüşlerdir. Bilhassa kanunları iyi bilip uygulamakla görevli olan devlet memurlarının töreye aykırı karar vermesi, büyük bir suçtur⁶⁴⁰.

İl Kağan (621-630) döneminde Türklerin kurallarının bir Çinli tarafından değiştirilmesi hadisesi ülkede karışıklıklara sebep olmuştur. Buna göre İl Kağan'ın önemli bir makama getirdiği Çinli Chao Teyen, kendine göre kanunlarda değişiklik yapmaya başlamış, Türk âdetlerinin çoğunu değiştirmiştir. Türk kanunlarında yapılan bu kanunlar halk üzerinde olumsuz etkiler yapmış, İl Kağan'a karşı memnuniyetsizlikler baş göstermiştir. İl Kağan'ın idaresinden memnun olmayan boylar, ülkenin çeşitli bölgelerinde başkaldırmışlardır⁶⁴¹.

Tonyukuk Yazıtı'nda Türk töresine uymayan halkın Tanrı tarafından cezalandırıldığı şu sözlerle belirtilmiştir:

Türk milleti hansız olmasın diye Çin'den ayrıldı. Han sahibi oldu. Fakat sonra hanını koyup tekrar Çin'e teslim oldu. O zaman Tanrı böyle demiş: Sana han verdim. Hanını koyup hüküm altına girdin. Hüküm altına girdiği için Tanrı ölüm vermiş. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Müttehit milletinin yerinde boy kalmadı⁶⁴².

Dede Korkut Hikâyeleri'nde, Eğrek töre kurallarına uymayan, kimseye saygı göstermeyen, toylara teklifsizce gelen, istediği yere oturan ve beyleri çiğneyen birisidir. Eğrek, bir gün Ters Uzamış tarafından hareketlerine dikkat etmesi için uyarılmıştır. Ters Uzamış, “*Bre Uşun Koca oğlu bu oturan beyler her biri oturduğu yeri kılıcı ile ekmeği ile almıştır, bre sen baş mı kestin kan mı döktün; aç mı doyurdun, çıplak mı donattın?*” diyerek hem Oğuzlarda töreye uygun davranmayan Eğrek'i uyarmış hem de beylerin görevlerine değinmiştir⁶⁴³.

⁶⁴⁰ Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi*, s. 6-7; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, C. I, s. 161; De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 73-75; Türkeli, “Hunlarda İnsani Değerler”, s. 87.

⁶⁴¹ Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 80.

⁶⁴² Orkun, *Eski Türk*, s. 100, Tonyukuk Yazıtı, Batı 2-4: “*Türk budun kanın bolmayın tabgaçada adrıldı, kanlantı. Kanın kodıp tabgačka yana içikdi. Tenri anca temiş erinç: “Kan bertim, kanıngın kodıp içikdin içikdik üçün tenri ölütmüş erinç Türk budun ölti alkındı yok boldı. Türk sir budun yerinde bod kalmadı”*”; Gömeç, *Kök Türk*, s. 32.

⁶⁴³ Ergin, *Dede Korkut*, s. 178.

Töreye karşı gelmenin hükümlerini hiçe saymanın cezası çok ağırdır. Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı'nda kırk yiğit Boğaç'tan şu sözlerle şikâyet etmektedir:

...nerede güzel ortaya çıktı ise çekip aldı, aksakallı ihtiyarın ağzına sövdü, ak pürçekli kadının sütünü çekti, senin oğlun yerinden doğruldu, göğsü güzel koca dağa ava çıktı, sen var iken av avladı kuş kuşladı, anasının yanına alıp geldi, al şarabın keskininden içti, anası ile sohbet eyledi, babasına kast eyledi⁶⁴⁴.

Bu sayılan davranışların hepsi Türklerce suç olarak kabul gören ve cezalandırılan davranışlardır⁶⁴⁵. Bunları duyan Dirse Han hiddetlenerek “*varın getirin öldüreyim, böyle oğul bana gerekmez*”⁶⁴⁶ diye cezasını belirtmiştir.

Türk devlet ve toplumlarının temel taşlarından olan töreye uymak, her Türk bireyinin uyması gereken bir kuraldır. Türk kağanı ve devlet yöneticileri de töreye uymak ve hatta uyulmasını garanti almakla yükümlüdürler. İskitlerden beri geleneklere bağlılık ve onlara uymamanın cezalandırılması gereken bir suç olduğu görülmektedir. Töreye uymayan kişi kağan olsa dahi cezası ağırdır. İskitler, geleneklerine uymayan krallarını öldürmüşler, hatta kafalarını kesmişlerdir. Asya Hun Devleti Hükümdarı Mo-tun, töreye uymayan babasını öldürdükten sonra tahta geçmiştir. Yine Mo-tun töreyi korumak ve uygulamakla ve kuralları halktan daha iyi bilmekle yükümlü olan devlet adamlarını, töre kurallarına aykırı hüküm verdikleri için öldürmüştür. Töreye karşı gelinmesi, halkın kağana başkaldırmasına sebep olmaktadır. Dede Korkut Hikâyelerinde de töreye uymamanın cezasının ölüm olduğu görülmektedir.

Eski Türk ve Moğollarda çeşitli kültürlerle ilgili inanç ve uygulamalara uymayan davranışlar ve tutumlar cezalandırılmıştır. Yasak sayılan eşyalara dokunmak veya yasaklı bir yere gitmek, tabu sayılan nesnelere tecavüz, Tanrı'ya saygısızlık, atalara saygısızlık vb. birçok konu inançla ilgili suçlar ve bunlara verilen cezaları içermektedir. Günah olarak addedilenler

⁶⁴⁴ Ergin, *Dede Korkut*, s. 26-27.

⁶⁴⁵ Fikret Türkmen, “Dede Korkut'ta Halk Hukuku Unsurları”, *Bilig Dergisi*, S. 58, 2011, s. 250 (bundan sonra: Türkmen, “Dede Korkut'ta Halk”).

⁶⁴⁶ Ergin, *Dede Korkut*, s. 27.

tencerenin içindeki etten bıçakla almak, çadıra işemek, dizginle ata vurmak, bıçağı ateşe koymak veya odunu ateşin yanında tutmak vb. sayılabilmektedir. Bu günahları bilerek ve isteyerek işleyen kişi öldürülürdü. Hatayla işlenen günahlar da tazminat ödenirdi⁶⁴⁷. Türklerce su kutsal kabul edilirdi. Aynı durum Moğollar için de geçerliydi. Cengiz Han Yasası'na göre, çamaşırlar, kaplar su ile yıkanmaz, kaplar otlarla temizlenir, çamaşırlar kullanılmayacak duruma gelince atılırdı. Suyu işemek, ölüm cezasını gerektirirdi⁶⁴⁸.

Oğuzlar su kültürünün etkisiyle yıkanmaz ve diğer kimselerin de yıkanmalarına izin vermezlerdi. Tüccarlar veya yabancılar, Oğuzların arasında gece kimseye görünmeden yıkanmak zorundadırlar. Eğer bir Oğuz onları görürse, kendisine büyü yaptığını inanır ve para cezasıyla tazmin ederlerdi⁶⁴⁹. Su kültüne göre su kutludur, temizdir. Yıkanmak suyu kirletmek anlamına geldiğinden günah sayılmaktadır⁶⁵⁰.

Moğollar döneminde de suyu kirletmek yasaktı. Cengiz Han Yasası'nda bununla ilgili maddeler yer almaktadır⁶⁵¹. Cengiz Han'ın oğlu Çağatay, babasının oluşturduğu yasaya ve geleneklere sıkı sıkıya bağlı biri olarak bunlara uymayanları ağır şekilde cezalandırmıştır. Moğol geleneklerine göre gündüz suda yıkanmanın yasak olmasından dolayı, Türk-Uygur topraklarında yaşayan Müslüman halk, yasağa riayet etmedikleri takdirde Çağatay tarafından idam ettirilmiştir⁶⁵².

İslamiyet öncesi Türk toplumları ata mezarlarına büyük saygı duyar ve kutsal addederdi. Mezarları tahrip etmek, mezarı soymak büyük bir suçtu ve cezası da ağırdı. Ata mezarlarıyla ilgili bilgilere ilk olarak Herodotos Tarihi'nde rastlıyoruz. M.Ö. 513-512'de I. Darius, İskitya'ya sefere çıkmıştı. Pers kralı Darius, İskitleri bomboş arazilerde kovalamış olmasına rağmen

⁶⁴⁷ De Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve*, s. 39; Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul: 3. Baskı, İletişim Yayınları, 2002, s. 245 (bundan sonra: Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının*).

⁶⁴⁸ Alinge, *Moğol Kanunları*, s. 144; De Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve*, s. 39; Abdülkadir İnan, "Türklerde Su Kültü ile ilgili Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 1987, s. 493-494 (bundan sonra: İnan, "Türklerde Su Kültü").

⁶⁴⁹ Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 32.

⁶⁵⁰ İnan, "Türklerde Su Kültü", s. 493-494; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara: 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları: 170, 1935, s. 46 (bundan sonra: Sümer, *Oğuzlar*).

⁶⁵¹ Alinge, *Moğol Kanunları*, s. 143-144.

⁶⁵² Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 108.

hiçbir karşılaşma olmamıştır. Kurt Kapanı taktiğini kullanan İskitler, saldıracakmış gibi yapıp geri çekilmekte ve Darius'un ordusunu İskitya topraklarında derinlere kadar çekmektedir. Darius, İskit kralı İdanthysos'a bir elçi göndererek, ya savaşmasını ya da kendisini efendi olarak kabul edip haraç ödemesini istemiştir. İskit kralı İdanthysos, Darius'a şöyle cevap vermiştir:

İranlı işte benim kanaatim: Beni hiç kimse ne korkutabilir ne de önünden kaçmaya zorlayabilir; sende kaçtığım yok: Şimdiye kadar yapmış olduğum şey, barış zamanında da hep yaptığım şeydir. Neden hemen savaşa girmiyorum onu da sana açıklayayım: Bizim ne kentimiz var ne de dikili ağacımız, ki elden gitmesin ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup hemen savaşa girelim; ama eğer siz ille de savaşmak istiyorsanız, bizim atalarımızın mezarları vardır, onları bulun, onlara el kaldırın, o zaman görürsünüz, mezarlarımız için dövüşüyor muyuz, dövüşmüyor muyuz. Ama daha önce-ve keyfimiz istemediği sürece- sizinle savaşmayacağız⁶⁵³.

Çin kaynaklarında belirtildiği üzere M.Ö. 77 yılı civarlarında Wu-huanlar, Hun mezarlarına saldırı düzenlemiştir. Bir önceki ch'an-yü'nün mezarını açmak suretiyle Hunlara hakaret eden Wu-huanlar üzerine asker gönderilmiştir. Hun mezarlarının açılmasına çok kızan Hun Kağanı Hu-yen-ti (M.Ö. 85- M.Ö. 68), Wu-huanlar üzerine 20.000 kişilik ordu sevk etmiş ve onları cezalandırmıştır⁶⁵⁴.

M.S. 440 yılında Margos Piskoposu Hunlarca kutsal kabul edilen Hun mezarlarını soymuştu. Bunun üzerine Attila, Doğu Roma'nın Tuna nehri üzerindeki son şehri olan Castra Constantia'ya saldırmış ve birçok esir almıştır. Bunun üzerine Doğu Roma'dan derhal elçiler gelmiş ve Attila'ya Margus Antlaşması'na uymadığını söylemişlerdir. Attila, Margos Piskoposu'nun diğer Hun kaçakları ile beraber Hunlara iadesi yapılmadığı takdirde, Doğu Roma'ya savaş açacağına dair elçileri uyarmıştır⁶⁵⁵. Doğu Roma isteklerini reddedince, Tuna Nehri boyundaki bütün iskân bölgelerini yağmalamışlardır⁶⁵⁶.

⁶⁵³ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 265-269; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 59.

⁶⁵⁴ Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*, s. 44; De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 148; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, C. I, s. 209.

⁶⁵⁵ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s. 69.

⁶⁵⁶ Gömeç, *Türk-Hun*, s. 335.

Bazı durumlarda ceza, suç karşılığı değil bir önlem olarak uygulanmıştır. Mezarların tahrip edilmemesi ve soyulmaması için kağan öldükten sonra onu gömenlerin boyunlarının vurulduğu belirtilmektedir. Beylerine hizmet eden savaşçılar toplumdan saygı görürlerdi ve sadakatle görev yaptıkları sürece de bu onurlandırma devam ederdi. Savaşçılar yaşamda olduğu gibi ölümden de kağanla beraberlerdi. Bu nedenle de ölümünden sonra mezarın yerinin gizli kalması adına öldürülürlerdi. Bu uygulama atalar kültü ile ilgili olsa gerektir⁶⁵⁷. Avrupa Hun Devleti'nde Attila'nın ölümünden sonra cenaze 3 ayrı tabuta konulmuştur. İlk tabut altın, ikincisi gümüş ve dıştaki tabut demirden yapılmıştır. Silahları ile değerli eşyaları ile Türk geleneğine uygun gömülen Attila'nın mezarının yeri belirsiz hale getirildikten sonra, defin işine tanıklık edenler bir ihanet ve soygun ihtimalini ortadan kaldırmak adına önlem olarak öldürülmüştür⁶⁵⁸.

Hazarlar döneminde dini inançlarla ilgili gerçekleşen bir olay şu şekilde aktarılmıştır. İtil şehrinde Müslümanların namaz kıldıkları bir camileri ve birkaç müezzinleri bulunmaktadır. 922-923 tarihlerinde Müslümanları Dar el-Babunac'da bir havrayı yıktırmıştır. Hazar kağanı bunu duyunca caminin minaresini yıktırmış ve müezzinlerini öldürtmüştür. Ardından Hazar kağanı: *"İslam ülkelerindeki bütün havraların yıktırılmasından korkmasam camiye de yıktırırdım."*⁶⁵⁹ demiştir.

İnançlarla ilgili suçlar kasıtlı veya kasıtsız olmasına bağlı olarak ölüm veya tazminatla cezalandırılmıştır. İnanç ve tabulara bilerek uymayanlar öldürülmüş, kazara ihlal edenler ise tazminat ödemiştir. Ata mezarlarına saygısızlık edilmesi ise başlı başına bir savaş sebebi olmuştur. İskitlerden başlayarak bütün Türklerde ata mezarları kutsal kabul edilmiş ve bozulması, soyulması veya saygısızlık edilmesi ölümle cezalandırılmıştır. Attila döneminde ata mezarlarını soyan Margos Piskoposu, Doğu Roma'dan cezalandırılmak için talep edilmiş, kabul edilmeyince Doğu Roma toprakları yağmalanmıştır. Asya Hun Devleti de ata mezarına saygısızlık yapan Wu-

⁶⁵⁷ Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 15.

⁶⁵⁸ Franz Altheim, *Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği*, Çev. Emin Türk Eliçin, İstanbul: May Yayınları, 1967, s. 63.

⁶⁵⁹ Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 79-80; Dunlop, *Hazar Yahudi*, s. 129-130; Arthur Koestler, *On Üçüncü Kabile Orta Asya'nın Yahudi Türkleri*, Çev. Belkıs Dişbudak, İstanbul: Alfa Tarih, 2015, s. 137.

huanlar üzerine asker sevk etmiştir. Ata mezarlarına saygısızlık yapılmaması için mezar yerlerini bilenlerin öldürülmesine de rastlanılmaktadır. Avrupa Hun Kağanı Attila gömüldükten sonra, mezarını hazırlayanlar öldürülmüştür. Musevi inancını benimseyen Hazarlar ise, Müslüman topraklarında bir havranın yıkılmasının cezası olarak İtil şehrindeki caminin minaresini yıktırması ve müezzinlerini öldürmüştür.

2.5. CİNSEL SUÇLAR VE CEZALARI

İslamiyet öncesi Türk toplumunda en büyük ahlaksızlıklardan biri olarak görülen zina, Türk hukukuna göre ağır suçlardan sayılmış ve cezası da genellikle ölümle sonuçlanmıştır. Türk toplumunda kadın değerli ve erkeklerle eşit görülmüş ve çeşitli haklara sahip olmuştur. Türk töresinde kadınların haklarını korumak için kadınlara yönelik suçlarda ağır yaptırımlar uygulamıştır.⁶⁶⁰ Eski Türklerde bir başkasının eşi ile cinsel ilişkide bulunmanın cezası çok ağır olarak belirlenmiş ve cezalar, kişisel intikam anlayışından uzakta, devlet tarafından verilen cezalar olmuştur⁶⁶¹.

Gök-Türklerde fuhuş hemen hemen hiç görülmemiştir. Evli kadına tecavüzün cezası idamdı⁶⁶². Bu idam şu şekilde uygulanırdı: tecavüz edenler, öncelikle hadım edilir sonra da gövdesi kalçasından ikiye ayrılırdı⁶⁶³. Genç kızlara tecavüz edenler, ağır para cezası ve mallarının müsadere edilmesi cezasına çarptırılırdı. Suçu işleyen de mağdur kızla evlenmeye zorlanır, kız evlenmeyi kabul etmediği takdirde tecavüz eden kişi idam edilirdi⁶⁶⁴. Bir Gök-Türk Kağanının zina yapan Çinli bir prensesi, bizzat kendi kılıcıyla ve halkın gözleri önünde öldürdüğü belirtilmektedir⁶⁶⁵.

Oğuzlarda zinanın büyük bir suç olarak kabul edildiğini ve ağır cezaya çarptırıldığını İbn Fadlan'ın şu cümleleri aktarmaktadır:

Zina diye bir şey bilmezler. Böyle bir suç işleyen birini ortaya çıkarırlarsa onu iki parçaya bölerler. Şöyle ki: Bu kimseyi iki ağacın dallarını

⁶⁶⁰ Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 155.

⁶⁶¹ Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 285-286; Nevin Ünal Özkorkut, *Türk Hukuk Tarihinde Zina Suçu*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009, s. 69 (bundan sonra: Özkorkut, *Türk Hukuk Tarihinde*).

⁶⁶² Taşağıl, "Göktürklerde İnsani Değerler", s. 110.

⁶⁶³ Mau-tsai, *Doğu Türkleri*, s. 63; Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 98, 112.

⁶⁶⁴ Kurt, "Tarihi Süreçte Türk", s. 759; Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 22; Yücel, "Haklar, Suçlar, Cezalar", s. 134.

⁶⁶⁵ Ögel, *Dünden Bugüne, Türk*, s. 470.

bir yere yaklaştırarak bağlarlar. Sonra, bu dalları bırakırlar. Dalların eski durumuna gelmesi neticesi, o kimse iki parçaya bölünür⁶⁶⁶.

Seyahati esnasında birçok Türk boyu hakkında bilgi veren İbn Fadlan, Oğuzlar da zina hakkında bildirdiklerine çok benzer ifadeleri İtil Bulgarları için de kullanmıştır:

İçlerinden biri zina ederse, kim olursa olsun, dört kazık çakıp zina edenin el ve ayaklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu, boynundan uyluklarına kadar balta ile yararak iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler. Kadın ve erkeği ikiye ayırdıktan sonra vücutlarının parçalarından her birini bir ağaca asarlar⁶⁶⁷.

Ebu Dülef de II. Gök-Türklerin zina eden kadın ve erkeği yaktıklarını belirtmektedir⁶⁶⁸. Fransisken rahipleri de Peçeneklerde zinanın en ağır şekilde cezalandırıldığını kaydetmişlerdir⁶⁶⁹. Uygurlar, diğer Türk toplumlarına göre zinaya daha hafif bir ceza vermişler; zaniyi dövdükten sonra, zaninin mağdur kocaya belirli bir miktar mal vermesi ile tazmin etmişlerdir. Gerdizi'nin kayıtlarına göre Dokuz-Guzlarda;

Bir kişi bakire ile zina yaparsa ona 300 sopa vururlar. Ondan bir kısarak, gümüş bir kadeh, 50 deve ceza alırlar. Bir kimse evli bir kadınla zina yaparsa, her ikisini hükümdarın kapısına getirirler. Hükümdarın emri üzerine, her ikisine 300'er sopa vururlar. Adama yeni keçeden bir harkâh yaptırıp kadının kocasına verirler. Sonra, zina yapan kadını zina yapan adama verirler. Eğer zina eden adamın imkânı varsa, zina yaptığı kadının kocasına bir kadın bulup mihirini de vermesini şart koşarlar. Zina yapan adam fakirse 300 sopa attıktan sonra onu serbest bırakırlar⁶⁷⁰.

Kadınların hakları toplumda yasalar ile korunmaktaydı, ancak iffetsizlik Türklerce büyük bir suç olarak kabul gördüğünden suçlu kadın dahi olsa ayırım gözetilmeden aynı cezaya çarptırılmaktaydı. Reşideddin'in Oğuz Kağan Destanı'nda Korı/Kuzı Tegin'in babası için istediği Künce Bey'in kızı, hatun olunca iffetsizlik yapmaya başlamıştı. Babasını bahane ederek Korı Tegin'in onu kendisine aldığını düşünen kadın, Korı Tegin'e yaklaşmaya

⁶⁶⁶ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 11; Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 31.

⁶⁶⁷ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 31; Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 57.

⁶⁶⁸ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 68; Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 91.

⁶⁶⁹ Paron, *The Pechenegs*, s. 219.

⁶⁷⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacılara Göre*, s. 79-80.

çalışarak niyetini belli etmiştir. Kori Tegin'in bu durumu uygun bulmayıp kadını reddetmesi üzerine, kadın korkarak Kori Tegin'in ona yaklaşmaya çalıştığı iftirasını yaymaya çalışmıştır. Kori Tegin neredeyse bu iftira yüzünden idam cezasına çarptırılacakken, meselenin iç yüzü açığa çıkmıştır. Hatunla beraber iftira planını hazırlayan hatunun yanındaki kadınlar bizzat Buğra Han tarafından sorgulanmış ve gerçekler ortaya çıkınca, hatunun cezasını Kori Tegin belirlemiştir. Beş yabancı kısrağ getirilip kadının kolları, bacakları ve boynu bir kısrağın kuyruğuna bağlanmış ve kısraklar zıt yönlere koşturularak kadın, beş parçaya ayrılmıştır⁶⁷¹.

Ebu Dülef risalesinde Karlukların zinayı cezalandırmadığı ve Karluk kadınlarının ülkelerine gelen kabilelerden istediklerini evlerine aldıklarını ve adama hizmet ettiklerini belirterek kadınların iffetsiz olduğunu vurgulamaktadır. Ebu Dülef;

Karluklar arasında zina yasak değildir... Onların kadınları güzel ve iffetsizdir. Onlar karılarını çok az kıskanırlar. Onların reisinin karısı, kızı veya kız kardeşi yabancı bir kabile gelince kabilenin yanına gider. Hoşuna giden bir adam görürse, onu evine götürür ve ona ihsanda ulunur, misafir eder. Kadının kocası, çocukları ve kardeşleri kadının ihtiyaçlarını temin ederler. Misafir evde kaldıkça kadının kocası karısına yaklaşamaz. Ancak, kadının bir ihtiyacı olduğu zaman ona yaklaşabilir⁶⁷².

Türk misafirperverliğini ve Türk kadınının erkeklerden kaçmadığını gören İslam seyyahları, bu durumu garipsemiş, yanlış anlamış ve kötü gözle bakmışlardır.

Oğlancılık yani diğer adıyla sodomi Türkler tarafından büyük bir suç olarak görülmüştür. Cezası ölüm olan bu suça İbn Fadlan Oğuzlar arasındayken rastlamıştır. Yabgu'nun vekili olan Kuzerkin'in evinde misafir iken bir olaya tanıklık etmiştir. Kuzerkin'in oymağına gelen bir Harezmli, koyun satmak amacıyla bir Türk'ün evinde misafir kalmıştır. Türk'ün henüz daha çocuk yaşta olan bir oğlu vardır. Harezmli tüccar, Türk'ün bu oğlunu kandırmaya çalışmış ve sonunda isteğini kabul ettirmiştir. Türk, oğlanı ve Harezmli'yi suçüstü yakalamış ve Kuzerkin'e meseleyi anlatmıştır. Kuzerkin,

⁶⁷¹ Togan, *Oğuz Destanı*, s. 67; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, s. 45-46.

⁶⁷² Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 90.

Türklerin toplanmasını istemiştir. Türkler toplanınca, Kuzerkin, çocuğun babasına “*Doğru karar vermemi mi? Yoksa yanlış (sahte) karar vermemi mi istersin?*” diye sormuştur. Kuzerkin, doğru karara göre hareket edilmesini isteyen Türk’e “*Her ikisinin de öldürülmesi gerekir.*” diyerek suçun cezasını belirtmiştir. Babanın cezayı kabul etmemesi üzerine tacir para cezası ile canını kurtarmıştır. Harezmli tüccar, Oğlanın babasına bir miktar, Kuzerkin’e de 400 koyun vererek suçunu tazmin etmiştir⁶⁷³.

Suçu işleyen Harezmli tüccarın, cezanın bir kısmını misafir olduğu Türk’e, büyük bir kısmını ise devlete ödediği yukarıdaki örnekte görülmektedir. Bu çirkin hareket, bütün Türk toplumuna yapılmış kabul edildiğinden devlet, cezadan pay almaktadır. Suçluların cezalarının görüşüldüğü mahkemede, Oğuzların ileri gelen kişileri ve halk da hazır bulunmuş ve karar tüm halkın önünde alınmıştır. Türk toplumunun sıkı bir iç dayanışma ve yardımlaşma içerisinde bulunmaları nedeniyle birbirlerinin sorunlarından haberdar olmaktadır. Ayrıca toplumda işlenmiş bir suç sadece mağduru ve ailesini ilgilendirmemekte, yapılan yanlış hareket bütün bir topluma yapılmış sayılmaktadır.

Moğollar da cinsellikle ilgili suçlara ağır cezalar vermişlerdir. Cengiz Yasası’nda evlilik dışı ilişki yaşayanlara verilen cezanın ölüm cezası olduğu görülmektedir⁶⁷⁴. Cengiz Yasası’nın günümüze ulaşan kısımlarında yer alan “*zani ister evli olsun, ister olmasın, zina ölümle cezalandırılır*”⁶⁷⁵ maddesi Moğollarda gayrimeşru ilişkide bulunanların cezasını açıkça ortaya koymaktadır. Sodomi de zina gibi ağır bir şekilde cezalandırılan bir suç olarak kabul edilmiş ve cezası ölüm olarak belirlenmiştir⁶⁷⁶.

Türklerde kadın, Türk toplumunun önemli bir üyesi olarak kabul görmekte ve hakları Türk töresi ile güvence altına alınmaktadır. Kadınlara yönelik işlenen suçlar da bu nedenle ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Evli bir kadına tecavüz edilmesi ile genç bir kıza tecavüz edilmesi arasında fark olduğu görülmektedir. Gök-Türklerde evli bir kadına tecavüz eden organlarının kesimiyle işkence ile öldürülürken, genç kıza tecavüzde kızla

⁶⁷³ Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 34.

⁶⁷⁴ Özkorkut, *Türk Hukuk Tarihinde*, s. 40.

⁶⁷⁵ Alinge, *Moğol Kanunları*, s. 143; Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 169.

⁶⁷⁶ Alinge, *Moğol Kanunları*, s. 143; Arsal, *Türk Tarihi ve*, s. 170.

evlenmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Ancak evlenmeyi kabul edip etmeme hakkının genç kız da olduğu görülmekte, kız evlenmeyi kabul etmezse tecavüzcü öldürülmektedir. Uygurlar dışında diğer Türk devletlerinde evli kadınla zina ölümle cezalandırılmıştır. Zina suçunu işleyenler genellikle işkenceyle, parçalara ayrılarak veya yakılarak öldürülmüştür. Uygurlar da ise diğer Türk topluluklarına nazaran oldukça hafif olarak para cezası ve dayakla cezalandırmışlardır. Zina yapan kadın ve erkeğin evlendirildiği ve zaninin maddi durumu iyiye mağdur kocaya bir eş bulunduğu görülmektedir. Ayrıca Uygurlarda zinaya verilen 300'er sopa dayak cezasının hem kadına hem de erkeğe uygulandığı görülmektedir. Moğollar da zina ister evli, ister bekâr olsun ölümle cezalandırılmıştır. Türk kadınlarının namuslarına verdikleri önem kaynaklarda geçmektedir. İffetsizlik yapan kadınlar derhal cezalandırılmıştır. Hun kağanının iffetsizlik yapan bir Çin prensesini halkın gözü önünde öldürdüğü ve Oğuz Kağan Destanı'nda yine iffetsizlik yapan bir kadının ki Buğra Han'ın eşi olan bu hatunun da kısıraklara bağlanarak beş parçaya bölündüğü kaynaklarda iffetsizlik yapan kadınların cezalarını göstermektedir.

Aynı şekilde oğlancılık da hem Türklerde hem de Moğollar da ölümle cezalandırılmıştır. Ancak Oğuzlar örneğinde görüldüğü gibi çocuğun yaşının küçüklüğü ve babanın itirazı dolayısıyla cezanın para cezasına çevrildiği ve çocuğun cezalandırılmadığı görülmektedir.

2.6. ASKERİ SUÇLAR VE CEZALARI

Disiplinin temel şartı, emre itaat etmektir. Disiplin olmadan devlet, ordu ve toplum düzeni kurulamaz. Emirlerle itaatsizlik “asker-millet” olarak adlandırılmış Türkler için söz konusu dahi edilemeyecek derecede önemli bir husustur. Çetin bozkır şartlarının şekillendirdiği Türk devlet ve toplum yapısı disiplin ve düzen üzerine kurulmuştur⁶⁷⁷. Türk toplumu her an için savaşa hazır olma prensibi ile hayatını devam ettiriyordu. Türk töresi kadın, çocuk, yaşlı, genç herkesin yerini ve görevini belirlemişti. Bir emir-komuta zinciri

⁶⁷⁷ Ögel, *Dünden Bugüne Türk*, s. 1-2.

içerisinde mevcut bir sistem olan ordu düzeninde emre itaatsizlik, hem ordu düzenini bozar hem de savaşta başarısızlığa sebep olur⁶⁷⁸.

Türklerde emirlere itaatsizlik ile ilgili kaynaklardaki ilk bilgi Asya Hun Devleti dönemine aittir. Hunların Hükümdarı Tou-man'ın Mo-tun adlı bir veliahdı bulunmaktadır. Mo-tun, Ulu Hatundan doğmuştu, annesinin ölümünden sonra babası bir hatunla evlenmiş ve bundan bir çocuğu daha olmuştu. Üvey annesi Mo-tun'u tahttan uzaklaştırıp kendi oğlunu veliaht yapmak için Tou-man'ın da bilgisi ile onu ortadan kaldırmak için bir plan yapmıştır. Buna göre Tou-man, Yüeh-chih'ler ile bir antlaşma yapmış ve Mo-tun'u da antlaşmanın teminatı olarak Yüeh-chih'lere rehin göndermiştir. Mo-tun oraya vardıktan sonra, babası Yüeh-chih'lere saldırmış, antlaşma şartlarına göre Mo-tun idam edilecekken Yüeh-chih'lerden kaçmış ve ülkesine dönmüştür. Tou-man, onu takdir eder görünerek bir tümen askeri emrine vermiştir. Mo-tun, emrindeki askerlerden disiplin ve emirlerine tam itaat istemiştir. Islık çalan bir ok yapan Mo-tun, askerlerinden, kendisinin ok attığı yere oklarını atmalarını ister ve “*Islık çalan oku kim fırlatmazsa idam edilecek.*” diye itaatsizliğin cezasını belirtmiştir. Mo-tun, ıslık çalan okunu önce atına atmış, ardından ok atmayanları hemen orada idam ettirmiş ve başlarını vurdurmuştur. Bir süre sonra Mo-tun okunu, hanımına atmış, cesaret edemeyenlerin de hemen başları vurulmuştur. Bundan sonra Mo-tun okunu Tou-man'ın atına atınca tüm askerleri aynı hedefe ok atmıştır⁶⁷⁹.

Hunlar döneminde M.Ö. 121 yılının sonbaharında Hun-şa ve Hiu-to krallıklarının Çin'e karşı savaşta başarısız olmuşlardır. Başarısızlığa çok kızan Hun kağanı, kralları sorgulamak ve cezalandırmak üzere Hun başkentine çağırmıştır. Kağanın cezalandırmasından korkan beyler, Çin'e sığınma kararı almışlardır⁶⁸⁰.

İl Kağan'ın bazı Çinlileri devlet yönetiminde yüksek makamlara getirmesi, Soğd asıllılarla yakınlaşması halkın memnuniyetsizliğine sebep olmuş ve ülkede isyanlar patlak vermiştir. İl Kağan isyanı bastırması için

⁶⁷⁸ Koca, *Türk Kültürünün*, s. 134.

⁶⁷⁹ Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi*, s. 5; De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 72; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 4-5; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, C. 1, s. 152-153.

⁶⁸⁰ De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 120.

ağabeyinin oğlu Yü-ku Şad'ı görevlendirmiş ancak isyan eden Uygur reislerinden Pusa tarafından mağlup edilmiştir. İl Kağan, Yü-ku Şad'dan sonra isyanı bastırması için T'u-li'yi Kağan'ı göndermiştir. T'u-li'de isyan edenlere karşı mağlup olmuştur. Bu başarısızlığından dolayı İl Kağan, T'u-li'yi 10 günden fazla hapsedirmiş ve kırbaça dövmüştür. Bunun ardından T'u-li'de İl Kağan'a isyan etmiştir⁶⁸¹.

Kapgan Kağan döneminde Çin, On-Ok ve Kırgızlar birleşip Gök-Türklere düşman olmuşlardır. Tonyukuk'un yaptığı plana göre, önce Kırgızlar üzerine gidilmesi kararlaştırılmıştı. Yolu göstermesi için bir kılavuz bulunmuş ancak kılavuz yolu şaşırmıştır. Bu nedenle cezalandırılmıştır. Tonyukuk Yazıtı'nda "*Yirçi yir yangilup boguzlantı*,"⁶⁸² şeklinde geçmektedir. Görevinde başarısız olan kılavuzun boğazlanma yoluyla öldürüldüğü sonucuna varmamız mümkün görünmektedir.

Batı Türk boylarından olan Sir Tarduşlar (Sie-yen-t'olar), Gök-Türk Devleti'nde Sha-po-lüe, Aşina She-er ve diğerleri ile yaptıkları savaşlarda piyadeler ile galip gelmişler ve bu dönemden sonra ordularında askeri eğitim uygulamaya başlamışlardır. Askerlerine piyade savaş taktikleri öğretmişler ve her beş askerden birisi süvari 4'ü piyade olacak şekilde orduyu teşkilatlandırmışlardır. Galip gelenlere atları onların mülkiyetine verilmiş, savaş kaybettiklerinde ise ölümle cezalandırılarak malvarlıkları ve aileleri galip gelen askerleri ödüllendirmek için müsadere edilmiştir⁶⁸³.

Tuna Bulgar Hanlığı'nda 737-354 yılları arasında Bizans ile Bulgarların arası bozulmuştur. Hazarların damadı V. Konstantinos (741-775) Bulgarya'ya üst üste seferler düzenlemiştir. Bulgar Hanlığı'nı imha düşüncesiyle hareket eden V. Konstantinos karşısında yenilen Kormuş Han, bu yenilgisinin bedelini boyarlar tarafından öldürülerek ödemiştir. Vokil ailesinden Vinekh/Binekl (754-760) ve yine başka bir aileden olan Teleş Han (760-763) V. Konstantinos karşısında yenilgiye uğradıkları için boyarlar tarafından öldürülmüşlerdir⁶⁸⁴.

⁶⁸¹ Togan, Kara ve Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, s. 23, 172; Mau-Tasi, *Doğu Türkleri*, s. 189-190, 270, 281; Gömeç, *Kök Türk*, s. 30; Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, s. 80-81.

⁶⁸² Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 72-73, Tonyukuk Yazıtı, Kuzey Tarafı 2: "*Kılavuz yeri şaşırp boğazlandı*".

⁶⁸³ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 475.

⁶⁸⁴ Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 23-24.

İbn Fadlan Hazarlar da hakan naibi veya komutanların savaşta başarısız olduklarına verilen cezanın, komutanın genellikle iki parçaya bölünüp çarmıha gerilerek veya darağacında asılarak ölüm şeklinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca sürülerini ve mallarını müsadere edip başkalarına dağıttığı ve karısı ile çocuklarının da köle olarak satıldığı kaydedilmektedir. Hazar kağanının bazen insafılı davranıp komutanı, seyisi yaptığı da söylenmektedir⁶⁸⁵.

“Kazan Bey Oğlu Uruz Beyin Esir Olduğu Destanı” adlı Dede Korkut hikâyesinde, Kazan Han’ın oğlu Uruz on altı yaşına girmesine rağmen ne düşmanla savaşmış ne bir kahramanlık göstermiştir. Babasıyla birlikte avlanmaya gittikleri sırada Uruz, babasına yiğit öldürmenin dava konusu olup olmadığını sormuş, babası da düşman öldürene kimsenin hesap sormayacağını belirtmiştir. Hikâyede Oğuz boylarının hukukları ve düşmanları ile ilişkileri hakkında da bilgi edinilmektedir. Hikâyenin devamında Uruz düşmana esir düşünce, babası oğlunun savaştan kaçtığını düşünmektedir. “...varayım onu anasının yanından alayım, kılıç ile paralayayım, altı bölük edeyim altı yolun ayrımında bırakayım, bir daha kimse yaban yerde arkadaş koyup kaçmasın.”⁶⁸⁶ diyerek cezasını da belirtmektedir. Eski Türklerde savaştan kaçmak büyük bir suç olarak kabul edilmiş ve genellikle ölümle cezalandırılmıştır⁶⁸⁷. Kazan Beyin Uruz’un cezasından bahsederken altı parçaya bölüp altı yol ayrımına bırakması, eski Türklerde var olan cezaların ibretlik olmasıyla örtüşmektedir.

Türk devletleri ve toplumunda demir bir disiplin ve aileden devlete doğru gelişen bir emir-komuta zinciri bulunmaktadır. Ordu-millet olarak nitelendirilen Türklerde devletin ve toplumun ayakta kalması, emirlere uyulması ve bireylerin üzerine düşen görevleri yapması ile mümkün olmaktadır. Bu nedenle emirlere itaatsizlik Asya Hun Kağanı Mo-tun’da görüldüğü gibi ölümle cezalandırılmıştır. Bozkır hayat şartlarında savaşta başarısızlık gösterilmesi ciddi bir suç olarak görülmüştür. Başarısız olan komutanlar veya beyler çeşitli şekillerde cezalandırılmışlardır. Gök-

⁶⁸⁵ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 46-47.

⁶⁸⁶ Ergin, *Dede Korkut*, s. 91-98.

⁶⁸⁷ Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. I, s. 62.

Türklerde isyanı bastırmakta başarısız olan T'u-li, İl Kağan tarafından kırbaça cezalandırılmış ve 10 gün hapsedilmiştir. Tonyukuk Yazıtı'nda yolu şaşırın kılavuzun boğazlandığı kaydına rastlanılmaktadır. Sir Tarduşlar da savaşta başarısız olanları öldürmüş, mallarını müsadere etmiş, ailelerini köle haline getirmiş ve malları ve aileleri savaşta galip gelenlere vermiştir. Savaşta başarısız olan komutanların mallarının müsadere edilip ailelerinin köleleştirilmesine Hazarlarda da rastlanılmaktadır. Hazarlar komutanı ya darağacında asarak ya da iki parçaya bölüp çarmıha gererek cezalandırmışlardır. Hazar kağanının insafı davranıp komutanı seyisi yaptığı da görülmektedir. Tuna Bulgar Hanlığı'nda ise savaşta başarısız olan hanlar, boyarlar tarafından öldürülerek cezalandırılmaktadır. Savaşta başarısızlık gibi savaştan kaçmanın da suç olarak görüldüğü Dede Korkut Hikâyeleri'nden anlaşılmaktadır. Buna göre altı parçaya bölünüp altı yola bırakılması hem cezasının ağırlığı hem de teşhir ederek ibret amacı taşıması dikkat çekmektedir.

2.7. ANTLAŞMALARA DAİR İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI

Hukuki suçlar, yapılan antlaşmaların taraflardan en az birisinin antlaşmaya uymadığı zamanlarda ortaya çıkmaktadır. Hunlar döneminden beri hukuki antlaşmalar yapıldığı tarihi bir gerçektir. Ancak bu antlaşmaların elimizde yazılı bir hali mevcut değildir. Eski Türklerde birisiyle antlaşma yaparken sözlü hukuk kurallarına göre ant içme usulüyle bir bağlayıcılık meydana getirilmiştir. Ant, kutsal bir nesne üzerinden ve belirli ritüeller ile yapılmıştır. Yemini bozmanın cezası ise genellikle ölümdür. Ant içilirken kılıç kişilerin önüne konur ve “*bu gök girsin, kızıl çıksın*” denir. Yani eğer antlaşmaya uyulmaması halinde töre hükümleri gereği cezası kılıçla verilecektir⁶⁸⁸. Eski Türklerin ant içme törenleri ile ilgili Hun Kağanı Ho-han-yeh ile Çin arasındaki antlaşma örnek verilebilmektedir. Aralarında yapılan antlaşma gereğince; birbirlerine saldırmayacaklar, hırsızlıkları birbirlerine bildirecek ve cezalandıracaklar, düşman saldırılarında birbirlerine yardım

⁶⁸⁸ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, s. 362; Orkun, *Türk Hukuku Tarihi*, s. 21-22; İnan, “Folklorda Ant”, s. 318; Aslı Çandarlı Şahin, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Ankara: 1. Baskı, Gece Kitaplığı, 2019, s. 232 (bundan sonra: Şahin, *Maddi Buluntulara Göre*).

edeceklerdir. Bu andı bozan taraf ve onun neslinden gelenlerin Tanrı'nın cezasına çarptırılacağı belirtilmiştir⁶⁸⁹.

Türklere ait en eski yazılı hukuk metinleri ise Uygurlar dönemine aittir. Uygur hukukunun kökeninde, Hunlar döneminden beri Türk toplum ve devlet hayatını şekillendirmiş olan örf ve adetlerin yani töre hukuku mevcuttur. Aynı zamanda yakın ilişkiler kurduğu Çin ile Moğolların da Uygur hukukunu etkilediği bir gerçektir. Bulunan Uygur vesikalarında tüm bu etkiler görülebilmektedir⁶⁹⁰. Uygur hukuk belgelerinin bir kısmı bireyler ile devlet arasında, bir kısmı da bireylerin şahsi antlaşmalarını içermektedir. Bireylerin kendi aralarında yaptıkları sözleşmelere hukuki geçerlilik kazandıran devlet ile yapılan sözleşmelerdir⁶⁹¹. Uygur hukuk vesikaları, en ufak konularda bile sözleşmelerin imzalandığı ve şahitler huzurunda şartlarının ve cezalarının belirlendiği metinlerdir⁶⁹². Metinlerden anlaşıldığına göre, bireyler arasında yapılan anlaşmalar devletin belirlediği kanuna uygun olarak düzenlenmiştir⁶⁹³. Para söz konusu olmadan mala karşılık mal veya hizmete karşılık mal demek olan “*trampa*”nın açık örnekleri Uygur vesikalarında görülmektedir⁶⁹⁴.

Devlet ile fertler arasında yapılan sözleşmeler de nüfus sayımı belgeleri dikkat çekmektedir. Uluğ defter kayıtları denilen nüfus sayımı sözleşmelerinde sözleşme *ıduk-kut* adına *tümen ilçi beglere* hitaben oluşturulmuştur⁶⁹⁵. Bu vesikalar bir evde mevcut olan kişi sayısını belirtir ve belirtilenlerden başka kimsenin bulunmadığına dair oluşturulan sözleşmelerdir. Sözleşmeler de belirtilen kişi sayısı yanlış çıkarsa, kişi ölüm veya ağır dayak cezasını kabul ettiğini taahhüt etmektedir. Sevinç adlı bir kişi

⁶⁸⁹ İnan, “Folklorda Ant”, s. 317-318.

⁶⁹⁰ Ayşe Melek Özyetkin, “Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar”, *Belleten*, C. LXXV, S. 273, Ağustos 2011, s. 337-338 (bundan sonra: Özyetkin, “Turfan Uygurlarında Ceza”).

⁶⁹¹ Reşit Rahmeti Arat, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *Makaleler*, C. I, Haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara: TKAE Yayınları, 1987, s. 518 (bundan sonra: Arat, “Eski Türk Hukuk”).

⁶⁹² Arat, “Eski Türk Hukuk”, s. 518-519.

⁶⁹³ Ahmet Akgüngüz, “Uygur Hukuku”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 57, Yıl 1988, s. 21 (bundan sonra: Akgüngüz, “Uygur Hukuku”).

⁶⁹⁴ İzgi, *Uygurların Siyasi ve*, s. 56.

⁶⁹⁵ Arat, “Eski Türk Hukuk”, s. 528.

uluğ defter kaydında eğer belirttiği kişilerden fazla ya da eksik kişi beyanında bulunmuşsa ölümüne razı olduğunu sözleşmede belirtmiştir⁶⁹⁶.

Yine bir Uygur vesikasında Yölek adlı bir kimsenin ve ailesinin adları ve yaşları uluğ deftere kaydedilmiştir. Muhtemelen de onları tanıyan iki kişi sözleşme de şahit olarak gösterilmiş ve şahitler tarafından damgalanmıştır. Yölek'in verdiği bilgilerin yanlış olması halinde “57 kamçı” ve ayrıca para cezasına çarptırılacağı; Yölek'in kendisine düşen yastuk'tan vazgeçtiği ve şahitlerin de yalan beyandan dolayı Yölek'e düşen yastuk miktarını kendi evlerinden temin edecekleri belirlenmiştir⁶⁹⁷.

Uygur hukuk vesikaları başlıca üç kategoriye ayrılarak incelenmektedir. Bunlar; borç alıp-verme, kiralama ve alım-satım belgeleridir⁶⁹⁸. Borç alma-verme belgelerinde faizle borç alma usulünün uygulandığı görülmektedir. Borç alınan malın geri ödenmesi, faiz miktarı ve ödenmemesi durumundaki cezalar vesikalarda kaydedilmiştir⁶⁹⁹. Eldeki kiralama vesikaları ise tarla kiralama ve hayvan kiralama şeklindedir. Alım-satım vesikalarında tarla satışı, köle satışı ve oğul satışı şeklinde gruplandırılmıştır⁷⁰⁰. Borç, alım-satım, kiralama veya rehin vesikaları yazılırken belirli bir düzen uygulandığı görülmektedir. Buna göre; hemen hemen bütün vesikalarda ilk satır tarih belirtilerek başlanmış olup ardından malın ne için alındığı veya kiralandığı, ne için lazım olduğu gibi hususlar belirtilmiştir. Tarafların isimleri vesikanın düzenlenme sebebiyle birlikte zikredilmiştir. Borç veya alım-satım, kiralama vesikalarında ödemenin ne zaman yapılacağı belirlenmiştir. Taraflar arasındaki haklar ve sözleşmeye itiraz edebilecek kimselere verilecek cezalar sözleşmelerde belirtilmiştir. En

⁶⁹⁶ Arat, “Eski Türk Hukuk” s. 560-561.

⁶⁹⁷ Özyetgin, “Turfân Uygurlarında Ceza”, s. 342; Osman Fikri Sertkaya, “Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri”, *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 132 (bundan sonra: Sertkaya, “Eski Uygur Türklerinden”) . .

⁶⁹⁸ İzgi, “Kao-Ch'ang”, s. 276.

⁶⁹⁹ İzgi, “Kao-Ch'ang”, s. 276; Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 4, Ocak 1934, s. 10 (bundan sonra: Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve”).

⁷⁰⁰ İzgi, “Kao-Ch'ang”, s. 276-277;

sonunda tarafların mührü ve belgeyi hazırlayan kimsenin de ismi yer almaktadır⁷⁰¹.

Uygur hukuk vesikalarındaki ceza uygulamalarının iki kaynağının mevcut olduğu görülmektedir. Birinci kaynağı devletin koyduğu resmi yasalar oluştururken ikincisi örfi yasalardır. Devletin koyduğu yasalar; devlete karşı işlenen suçlar ile fertler arasındaki mülkiyet konularındaki ceza hükümlerini belirler. Şahısların birbirleriyle olan kiralama, alım-satım, ödünç alma gibi konularda yaptıkları sözleşmelerde cezaları belirleyen ise örfi yasalardır⁷⁰².

Borç alım vesikalarında, borç alınan malların hangi şekillerde alındığı ve faizi kaydedilmiştir. Paranın borç alınmasında ödeme para veya taşınabilir yahut taşınmaz mallar yoluyla da olabilmektedir. Borç alımında her ay belirlenen faiz miktarı ile ödeme yapılmıştır. İzgi, her ay belirlenen faiz miktarı ile ödeme yapmanın ilk bankacılığın temeli olabileceğini düşünmektedir⁷⁰³. Borç alınan malların ilkbaharda alındığı ve mahsulün kaldırıldığı sonbaharda ödendiği görülmektedir. Borç verme vesikalarında, borcun geri ödenmemesi durumunda kimlerin borcu ödemekle yükümlü oldukları vesikalarda kaydedilmiş ve borç veren kişinin mağdur olmaması sağlanmaya çalışılmıştır⁷⁰⁴.

Uygur dönemi vesikalarında yapılan sözleşmelerin hukuki sonuçları olması için, taraflar, hısımlar ve üçüncü taraflar ile ilgili hükümler sözleşmelerde belirtilerek, bu kişilerin sözleşmelere itirazlarına karşı tedbir alınmıştır. Taraflar dışında sözleşmeye itiraz hakkı olanlar en yakın akrabalarından başlayarak en uzak akrabalara kadar sıralanmıştır. Ağabey, kardeş, erkek çocuk, kız çocuklar itiraz hakkı olan en yakınlar olarak geçerken dayı, yeğen, kadas, kakadas vb. gibi uzak akraba olan itiraz hakkı sahipleri de sözleşmelerde belirtilmiştir⁷⁰⁵. Bu kişilerin sözleşmelere itirazları, “*il yangınça*” olarak geçen örf ve âdet hukuku ile önlenmeye

⁷⁰¹ İzgi, *Uygurların Siyasi ve*, s. 57.

⁷⁰² Özyetgin, “Turfan Uygurlarında Ceza”, s. 339.

⁷⁰³ İzgi, “Kao-Ch’ang”, s. 276.

⁷⁰⁴ İzgi, “Kao-Ch’ang”, s. 280; İzgi, *Uygurların Siyasi ve*, s. 73.

⁷⁰⁵ Arat, “Eski Türk Hukuk”, s. 520.

çalışılmıştır. İtiraz sahipleri, örneğin bedelin veya malın iki mislini ödemek şartıyla itirazlarını kabul ettirebilmişlerdir. Ayrıca “onbaşı, yüzbaşı” tabirleri de vesikalarda geçmekte ve bu kişilerin sözleşmeye itiraz hakları metinlerde belirtilmektedir. Bu kişilerin itiraz hakları, devlet memuru olmalarından ileri gelse gerektir⁷⁰⁶.

Sözleşmenin örf ve adetlere ve hukuka aykırı bir şekilde ihlal edilmesi durumunda ceza uygulamaları sözleşmelerde belirtilmiştir. Devletle birey arasında yapılan sözleşmelerde sözleşme cezaların ölüm cezası gibi ağır cezalar olabilmesini sağlamıştır. Diğer cezalar ise, dayak cezası, para cezası, yasa cezası ve töre ve yargı cezası şeklindedir. Eski Türklerce ceza anlamına gelen “kın” veya “kıyn” kelimelerinin Uygur hukuk vesikalarında “para cezası” anlamına geldiği görülmektedir⁷⁰⁷. Sözleşme konusu olan şeyin zapt veya işgali halinde iki mislinin ceza olarak verileceği sözleşmeyi yapan kişi tarafından taahhüt edilmiştir. Karşı tarafın zararının tazmin edilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Sözleşmenin iptalinde devlete de belirli bir miktar da ceza ödenmektedir⁷⁰⁸.

Bir köle satış vesikasında Tedmilig ve Kara Buğa adlı iki kişi, Kutlug Temür’e Kutlug adlı kadın köleyi satıp karşılığında pamuklu bez almışlardır. Kutlug Temür, satış vesikasında da açıkça belirttiği şekilde kadın köleyi kendi hizmetinde bırakma veya başkasına satma konusunda tamamen tasarruf hakkına sahiptir. Büyük ve küçük kardeşlerden başlayarak akrabalarının itiraz ederlerse, iki kadın köle verme ile Kutlug Temür’ün tazminini garanti altına almışlardır⁷⁰⁹. Bir bağın satışına dair vesikada da itiraz edenler, satışı yapılan bağın özelliklerinde iki bağ vermekle yükümlü tutulmuşlar ve satın alanın mağduriyeti önlenmiştir⁷¹⁰.

Uygur vesikalarının bir kısmında para cezasının mağdura veya ailesine ödendiği, devletin de bu cezadan pay almadığı görülmektedir. Uygur hukuk vesikalarının bir kısmında ceza ödemeleri mağdur olan kişiye değil,

⁷⁰⁶ Arat, “Eski Türk Hukuk”, s. 520; Akgündüz, “Uygur Hukuku”, s. 24.

⁷⁰⁷ Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve” s. 23.

⁷⁰⁸ Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk*, C. 1, s.83; Akgündüz, “Uygur Hukuku”, s. 25.

⁷⁰⁹ Orkun, *Türk Hukuku Tarihi*, s. 13-16.

⁷¹⁰ Orkun, *Türk Hukuku Tarihi*, s. 16-18.

devlete yapılmıştır. Devletin ceza ödemelerinden pay almasının Uygurların Moğol hâkimiyetine girmesinden sonra gerçekleştiği ve bununla Uygur ceza hukukunda değişimler olduğu düşünülmektedir⁷¹¹. Uygur hukuk belgelerinde görülen “büyük orduya bir altın yastuk, şehzadelere birer gümüş yastuk, iç hazineye bir yastuk, iç hazineye bir at vermek suretiyle ağır cezaya çarptırılsın.”⁷¹² ifadesi de bu çıkarımı desteklemektedir.

2.8. DİĞER SUÇLAR VE BUNLARA VERİLEN CEZALAR

Yalancılık, kovuculuk, başkalarına fenalık etmek, kötülük yapmak vb. gibi fiiller eski Türklerde suç kabul edilmiş ve cezalandırılmıştır. Bu tür toplumu kötü etkileyen, toplumda huzursuzluğa neden olan davranışların İskitler döneminden beri suç olarak görüldüğü ve cezalandırıldığı görülmektedir. Herodot Tarihi’nde İskitlerin yalan söyleyen kişilere verdikleri ceza şöyle kaydedilmiştir. İskit kralının hastalanmasının ardından üç falcı çağırılarak hastalığın sebebini sormuşlardır. İskitlerin söğüt değneklerine bakarak fal bakan falcıları olduğu belirtilmektedir. Bu falcılar, söğüt değneklerine bakarak İskitlerden birisinin kralın adını vererek yalan yere yemin ettiği için kralın hastalandığını söylemiştir. Falcıların yalan yere yemin etmekle suçladıkları adamı derhal yakalarlar, adam suçlamaları inkâr etmiştir. Kral, suçlamayı yapanın iki katı kadar falcı getirir ve bu falcılar da adamı suçlarsa adam idam edilir, malları da ilk falcılar arasında kura yoluyla paylaşılır. Eğer ikinci gelen falcılar, ilk gelen falcıları yalanlarsa, bir falcı grubu daha getirilir. Çoğunluk, suçlanan adamın masum olduğunu söylerse, ilk gelen falcılar yalan söylemekten ölüme mahkûm edilir. Herodot falcıların infazının şu şekilde gerçekleştiğini belirtmektedir:

Bir arabaya çalı çırpı doldurulur ve öküzler koşturulur; falcılar, ayakları bağlı, elleri arkadan bağlı, ağızları tıkalı olarak arabaya bindirilir, odunların içerisine konur; ateş verilir, sonra öküzler kovalanır, hızlı koşsunlar diye ürkütülür. Çoğu zaman falcılarla birlikte öküzler yanarlar...⁷¹³.

⁷¹¹ Özyetkin, “Turfan Uygurlarında Ceza, s. 356-357.

⁷¹² Arat, “Eski Türk Hukuk”, s. 557-558.

⁷¹³ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 249.

İskit kralı, ölüm cezası verdiği kimsenin ailesindeki erkek çocukları da öldürmekte, kız çocuklarına ise dokunmamaktadır⁷¹⁴.

M.Ö. 58 yılında Hun ülkesinde Ho-han-yeh Ch'ang-yü'nün yanlış politikalar izlemesi üzerine T'u-ch'i (Tu-ki) Yabgu Ho-han-yeh'e savaş açarak onu bozguna uğratmış ve oğullarını sağ ve sol büyük ordu komutanı olarak atamıştı. Böylece Hun ülkesinde birden fazla kağan olmuştu. M.Ö. 57 yılında Tu-ki Yabgu, Ho-han-yeh'e karşı savunma tedbirleri alırken müttefikleri ile arası açılmıştır. Batı bölgelerinin bazı beyleri fırsattan istifade ederek ağız birliğiyle, Sağ Türk Bilge Beyi'ni kendisini kağan ilan etmekle suçlamışlardır. Bunlara inanan Tu-ki Yabgu, Sağ Türk Bilge Beyi ve oğlunu öldürtmüştür. Gerçeklerin ortaya çıkması ile fitne çıkartanlardan birisini öldürmüş, diğer fitne çıkartan bey ise korkarak isyan etmiştir⁷¹⁵.

Avarlar, Bulgarlara esir düştükleri zaman Bulgar Hanı Krum'a Avar toplumunun çöküşünün nedenlerini şu şekilde açıklamıştır: “*yalan suçlamalar, yolsuzluk, yargıçların rüşvet yemesi, namus dışı işler, sarhoşluk*”⁷¹⁶.

Tuna Bulgarlarında suçlamalarda bulunan kimselerin önce sözünün doğruluğunun kanıtlanması gerektiği Krum Han'ın yasalarında geçmektedir. Suçlayan kimse sorguya çekilmiştir. İftira attığı, yalan suçlamalarda bulunduğu anlaşılan kişi ölümle cezalandırılmıştır⁷¹⁷.

Cengiz Han'ın özel şamanı olan Teptengri Kokoçu, Cengiz Han'ın kardeşi Hasar'a düşmanlık beslemiştir. Teptengri Kokoçu, Hasar'ı yok etmek amacıyla Cengiz Han'ı kışkırtmak için: “*Mengü (ebedi) Tanrı bana emirlerini bildirirken kâh devleti Cengiz yönetsin diyor kâh Hasar idare etsin diyor. Eğer Hasar'dan önce davranmazsan sonun ne olacağı hakkında sana teminat veremem.*” şeklinde konuşmuştur. Özel şamanı Teptengri

⁷¹⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 249.

⁷¹⁵ Onat, Orsoy ve Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi*, s. 53; De Groot, Asena, *Hunlar ve Türkistan*, s. 162; Gömeç, *Türk-Hun*, s. 169.

⁷¹⁶ Samuel Szadeczky-Kardoss, “Avarlar”, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Ruşen Sezer, Der., Denis Sinor, İstanbul: 2. Baskı, İletişim Yayınları, 2000, s. 300 (bundan sonra: Kardoss, “Avarlar”).

⁷¹⁷ Bobçev, “Kurum Han'ın Yasa”, s. 148.

Kokoçu'nun söyledikleri üzerine Cengiz Han kardeşi Hasar'ı ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Annesi Ho'elun-ucin araya girerek Cengiz Han'ın kardeşini öldürtmesini engellemiştir. Umduğunu elde edemeyen Teptengri Kokoçu, Cengiz Han'a alenen muhalefet etmeye başlamış ve ona isyan etmeye hazırlanmıştır. Cengiz Han, kardeşlerin arasını açan Teptengri Kokoçu'yu bel kemiğinin kırılmasıyla ortadan kaldırmıştır⁷¹⁸.

Açıkça yellenerek kişiler ve toplum önünde saygısızlık olarak kabul edilen davranışlarda bulunmak, halka baskı yapmak, zulüm etmek, yalan söylemek eski Türklerde ve Moğollarda suç olarak kabul edilmiş ve işkence ya da organ kesimi ile cezalandırıldıkları da olmuştur. El-Cahiz'in Türklerin erdemlerinden bahsettiği kitabında Emevilerin Horasan valisi Cunayd bin Abd el-Rahman ile Türgeş Kağanı (muhtemelen Sou-Lou Kağan) arasında birbirlerinin kültürlerini tanımaya yönelik konuşmalarına yer vermiştir. Buna göre Türgeş Kağanı, İslam dininde bazı suçları sormuş ve verilen cezaları yeterli bulmamıştır. Kendisinin suçlara verdiği cezalar ise şu şekilde belirtilmiştir:

Bana göre kovucu insanların arasını tutuşturan kimsedir. Böyle bir insanı hiçbir kimseyi göremeyeceği bir yere hapsedirim. Alenen yellenenin kığını dağlar, bu hareketi yapan azasını cezalandırırım. Yalancıya gelince sizin hırsızın elini kestiğiniz gibi, ben de onun yalan söyleyen azasını kesirim. İnsanları güldürüp onları hafifmeşrepliğe alıştırın kimseyi ise idarem altındaki yerlerden sürgün ederim. Onu memleketimden çıkarmak suretiyle tebaamın fikirlerini ve zihniyetini düzeltirim⁷¹⁹.

Yukarıdaki bilgilere göre yalancılar, insanlar arasında fitne çıkaranlar hapsedilerek insanlarla ilişkisi kesilmek suretiyle cezalandırılırken hafifmeşrep olan insanlar ise sürgüne gönderilerek toplumdan tamamen kovulmuşlardır.

Balasagunlu Yusuf Has Hacıp, eserinde hükümdara hitaben kötü işler yapan kişiler için en iyi cezanın sopa ve zindan olduğunu ve hükümdarın kötü

⁷¹⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 163-167; Pamir, "Şamanizm'in Eski Türk Kamu", s. 167.

⁷¹⁹ El-Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri*, s. 88-89; Erdoğan, *Türk Töresi*, s. 153.

kişileri cezalandırması gerektiğini, kötülerini yola getirmenin çözümünün bu cezaların daima uygulanması gerektiğini belirtmiştir⁷²⁰.

Ayrıca eserde, Türklerde devlet aleyhinde çalışan, hükümdara düşman kişilerin, kötülük yapanların sürgün cezası ile cezalandırıldıkları ve memleketten sürülerek uzaklaştırıldıkları dair şu bilgilere ulaşıyoruz: *“Uygunsuz hareket eden kimseleri, ellerini bağlayıp, susturdu; kötülerini memleketinden sürerek, uzaklaştırdı.”*⁷²¹.

Toplum arasında ikilik çıkarmak, yalan söylemek vb. huzursuzluk çıkaran davranışlarda bulunmanın cezası İskitlerde, Asya Hunlarında ve Moğollarda ölümken Kutadgu Bilig’de ise hapis ve dayak cezasıyla cezalandırıldıkları görülmektedir. Kutadgu Bilig’de devlete ve kağana karşı kovuculuk yapanlar ise sürgün cezasına çarptırılmışlardır. Türgeşlerde kovuculuk yapanlar hapisle, yalan söyleyenler ise dillerinin kesimiyle cezalandırılmışlardır. Toplumda hafifmeşrep davranışlarda bulunanlar ise toplumdan sürgün edilmiştir.

⁷²⁰ Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, C. I, s. 75, b. 893: “Beylerin beyi ne iyi bir kanun vaz’etmiş; kötü (isizke) için en iyi çare-ceza (kın) sopa (berge) ve zindandır (kısığ)”; Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, C. V, s. 380, b. 5279-81: “Ey hükümdar, kılıç ve sopa sendedir; bu kamçılar, bu cezalar kötüler içindir. Kötüler kötülüklerini bırakmadıkları nisbette, sen de cezalarını eksik etme, elinde sopan hazır bulunsun. Kötüler, dayak atıldığı halde, yola gelmezlerse, kendini mümkün merteye onlardan korumağa çalış”, s. 397, b. 5547-5548: “Kötüyü, ceza vererek, doğru yola getir; kötüye kötü muamele layıktır, sen de öyle yap. İyinin serbest dolaşabilmesi için, kötünün ya zincirde veya zindanda olması lazımdır”.

⁷²¹ Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, C. I, s. 42, b. 437.

3. BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEM TÜRK CEZA HUKUKUNUN İSLAMİYET SONRASI TÜRK DEVLETLERİNE YANSIMASI

Türklerin adalet anlayışları çok erken dönemlerde oluşmuş ve devlet geleneğinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Adalet en yüce makam olarak Türk kağanları tarafından tanrı adına uygulanmaktaydı. Adaleti sağlamak, zulmü ortadan kaldırmak ve halkın refahını gözetmek kağanın vazifeleriydi. Çok eski devirlerde oluşmuş ve kağanların dönem şartlarına göre şekillendirdiği Türk töresi, kanun demektir. Törenin hükümleri devlet, ordu ve toplum hayatını düzenlemiştir. Töre kurallarına uymak, başta kağan olmak üzere herkesin başlıca görevi olmuş, uyulmaması ağır cezalar gerektirmiştir.

Türklerin İslamiyet’i kabul etmesi ile birlikte Türk hukukuna İslam hukuku kuralları dâhil edilmiştir. İslamiyet’in kabulüyle Türk hukukuna şer’i hükümler dâhil edilmiştir. Türk ceza hukukuna fıkıh denilen İslam hukukunun cezalardan bahseden ukubat kısmı eklenmiş, bunun yanında Türk töresine göre ceza yasaları uygulanmaya devam edilmiştir⁷²². Türkler, şeriatın uygulanması için mutlak yetkiye sahip bir hükümdarın var olması gerektiği inancını benimseterek İslam dünyasına yeni bir devlet ve hâkimiyet kavramı kazandırmıştır. Dini konular için şer’i kanunlar uygulanırken devlet ve dünya meseleleri için örfi hukukun yani töre kurallarının devamı sağlanmıştır. İslam hukukuyla birlikte devlet hukukunun varlığının devamı töreden kaynaklanmaktadır⁷²³.

İslam hukukunda, hukukun kaynağı Allah’ın iradesi olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle İslam hukukunun geçerli olduğu devletlerde bir yasama meclisi ve anayasa hukuku tam anlamıyla mevcut olmamıştır.

⁷²² Fendoğlu, *Türk Hukuk*, s. 47; Tosun, *Suç Hukuku*, s. 23.

⁷²³ Halil İnalıcık, “Halil İnalıcık İle Türk Hukuk Tarihi Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, s. 478-480.

Allah'ın emirleri ve İslam peygamberinin belirlediği sınırlı bir yasama yetkisi kullanılabilir. İslam hukukunun kabul ettiği “şura” adı verilen önemli bir anayasa prensibi uygulanmıştır. Buna göre, “şura”, devlet idaresinin temeli sayılmış ve devlet adına, devlet işleri ile ilgili kararları alacak seçilmiş meclisler oluşturmuşlardır. İslamiyet'i kabul eden Türkler de şura meclisleri uygulamasını kabul etmiş ve özellikle Selçuklular da devletin üst yöneticilerinden oluşturulan Divan-ı Saltanat (Divan-ı A'lâ) şura meclisi olarak görev yapmıştır. İslam kaynaklarında hakkında açık hüküm bulunmayan konular da karar verme yetkisi şura meclisine aittir. Meclis, hakkında hüküm bulunmayan konular da karar alırken örfi hukuk esas alınmıştır. Ancak devletin kağanı ile şura meclisinin üyeleri her daim aynı fikirde olmamışlardır. Farklı fikirler öne sürüldüğünde Türklerin kendilerine has devlet anlayışlarının etkisiyle karar alınırken kağanın görüşüne ağırlık verileceği prensibi kabul edilmiş ve uygulanmıştır⁷²⁴.

Türkler, şer'i hukukun kurallarını Türk hukukuna katmakla birlikte devlet için zararlı gördükleri konuları suç olarak kabul etmiş ve cezalandırmaya da devam etmişlerdir. Kur'an'da hükümdarın ceza verme yetkisini kısıtlayıcı bir hüküm yer almadığından dolayı genel ahlak, devlet idaresi ve mülkiyet vs. aleyhinde zararlı ve tehlikeli eylemler, hükümdar tarafından belirlenerek suç kabul edilmiştir. Bunlara hükümdarın tazir hakkına dayanarak cezalandırdığı suçlar denilmiştir⁷²⁵.

Türk hukuk tarihinin devamlılığının incelenmesi bakımından cezaların örfi hukuka göre uygulanıp uygulanmadığı meselesi önem taşımaktadır. Özellikle Selçuklular toplum düzenini oluşturma ve koruma konusunda örfi hukuk kurallarına geniş yer vermişlerdir. Selçuklular da idari, siyasi konularda olduğu gibi ceza hukuku konusunda da örfi hukuk uygulamalarının rolü ağırlık taşımıştır. Şer'i hukuk cezaları olan el kesme ve recm gibi cezalar Selçuklu düşünce sistemine uymadığı için nadiren kullanılmıştır⁷²⁶.

⁷²⁴ Ahmet Akgündüz, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1991, s. 8-12.

⁷²⁵ Tosun, *Suç Hukuku*, s. 24-25.

⁷²⁶ Coşkun Alptekin, “Selçuklularda İnsani Değerler ve Hukuk”, *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk

Selçuklularla aynı dönemde yaşamış olan Moğollar, İslam ülkelerini ele geçirince, İslam hukukuna da etki etmiştir. İslamiyet'i kabul eden Moğollar, kendi hukuk kaidelerini yani Yasa'yı Anadolu, İran ve Irak bölgelerinde uygulamaya başlamışlardır. Moğol istilasına uğrayan bölgelerde hukuki anlaşmazlıklar yasa kararlarına göre çözülmeye başlanmıştır⁷²⁷.

3.1. DEVLETE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI

3.1.1. İsyan

İsyanlar hükümdarın şahsi otoritesini tehdit etmektedir. Bunun yanında devletin güvenliği ve devamlılığı açısından da bir tehdit teşkil etmektedir. Bu nedenle hükümdarın devlete veya kendisine karşı isyan edenleri şiddetle cezalandırması İslamiyet öncesi Türk devletlerinden itibaren uygulanan bir yöntemdi. İsyan etmek; hükümdarı tanımamak, otoritesini kabul etmemek anlamına gelmektedir. Bu durum da isyan edenlerin en ağır şekilde cezalandırılmasını gerektirmiştir. Ancak hanedana mensup olan kişiler, isyan ettiklerinde diğer isyan edenlerden farklı uygulamalara maruz kalmışlar, istisnai olarak öldürüldükleri de olmuştur⁷²⁸.

Bilindiği gibi Türk devlet anlayışında devlet, hanedanın üyelerinin ortak malı kabul edilmiştir. Yani her hanedan mensubunun tahtta hak iddia etme yetkisi bulunmaktadır. Bu nedenle isyan eden hanedan mensuplarına hükümdarlar mümkün mertebe hoşgörü göstermeye çalışmış, ancak bunun da bir sınırı olmuştur. Mesela 1064 yılında Kutalmış'ın isyanı ve ölümü sonrasında Alp Arslan, Kutalmış'ın çocuklarını idam ettirmek istemiş ancak Nizamül-mülk'ün hanedan üyesinin kanının akıtılmasının devlete uğursuzluk getireceğini söylemesiyle bundan vazgeçmiş ve onları Bizans hudutlarına sürmüştür⁷²⁹.

Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 378 (bundan sonra: Alptekin, "Selçuklularda İnsani Değerler").

⁷²⁷ Alptekin, "Selçuklularda İnsani Değerler", s. 379.

⁷²⁸ Cüneyt Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul: 2. Baskı, Küre Yayınları, 2010, s. 59-60 (bundan sonra: Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*).

⁷²⁹ Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih, (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Çev. ve Notlandıran: Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul: 1. Basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014; s. 76-77 (bundan sonra: Reşidüddin, *Cami'üt-Tevârih*); Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003, s. 149 (bundan sonra: Turan, *Selçuklular Tarihi*); Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: 13. Basım, Ötüken Yayınları, 2014, s. 75 (bundan sonra: Turan, *Selçuklular Zamanında*).

Hanedan üyelerinin kanının dökülmemesi kuralına en çok uyan ve bunu bir kanun haline getiren ise Timur'dur⁷³⁰. Timur, “*Oğullar, Torunlar, Akrabalar, Emirler, Vezirlere Yönelik Siyaset Tüzüğü*”nde isyan eden hanedan üyeleri için şöyle demektedir:

Emrettim ki, eğer öz oğullarımdan herhangi biri saltanat talebinde bulunarak başkaldırırsa, onu vurup-dövüp öldürmeye veya azalarından birine zarar vermeye kimse cüret etmesin. Lakin bu yolundan geri dönünceye onu tutuklukta saklasınlar ki, bu iş halk içinde bozgunluğa yol açmasın. Eğer torunlar, akraba karındaşlar asiliğe başvurlarsa, bunların aylıklarını keserek fakir etsinler⁷³¹.

Yukarıdaki cümlelerden anlaşıldığı üzere, hanedan mensubu kimseler isyan ettiklerinde Timur tarafından sadece para ve hapis cezası ile cezalandırılmışlar, herhangi bir şekilde bedeni ceza verilmemiş ve herhangi birisinin de onları cezalandırılması men edilmiştir. Timur'un hanedan üyelerinin kanının akıtılmaması yönündeki kuralı Selçuklu Devleti sultanları tarafından pek uygulanmamış, hâkimiyete zarar verecek olan kişiler ortadan kaldırılma yolu seçilmiştir. Selçuklu sultanları, isyan eden hanedan mensuplarını öldürürken bir noktayı göz önünde bulundurmuş ve kanlarının akıtılması yasaklanmıştır. Bunun yerine yaylarının kirişi ile boğulmak suretiyle infaz edilmişlerdir.

Selçuklu Devleti'nde hanedan üyelerinin isyanlarına sıklıkla rastlanmıştır. Örneğin 1059 yılında Selçuklu Devleti'nin hükümdarı olan Tuğrul Bey'e karşı kardeşi İbrahim Yınal tahtta hak iddia etmiştir. Tuğrul Bey, kardeşinin isyan ettiği sırada Büveyhoğullarının son temsilcilerinden olan Besasiri ve Musul hâkimi Kureyş ile mücadele etmekteydi. Arslan Besasiri, Musul hâkimi Kureyş ve Mısır Fatımi Halifesi, Yınal'a destek vererek Tuğrul Bey'i yenmeyi amaçlamışlardır. Geleceğin Selçuklu sultanı olan Alparslan ve kardeşleri de Sultan Tuğrul'a destek vermişlerdir. Yapılan mücadelede Tuğrul Bey zaferle ayrılmış, Yınal ve çocukları esir düşmüştür.

⁷³⁰ Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 61.

⁷³¹ *Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu Timur'un Günlüğü Tüzükat-ı Timur*, Haz. Kutlukhan Şakirov, Adnan Aslan, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010, s. 92 (bundan sonra: *Tüzükat-ı Timur*); Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 254; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 61.

Tuğrul Bey, daha önce de isyan edip affettiği kardeşi Yınal'ı bu defa affetmemiş ve Yınal yay kirişiyle boğularak öldürülmüştür. Yınal ile birlikte esir düşen çocukları da aynı akıbete uğramış ve yay kirişiyle boğdurulmuşlardır⁷³².

Bir diğer Selçuklu Devleti hanedan mensubu isyanı, Melikşah döneminde vuku bulmuştur. Sultan Alparslan hükümdarlığı sırasında kardeşi Kavurd'a Kirman ile Fars bölgesini vasiyet etmişti, ancak bölgenin kontrolünün Alparslan'ın oğlu Melikşah'ın kontrolünde olması şartını koymuştur. Kavurd, Sultan Alparslan'ın ölümünün ardından isyan ederek tahtı ele geçirmeye çalışmış, Hemedan yakınlarında Sultan Melikşah'la karşı karşıya gelmiştir. Kavurd savaşı kaybedip kısa süre sonra yakalanmıştır. Melikşah, amcasını öldürmek istememiş ancak devletin bekası için gerekli olduğunu belirten Nizamül-mülk'ün telkinleriyle öldürülmesini ferman buyurmuştur. Kavurd yayının kirişiyle boğulurken; yanında savaşan oğulları Sultan Şah ile Emiran Şah da tahtta hak iddia edememeleri için gözlerine mil çekilmek suretiyle cezalandırılmışlardır. Bu mil çekme cezasından sonra büyük oğul Sultan Şah hayatta kalmış, küçük oğul Emiran Şah ise ölmüştür⁷³³.

İsyan suçunun mali kaynakların kesilmesi suretiyle fakirleştirme şeklinde de cezalandırıldığı olmuştur. Irak Selçukluları Hükümdarı Mahmud'un kardeşi olan Melik Mesud isyan etmişti. 1120 tarihinde yapılan savaşı Mahmud kazanmış ve pek çok esir almıştır. Esirler arasında Mesud'un veziri Tuğrai de bulunmaktaydı ve hemen orada öldürülmüştür, asıl asi ise kaçmayı başarmıştır. Durumunun farkında olan Mesud, kardeşine adamlarından birisini göndererek af dilemiştir. Mahmud, kardeşini affetmiş ancak ceza ve bir daha isyana kalkışmasın diye önlem olarak bütün mali kaynaklarını kesmiştir⁷³⁴.

Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi Anadolu (Türkiye) Selçuklu Devleti'nde de hanedan mensuplarının isyanlarına rastlanmaktadır. Anadolu

⁷³² Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul: Devlet Kitapları 1976, s. 58-63 (bundan sonra: Köymen, *Tuğrul Bey*); Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 72, dipnot 22.

⁷³³ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 88-89; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s. 28-39 (bundan sonra: Merçil, *Kirman*).

⁷³⁴ Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 65.

Selçuklu Devleti tarihinde oluşumu ve cezasıyla oldukça dramatik ve farklı bir olay vardır ki tarihe Cimri Olayı veya Siyavuş olarak geçmiştir. Bu isyankâr Cimri adıyla tanınan ve bazı kaynaklarca II. İzzettin Keykavus'un oğlu olan Alaeddin Siyavuş'tur. Siyavuş, Karamanoğlu Mehmet Bey'in desteğini alarak önce Konya'da tahta çıkmış ve hatta adına para basılmıştır. Karamanoğlu Mehmet Bey'de veziri olarak görev yapmıştır. Alaeddin Siyavuş, Giyaseddin Keyhüsrev ile giriştiği saltanat mücadelesini kaybetmiş ve esir düşmüştür. Sultan Giyaseddin Keyhüsrev, Siyavuş'un derisinin diri diri yüzülmesini ve içinin samanla doldurulmasını emretmiştir. Bu içi saman doldurulmuş deriden kukla bütün Selçuklu şehirlerinde dolaştırılarak diğer isyankârlara ibretlik gösterilmiştir⁷³⁵. Bu ceza daha sonra tahtta hak iddia eden sahtekâr şehzadeler içinde uygulanmıştır⁷³⁶.

II. Giyaseddin Keyhüsrev'in ölümünün ardından devlet adamları, İzzeddin Keykavus, Rükneddin Kılıç Arslan ve Alaeddin Keykubat arasından tahta kimin geçeceği hakkında görüşmeye başlamışlardır. Görüşmeler sonucunda yakışıklılığı ve yaşının diğer iki kardeşinden büyük olması sebebiyle İzzeddin Keykavus'a biat etmeyi uygun bulmuşlardır. II. Giyaseddin döneminde Moğolların veliaht olarak tanıdıkları Rükneddin Kılıç Arslan, kardeşi İzzeddin Keykavus'un hükümdarlığını tanımayarak ona karşı çıkmıştır. Rükneddin Kılıç Arslan, Konya tahtının kendisine bırakılması için haber göndermiş, karşı çıkılması durumunda iki bin Moğol askerinin geleceğini belirtmiştir. Konya halkı, Rükneddin'in sultanlığını tanımış ancak Celaleddin Karatay ve diğer devlet adamları kabul etmemiş, üç kardeşin ortak hükümranlığını ve Moğolların geri gönderilmesini teklif etmişlerdir. Moğollar geri gönderildikten sonra Konya'daki beyler ortak hükümranlığı kabul etmediklerini belirtmişler ve Rükneddin Kılıç Arslan ile İzzeddin Keykavus arasında bir savaş meydana gelmiştir. Yapılan mücadelede Rükneddin Kılıç Arslan'ın taraftarlarının bir kısmının kaçması üzerine iki kardeş bir araya gelmiştir. Sultan İzzeddin, kardeşi Rükneddin ile

⁷³⁵ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013, s. 147-148 (bundan sonra: Merçili *Müslüman Türk Devletleri*); Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 575-581.

⁷³⁶ Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 67.

kucaklaşmış ve onu affetmiştir. Rükneddin Kılıç Arslan'ın taraftarı olan askerler soyulmuş, asi beyler ise kervansarayda hapsedilmişlerdir⁷³⁷.

Rükneddin Kılıç Arslan'ın tahta çıkışının ardından 1261 senesinde karışıklıkları fırsat bilerek isyan etmiş olan uc beyleri cezalandırılmış ve itaat altına alınmıştır. Böyle bir durumun kendilerine de uygulanacağını düşünen Karaman Bey ve kardeşleri Zeynelhac ve Bunsuz, Moğolların da yaylak da olmasını lehlerine görerek isyan etmiş ve Konya üzerine yürümüştür. Selçuklu Emiri Muineddin Pervane casusları aracılığıyla asi beylerin Konya üzerine yürüdüklerini öğrenince kuvvetleri toplayarak isyancıları Gâvele Kalesi tarafında karşılamıştır. İki ordu arasında meydana gelen karşılaşmada Karaman Bey ve kardeşleri bozguna uğramış, Karaman Bey kaçmayı başarmış fakat kardeşleri tutsak düşmüştür. Zeynelhac ve Bunsuz Konya pazarlarında gezdirilerek halka teşhir edilmiştir. Birkaç günlük teşhirden sonra Konya'nın iç kale kapısına asılarak cezalandırılmışlardır. Halk da asileri oklayarak vücutlarını delik deşik etmiştir⁷³⁸.

Gazneli Sultan Mahmud tarafından Horasan halkının şikâyetleri üzerine Balhan dağına sürülen Oğuzlar (Türkmenler), Sultan Mahmud'un ölümünün ardından başa geçen Sultan Mesud döneminde, Horasan bölgesine geri dönmüşlerdir. Sultan Mesud 1031 yılında Irak ordusu başkumandanına Türkmen beyleri Yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl'ın yakalanmaları emrini vermiştir. Sultan Mesud, yakalattığı Türkmen beylerini kılıçtan geçirmiştir. Bunun üzerine Türkmenler isyan etmiştir. Sultan Mesud, Türkmen isyanını çok sert bir şekilde cezalandırmıştır⁷³⁹.

Kölelikten gelen memlûklerin kurduğu askeri bir aristokrasi olan Memlûk Devleti'nde sultan ile emirler arasında yazılı olmayan bir antlaşma

⁷³⁷ İbni Bibi, *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden*, Çev. M. Nuri Gençosman, Notlandıran: Feridun Nafiz Uzluk, Ankara: Uzluk Kitabevi, 1941, s. 242-243 (bundan sonra: İbni Bibi, *Anadolu Selçuki*); George Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, Çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul: 3. Baskı, İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2019, s. 109 (bundan sonra: Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle*).

⁷³⁸ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2000, s. 53-54; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 78-79.

⁷³⁹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s. 38-39, 57 (bundan sonra: Merçil, *Gazneliler*); Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: 2. Baskı, Selenge Yayınları, 2014, s. 283 (bundan sonra: Barthold, *Orta Asya Tarih*).

mevcuttu. Memlûk sultanının emirlerle olan bu antlaşmayı ihlal etmesi durumunda sultanı azletmekle görevli olan kişiler toplanarak sultanı azletmişlerdir. Azledilen sultanlar çoğunlukla hapsedilir, öldürülmezlerdi. Fakat isyan çıkarma ihtimali veya düşmanlık bulunması nedenleriyle öldürüldükleri de olurdu⁷⁴⁰.

Timur'un ölümünden sonra, isyan eden hanedan üyelerine verilen cezalar değişmiş ve sertleşmiştir. Timur'un oğlu Şahruh'a karşı isyan eden yeğeni Mirza İskender, Şahruh tarafından esir alınmıştır. Kardeşi Rüstem'in yanına gönderilen İskender, orada ceza olarak İskender'in gözlerine mil çektirmiştir. Şahruh bunu öğrenince bu durumdan memnun olmamış, İskender'i Rüstem'in yanından alarak diğer kardeşi Luristan hâkimi Baykara'nın yanında göndermiştir. İskender tekrar isyan etme girişimlerinde bulununca, tekrar yakalanmış ve Rüstem'e getirilmiş ancak bu kez Rüstem daha acımasız davranarak ceza olarak onu idam ettirmiştir⁷⁴¹.

Timur döneminde isyan etmiş olmasına rağmen dayak ve hapisle cezalandırılmakla yetinilmiş olan Sultan Hüseyin, Timur'un ölümünden sonra da isyan etmeye devam etmiştir. Ancak isyanının cezası Şahruh döneminde ağır olmuştur. Sultan Hüseyin ordunun başında sefere gönderilmesini fırsat bilerek isyan etmiştir. Şahruh, Sultan Hüseyin'in davranışları ve isyanlarını cezalandırmak amacıyla devlet ileri gelenleriyle toplantı yapmıştır. İsyen etmesinin cezası idam olarak belirlenmiş ve infaz derhal gerçekleştirilmiştir⁷⁴².

...kıyas olarak öldürülmesine karar verilip, başı vücudundan ayrıldı.
Gurur ve cahillik dağı olan, kötülüklerle dolu olan kafasının derisini saman ile doldurarak Emirzade Pir Muhammed Bahadur'a gönderdiler. Uzunun her birini de halka ibret olması için bir pazarın başına astılar.

⁷⁴⁰ Kazım Yaşar Koprman, "Memlûklerde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı", *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 394-397 (bundan sonra: Koprman, "Memlûklerde İnsani Değerler").

⁷⁴¹ İsmail Aka, "Timur'un Ölümünden Sonra Güney-İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri" *Makaleler*, C. I, Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, s. 54 (bundan sonra: Aka, "Timur'un Ölümünden Sonra"); Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 227.

⁷⁴² Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 68-69.

Böylelikle idamından sonra da ceza devam etmiş ve halka ibret verilmiştir.⁷⁴³

Akkoyunlu Devleti, Uğurlu Mehmed isyanına kadar Timur’u kendilerine örnek almışlar, isyan düşüncesinde olan şehzadeleri gözetim altında tutmakla yetinmişlerdir. Uğurlu Mehmed ise Akkoyunlu tarihinde düşünceden eyleme geçip isyan eden ilk şehzade olmuştur. Babasına isyan eden Uğurlu Mehmed, 1477 yılında babasına karşı olan savaşını kaybetmiştir. Yakalanan Uğurlu Mehmed, Akkoyunlu tarihinde idam edilen ilk şehzade olmuştur⁷⁴⁴.

İsyan edenler sadece hanedan mensupları olmamıştır. Vezirler, emirler, devlet görevlileri, komutanlar vb. gibi devlete hizmet eden birçok asi kimseler olmuştur. Türk devlet geleneği gereğince suç işleyen devlet görevlileri de suçlarının cezasını çekmekten kaçamazlardı. İslamiyet’in kabulünden sonra da bu Türk geleneği devam etmiştir.

“*Timur, Oğullar, Torunlar, Akrabalar, Emirler, Vezirlere Yönelik Siyaset Tüzüğü*”nde devlet görevlilerinin isyanları hakkında şöyle emretmiştir:

Emirler, Noyanlar iş zamanı isyan gösterirlerse azletsinler. Eğer devlete ziyan gelecek iş yapmışsa, onu başka bir Emir’e tabi kılsınlar. Eğer askeri işlerde tembellik yapmışlarsa, işten alıp kâtip kılsınlar. Yine eksiklik gösterirse, onu ikinci defa hizmete almasınlar⁷⁴⁵.

Görüleceği üzere Timur, hanedan üyelerine olduğu gibi devlet görevlilerine karşı da hoşgörülle yaklaşmıştır. İşlenen ilk suçlarda bağışlayıcı davranmayı öğütleyen Timur, suç tekrarlanınca görevliyi azletme yoluna gitmiştir.

Timur, hanedan dışındaki kişilerin isyanlarına karşı oldukça acımasız cezalar vermiştir. Luristan hâkimi olan Emir İzzeddin isyan etmiş ve yakalanarak idam edilmiştir. Cezalandırma bununla da bitmez, derisi yüzülerek içi samanla doldurulur ve ibret olması için teşhir edilir⁷⁴⁶. Horasan şehirlerinden olan Sebzvar’da Timur aleyhine sık sık isyanlar çıkmıştır.

⁷⁴³ Tacü’s Selmani, *Tarihname*, Çev. İsmail Aka, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 50.

⁷⁴⁴ İlhan Erdem, Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2007, s. 121 (bundan sonra: Erdem, Paydaş, *Ak-Koyunlu*); Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 70.

⁷⁴⁵ *Tüzükat-ı Timur*, s. 92.

⁷⁴⁶ Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 81; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara: 2. Baskı, TTK Yayınları, 2000, s. 12 (bundan sonra: Aka, *Timur ve*).

Timur, Horasan seferleri sırasında isyan eden Sebzvar şehrini şiddetle cezalandırmıştır. Ele geçirilen 2000 esirin diri diri balçık ve tuğla ile gömüldükleri belirtilmiştir⁷⁴⁷. Timur'un öldürdükleri insanların kellelerinden kuleler ve minareler yaptırdığı kaynaklarda geçmektedir⁷⁴⁸. Timur, isyan edenleri acımasızca ibret verici bir şekilde cezalandırmıştır.

Ankara Savaşı'ndan bir yıl sonra Türkistan'a dönme yolunda olan Timur, Kara Tatarlar'ı da geldikleri yer olan Türkistan'a doğru yola çıkarmıştır. Kara Tatarlar Türkistan yolunda iken İran'ın Damgan şehrinde isyan etmişlerdir. Timur, Kara Tatarlar'ın isyanını ağır bir şekilde cezalandırmış ve iki-üç bin kişiyi öldürerek kafalarından kule yaptırmıştır⁷⁴⁹.

Saltanat hevesine kapılıp isyan eden bir emirin cezası ise alışılmışın oldukça dışındadır. Timur'un ölümünden sonra, Emir Hüseyin-i Şerbetdar, Kirman taraflarındayken Pir Muhammed'i gece çadırına gizlice girerek öldürmüştür. Pir Muhammed'in kardeşi olan İskender, bunu öğrenince askerleri ile birlikte Şiraz'a gelmişti. Emir Hüseyin-i Şerbetdar, Pir Muhammed gibi İskender'i de öldürmek istemiş ancak başarılı olamayınca Şiraz'a doğru yola çıkmıştır. İskender, Pir Muhammed'in adamlarına durumu anlatmıştır. Kirman taraflarından Şiraz'a dönen Pir Muhammed'in öncü birlikleri Emir Hüseyin-i Şerbetdar ile karşılaşmıştır. Emir Sadık, tesadüf eseri karşılaştıklarında Emir Hüseyin-i Şerbetdar'ı tanıyarak derhal yakalamış ve kulağını kesip İskender'e göndermiştir. Daha sonra Emir Sadık, Hüseyin'in sakal ve bıyıklarını tıraş etmiş, yüzüne allık sürerek kadın gibi giydirip süslediği adamın başına da iki parça börk geçirmiştir. Öküz üzerine o kılıkta bindirerek İskender'in huzuruna getirmiştir. İskender adamı sorgulamasının ardından önce sağ gözünü bıçağıyla oymuş, ardından sopa ile dövülerek öldürülmesini emretmiştir⁷⁵⁰.

Altın Orda Devleti, devlet teşkilatını ve idari kurumların yapısını Uygurlardan etkilenererek oluşturulan Cengiz Han ve onun soyundan gelenlerin belirlediği uygulamalar esas alınarak biçimlendirmişlerdi.

⁷⁴⁷ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 402.

⁷⁴⁸ Nizamüddin Şami, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara: TTK Yayınları, 1987, s. 110 (bundan sonra: Şami, *Zafername*).

⁷⁴⁹ Şami, *Zafername*, s. 328; Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 202.

⁷⁵⁰ Aka, "Timur'un Ölümünden Sonra", s. 51-52.

Kendilerine bağladıkları Rus knezliklerini de bu uygulamalar çerçevesinde yönetmişlerdir. Rus knezlikleri vassallık yükümlülüklerini yerine getirmedikleri ve özellikle itaatsizlik ettiklerinde ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır. Tver Knezliği 1327 tarihinde vassalı olduğu Altın Orda Devleti'ne karşı isyan etmiştir. İsyan sırasında Altın Orda Hanı Özbek Han'ın bölge valisi Şevkal öldürülmüştür. İsyandan ve bölge valisinin öldürülmesinden haberdar olan Özbek Han, Tver Knezliği'ni insafsızca cezalandırmıştır⁷⁵¹.

Türk devletlerinde devlete, hükümdara veya beylere karşı yapılan isyanlar mutlaka cezalandırılmıştır. İsyen eden halk da olsa sonuç değişmez, isyan cezasız kalmazdı. Türk-İslam devletlerinde de halk isyanları olmuştur. Bu dönemde gerçekleşen en önemli olaylardan biri diyebileceğimiz Babailer İsyanı, II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde 1240 tarihinde gerçekleşmiştir. Moğolların önünden kaçan Türkmenler, genellikle ilk olarak Doğu Anadolu bölgesine gelmişlerdir. Bölgede Selçuklu, Harezmli ve Eyyûbi ordularının hareketleri de bölge halkını huzursuz ediyordu. Ekonomik ve sosyal durumlarının kötü oluşu ve İslam dininin henüz tam olarak anlaşılamamış olması ve bölgenin siyasi durumu isyanın zeminini hazırlayan faktörlerdendi. Bölgede yaşayan Baba Resul adıyla tanınan Baba İlyas adlı biri durumdan faydalanarak peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Baba İlyas kötü şartlarda yaşayan bölge halkını kısa sürede etrafında toplamaya başlamıştır. Amasya'ya giderek faaliyetlerine orada devam eden Baba İlyas, Sultan Gıyaseddin'in askerlerince Amasya Kalesi'nde etrafı sarılmıştı. Adıyaman taraflarında yaşayan Baba İlyas'ın halifelerinden olan Baba İshak, kuşatmayı duyunca halkı sultana karşı isyana teşvik etmiştir. Bu isyan hareketine büyük bir halk kitlesi iştirak etmiş, isyancılar her geçtikleri bölgeyi yağmalayarak ilerlemişlerdir. İsyanı durdurmak için karşılarına çıkan Anadolu Selçuklu askerlerini birden fazla kez mağlup eden isyancı grubunun sayısı git gide artmıştır. Baba İlyas'ın yanına gitmek için Tokat ve Amasya'ya doğru ilerleyen isyancıları durdurmak için II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Amasya subaşı Armağan Şah'ı görevlendirmiştir. Baba İlyas'ı ortadan kaldırmayı

⁷⁵¹ İlyas Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle Türkler*, İstanbul: 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, 2015, s. 32-33, 40 (bundan sonra: Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle*).

başaran Amasya subaşı, Baba İshak kuvvetlerince bozguna uğramıştır. Baba İlyas'a inandıkları için Babailer ismini alan isyancılar Konya'ya doğru harekete geçtiler. Kırşehir'in Malya Ovası'nda 60.000 kişilik Selçuklu ordusu isyanı bastırmak için karşılarına çıkmıştır. Öncü kuvvet olan Frankların ilk saldırılarının başarıya ulaşması üzerine bütün Selçuklu ordusu isyancılar üzerine hücumu geçmiştir. Malya Ovası'ndaki mücadelede Baba İshak dâhil bütün isyankârlar yok edilmiştir⁷⁵².

Hükümdarın yetkisini tanımamak anlamına gelen isyan, Türk-İslam devletlerinin çoğunluğunda genellikle ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Hanedana mensup kişilerin isyanlarında Timur dışında kalan hükümdarlar asiye ölümle cezalandırmıştır. Büyük Selçuklu Devleti hükümdarları hanedan üyesinin kanının akıtılmaması kuralına uymaya çalışmış ve infazları yay kırıyla boğdurulma yoluyla gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca isyan eden hanedan üyesinin çocuklarının da tahtta hak iddia etmelerinin önüne geçmeye çalışmışlar, bu nedenle onları sakat bırakacak yöntemler (gözlere mil çekme gibi) uygulamışlardır. Anadolu Selçuklu Devleti'nde sahte şehzadelerin tahtta hak iddia etmeleri derisi yüzölme yoluyla işkence ile cezalandırılmıştır. Suçlunun cezasının ibret amacı taşıması için yüzülen deri içi saman doldurulup bir kuklaya dönüştürülmüş ve halka teşhir edilmiştir.

Halkların veya şehirlerin isyan etmesi özellikle Timur tarafından oldukça sert bir şekilde cezalandırılmıştır. İsyen etmenin cezasının Türk-İslam devletlerinde de genellikle ölüm olduğu görülmekle birlikte Timur isyan edenlerin kellelerini kestirerek kuleler ve minareler diktirmiştir. Cezanın oldukça sert olmasından dolayı isyan etme düşüncesinde olanlar için oldukça ibret verici görünmektedir.

3.1.2. Vatana İhanet

Ortaçağ Türk devletlerinde ihanet çok büyük bir suç olarak addedilmiş ve tıpkı İslamiyet öncesi Türk devletlerinde olduğu gibi ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Selçuklu Devleti'nde bir devlet görevlisinin görevini icra ederken ihmali veya ihaneti saptanırsa suçun önemi ve derecesine göre teşhir,

⁷⁵² Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 138; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 440-443; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 91-92.

tahkir, azil, hapis, müsadere veya idam cezalarından birisi uygulanırdı. Timur “*Askerin Beyine Karşı ve Beyin Askerine Karşı Tüzüğü*”nde şunları belirtmiştir:

Emirlerden ve asker bölüklerinden biri vefasızlık yaparak arkadaşlıktan yüz çevirip düşman tarafına katılsalar, onları sürgün edip hiçbir yer vermesinler. Eğer bir sipahiyi bir şehre hâkim yapmışsalar, o vefasızlıktan düşmanla anlaşarak mülkü ona teslim ederse, buna ölüm cezası versinler⁷⁵³.

Timur devlet görevlileri arasındaki çekişmelerin göz önünde bulundurulması gerektiğini, bir görevlinin iftiraya kurban gidip gitmediğinin araştırılması gerektiğini şu sözlerle belirtmiştir:

Vezirler saltanat sarayının sütunlarıdır. Buyruk verdim, eğer bunlar saltanatı yıkmak kastında devlete ihanet etmiş olsalar da onları öldürmeye acele etmesinler. Belki haber verenleri deneme taşına vurup inceleyip görsünler. Ekseriyetle kıskanan hasetçiler yalanı uydurup, gerçekmiş gibi yaparlar. Birkaç alçak kötü adamlar devletin içinde vardır ki, devlet düşmanlarını iyi gösteriyor ve fakat ona can feda edenleri türlü mekir ve hilelerle harab ederler. Bunların maksatları saltanat kalesinde çatlaklar oluşturmaktır⁷⁵⁴.

Timur’un yazılı olarak verdiği bu kurallara kendisinin ne kadar riayet ettiği ise tartışma konusudur. Timur, Tüzükat-ı’nda ihanete karşı her ne kadar hoşgörölü sözler sarf etmiş ise de uygulamada çok sert cezalar vermiştir. İhanetin yanında nankörlük varsa Timur suçluya asla merhamet göstermemiştir. 1395 tarihinde Emir Timur, Sultaniye taraflarından askerlerini Nihavend’e sevk etti. Nihavend Emiri Mezid, iyi ahlaklı ve cesur bir adamdı. Ancak onun Behlül isminde bir uşağı vardı ki, gördüğü lütuf ve ihsanlara rağmen ihanet ederek efendisini öldürerek yerine geçmiştir. Hisarı ele geçiren Behlül, savaş hazırlıkları yapmaya başlamıştır. Timur bölgeye giderek kaleyi ele geçirmiş ve hain Behlül’ü suçunun cezası olarak diri diri yaktırmıştır⁷⁵⁵.

Büyük Selçuklu Devleti’nde Muhammed Tapar’a kardeşi Berkyaruk tahtı ele geçirmek için defalarca kez isyan etmiş, fakat hep affedilmiştir. Berkyaruk

⁷⁵³ Tüzükat-ı Timur, s. 110-111.

⁷⁵⁴ Tüzükat-ı Timur, s. 92.

⁷⁵⁵ Şami, Zafername, s. 202.

ile Muhammed Tapar bir kez daha taht için karşı karşıya gelmiş, bu defa da emirlerin ve devlet adamlarının araya girmesiyle barış sağlanmıştır. Ruzraver bölgesinde bir barış antlaşması yapılmış, buna göre ülke iki bölgeye ayrılmıştı. Muhammed Tapar, kardeşi ile antlaşma yapmasını sağlayan emirleri vatana ihanetle suçlamıştır. Cezalandırmak için karmaşık bir plan hazırlanmış, buna göre Muhammed Tapar, Kazvin Emiri'ne ziyafet düzenlemesini emretmişti. Ziyafete kendisi ile birlikte antlaşmayı sağlayan iki emiri de davet etmesini ve emirleri suikast ile öldürmelerini buyurmuştur. Kazvin Emiri önce emirlerin affını Muhammed Tapar'dan istediysse de ikna edemeyince emri uygulayarak emirleri cezalandırmıştır. Emir Besmel suikastla öldürülürken Emir Aytekin gözlerine mil çekilmekle cezalandırılmıştır⁷⁵⁶.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde I. İzzeddin Keykavus döneminde vatana ihanet eden devlet adamları öldürülmemiş, teşhir ve tahkir cezası ile cezalandırılmışlardır. Alaeddin Keykubat kardeşi İzzeddin Keykavus'la taht mücadelesine girişmiştir. İzzeddin Keykavus, kardeşini Ankara Kalesi'nde kuşatmış ve teslim aldıktan sonra Malatya'da bir kaleye hapsedirmiştir. Taht mücadelesinde Keykubat'ın yanında yer alan bazı emirlerin ise saç ve sakallarını kestirmiş, onları atlara bindirip ülkede dolaştırarak teşhir ve tahkir etmiştir. Tellallar bir taraftan da "*sultana hıyanet edenin cezası budur*" diyerek suçlarını halka ilan etmişlerdir⁷⁵⁷.

Anadolu Selçuklularında II. Kılıç Arslan döneminde ağır bir cezalandırma örneği ihanet eden bir papaza yapılanlardır. Maraş şehri, Ermeniler tarafından yağma ve talan edilmiş, Türklerin geldiği haberi üzerine de şehirden kaçmışlardı. Maraş Selçuklular tarafından alınmış ve bu olaylar da suçlu olanlar cezalandırılmıştır. Şehirdeki Hristiyanlara merhamet gösterilmiş ve kaçıp geri dönen Ermenilerin evlerine ve çiftliklerine el sürmemişler, sadece yağmaya katılan Ermenilerle beraber olan papazı

⁷⁵⁶ Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1990, s. 26-29 (bundan sonra: Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar*).

⁷⁵⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara: 4. Baskı, TTK Yayınları, 1988, s. 66 (bundan sonra: Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*).

cezalandırmışlardır⁷⁵⁸. Bu cezalandırma Abû'l-Farac'ın eserinde şu şekilde anlatılmıştır:

Türkler geldikleri zaman şehirde kalan Hıristiyanlara iyi muamele ettiler ve kaçtıktan sonra geri dönen Ermenilerin evlerini, bağlarını ve tarlalarını kendilerine verdiler. Fakat Ermeniler ile birleşik hareket eden bir papazın diri olarak derisini yüzdüler, üç gün sonra dilini kestiler, sonra ellerini ve ayaklarını kestiler ve ateş içinde yaktılar. Ermeniler de bu hadiseden haber alarak bazı Türklere aynı şekilde muamele ettiler⁷⁵⁹.

İslamiyet sonrası Türk devletlerinde ihanet suçunu işleyen kim olursa olsun ister Müslüman ister gayrimüslim veya komutan ya da sıradan halktan biri olsun aynı şekilde cezalandırılırdı. Cezalandırma da eşitlik hâkimdi. Selahattin Eyyûbi'nin ordusunun 4 Temmuz 1187 tarihinde Hittin Savaşı'nda Haçlı ordusunu yenmiş ve birçok savaş esiri almışlardır. Savaş sonunda hükümdar otağı kurularak savaş esiri olan Haçlı kralları Selahattin Eyyûbi'nin huzuruna getirildiler. Frank Kralı Guy ve Kerek Prensi Renaud de Chatillon ile diğer ileri gelen esirler konumlarına göre uygun yerlere oturtuldular. Kerek Prensi Renaud de Chatillon'un esirler arasında bulunması ayrıca önemliydi; çünkü Müslümanlara eziyet etmiş olan bu adam Selahattin Eyyûbi'yi de oldukça uğraştırmıştı. Verdiği sözleri tutmamış, antlaşmalara riayet etmemiş, hep hainlik yapmıştı. Selahattin Eyyubi, Kerek Prensi'ne yaptığı hainlikleri hatırlatarak onu bizzat kendisi kılıcı ile omzundan aşağıya doğru biçerek öldürmüştür. Daha sonra başı kesilerek cesedi köpeklere

⁷⁵⁸ Aydın Taneri, “Tarih Boyunca Milletler Arası Münasebetlerde Adalet ve Türkler”, *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 436 (bundan sonra: Taner, “Tarih Boyunca Milletler Arası”).

⁷⁵⁹ Gregory Abû'l-Farac, (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yayınları, 1950, s. 395, <https://archive.org/details/abulfaractarihic0000barh/mode/2up>, Erişim Tarihi, 30.11.2021 (bundan sonra: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*); Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 103.

atılmıştır. Hospitalier ve Templier• şövalyelerinin de öldürülmelerini emreden Selahattin Eyyubi, diğer esirlere çok iyi davranmıştır⁷⁶⁰.

Fransa Kralı IX. Louis, VII. Haçlı Seferinde Dimyat'ı ele geçirmiş fakat bir süre sonra Memlûk ordusuyla yaptığı savaşı kaybetmiş ve Kral Louis esir düşmüştür. Haçlıların uğradığı bu yenilginin yankıları geniş olmuş, Baalbek'teki Hristiyanlar duydukları üzüntünün göstergesi olarak kiliselerindeki ikonların yüzlerini isle karartmışlardır. Bu olay zabıta başı tarafından duyulunca, yaşadıkları topraklara ihanet etme suçundan ağır bir para cezasına çarptırılmışlardır. Yahudiler de dayak cezasına çarptırılarak aşağılanmaları emredilmiştir⁷⁶¹.

Memlûkler karşısında sürekli yenilgiler alınması dolayısıyla Dulkadirli Halil Bey ile Sevlî Bey'in arası iyi açılmıştı. Bunun üzerine Sevlî Bey, bir süre sonra Halep valisi Yelboğa'ya hayatına dokunulmayacağına dair söz alarak itaat etmiştir. 4 Nisan 1385 tarihinde Halep'e gitmiştir. Memlûk Sultanı Berkûk, bu durumdan haberdar olduğunda Sevlî Bey'in tutuklanarak derhal Kahire'ye gönderilmesini istemiştir. Yelboğa, sultanın emri üzerine istemeyerek de olsa Sevlî Bey'i Halep Kalesi'ne hapsedmiştir. Daha sonra sultandan Sevlî Bey'in affedilmesini rica etmiştir. Sultan haber göndererek Yelboğa'nın hatırı için Sevlî Bey'i affettiğini ancak hemen Kahire'ye gönderilmesini buyurmuştur. Yelboğa emre uyacakmış gibi görünerek Sevlî'nin kaçmasına yardım etmiştir. Daha sonra bu işte parmağının olduğu anlaşılmasın diye onu yakalamak için peşine takılmış numarası yapmış, dolayısıyla onu yakalamadan geri dönmüştür. Fakat sultan aynı görüşte değildir, yaptığı soruşturma neticesinde Sevlî Bey'in kaçmasına göz yumulduğu açığa çıkmıştır. Sultan bunun kendisine yapılan bir ihanet olduğunu düşünerek valiyi suçlu bulmuştur. Ardından Yelboğa'yı önce

• Hospitalier ve Templier şövalyeleri I. Haçlı Seferi sonunda 1099 yılında kurulan Kudüs Haçlı Krallığı ve Haçlı sınırlarını korumak ve Müslümanlara karşı savaşmak amacıyla oluşturulan tarikatler ve bunların şövalye birlikleridir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ebru Altan, "Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu", *Belleten*, C. 66, S. 245, 2002, s. 87-90.

⁷⁶⁰ Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyübi ve Devleti*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1987, s. 112 (bundan sonra: Şeşen, *Salahaddin Eyyübi*); Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 105.

⁷⁶¹ Peter Malcolm Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 84-85 (bundan sonra: Holt, *Haçlılar Çağı*).

Mısır'a çağırılmış ve İskenderiye hapisanesine kapatmıştır. Yelboğa'nın Seveli Bey'e can güvenliği konusunda verdiği sözü tutmak için kaçmasına yardım ettiği düşünülmektedir⁷⁶².

Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf ile Celayirli Sultanı Ahmed Celayir eskiden çok iyi anlaşılan iki dost olmuşlardı. Ancak her ikisi de iktidar hırsına kapılıp devlet işlerinde ters düşmüşler ve en sonunda aralarında çıkan bir yaylak anlaşmazlığı savaşmalarını kaçınılmaz kılmıştır. İki hükümdar 1410 yılında Tebriz yakınlarında karşı karşıya gelmiştir. Son anlaşmazlığın sorumlusu büyük oranda Celayirli Hükümdarı Ahmed Celayir idi; çünkü Ahmet Celayir yapılan antlaşmalara sadık kalmamıştır. Kara Yusuf, Ahmed Celayir'in kendisine ihanet ettiğini düşünmüştür. Yapılan muharebede Ahmed Celayirli mağlup olmuş ve bir bağda saklanırken yakalanarak Kara Yusuf'un huzuruna getirilmiştir. Kara Yusuf belki eski dostunu affetmek isteyecekti; ancak emirlerinin ısrarlarına kulak vererek Ahmed Celayir'i idam ettirmiştir. Cesedi üç gün boyunca Tebriz'de teşhir edilmiştir. Ahmed Celayir'in Adilcavaz Kalesi'nde esir olan oğlu Alaüddin de katledilmiştir⁷⁶³.

İhanet suçunun cezası sürgün, para cezası, hapis, tahkir ve teşhir, organ kesimi ve idam olmuştur. Timur, Tüzükatı'nda askerin birbirine ihanetinde sürgün cezası verilmesini, devlet adamlarının şehri düşmana teslim etmesinde ölüm cezası verilmesini belirtilmektedir. Devlet adamları arasındaki çekişmelerden dolayı ihanetin araştırılması gerektiğini belirten Timur'un uygulamada diri diri yaktırmak gibi oldukça ağır cezalar verdiği görülmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nde ihanet eden devlet adamları göze mil çekme ve ölümle cezalandırılırken Anadolu Selçuklu Devleti'nde sakalların kesilip atlar üzerinde tellal eşliğinde şehirde teşhir edildikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır. Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan ise Maraş şehrini Ermeniler ile birlik olarak yağmalayan bir papazın derisini

⁷⁶² Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s. 26 (bundan sonra: Yinanç, *Dulkadir*); Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 108-109.

⁷⁶³ Faruk Sümer, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar)*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1967, s. 86-86 (bundan sonra: Sümer, *Karakoyunlular*); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2011, s. 181-182 (bundan sonra: Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*); Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 113.

diri diri yüzdürmüş, üç gün sonra dilini kestirmiş, ardından el ve ayaklarını kestirmiş ve yaktırmıştır. Selahattin Eyyubi, Müslümanlara eziyet eden ve antlaşmalara uymayan Kerek Prensi'ni ihanetle suçlamış ve omuzundan aşağıya doğru kılıçla parçaladıktan sonra kafasını kestirmiş ve cesedini köpeklerle attırmıştır. Karakoyunlu Kara Yusuf da antlaşmalara uymadığı için ihanetle suçladığı Celayirli Ahmet'i idam ettirmiştir. Cesedi teşhir edilen Celayirli Ahmet'in oğlunu da öldürtmüştür. İhanet eden kişinin oğlunun da öldürüldüğü görülmektedir. Memlûk Sultanı Berkûk da Halep valisi Yelboğa'yı Seveli Bey'in kaçmasına göz yummasından dolayı ihanetle suçlamış ve İskenderiye hapishanesine hapsedtirmiştir. Ayrıca Memlûklerde Dimyat'ın alınmasından sonra ikonları karalayan Hristiyanlar ve Yahudiler de ihanetle suçlanmış ve Hristiyanlar para cezası ödemişler, Yahudiler ise dayakla cezalandırılmışlardır. Memlûklerde eldeki örneklerde idam veya organ kesimi cezalarına rastlanmamıştır. Türk-İslam devletlerinde ihanet suçuna çeşitli cezalar verildiği görülmektedir.

3.1.3. Suikast

Arapça kökenli bir kelime olan suikast, gizlice birisinin canına kastetmek, bir devlet büyüğü veya adamını plan kurarak öldürmek anlamlarına gelmektedir⁷⁶⁴. Suikast için en önemlisi gizlilik, yani öldürülmesi düşünülen kimsenin bundan haberdar olmaması gerekmektedir. Tarih boyunca Türk devletlerinde hükümdarlara veya devlet adamlarına karşı suikastlar gerçekleştirilmiştir. Özellikle Selçuklu Devleti zamanında suikastlar oldukça fazladır, Bâtîni tarikatları suikastlar da faal rol oynamışlardır.

Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan bir suikast sonucu öldürülmüştür. Alp Arslan, Malazgirt Zaferi'nin ardından İsfahan'da bir süre dinlendikten sonra doğuya doğru gitmeye başlamıştır. Berzem kalesi ve kale komutanı Yusuf el-Harezmî, Alp Arslan'a karşı koymuştur. Ancak kale kuşatmasında daha fazla karşı koyamayacağını anlayan Yusuf, bir suikast planı tasarlayarak teslim olmayı seçmiştir. Planına göre teslim olduğunda huzura çıkarıldığı sırada

⁷⁶⁴ Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 01.12,2021.

çizmesine sakladığı hançer yardımıyla sultanı öldürecektir. Teslim olduktan sonra gerçekten de sultan onun yanına getirilmesini emretmiştir. Bazı yazarlara göre Yusuf, ayaklarını öpme bahanesiyle sultana saldırmış ve sultanın yanında bulunan Gevherayin'i de yaralamıştır. Bazı kaynaklarda da Alp Arslan, Yusuf'un yaptığı zulümlere kızarak onu okla vurmak istemiş fakat isabet ettiremeyince fırsattan yararlanan Yusuf çizmesindeki hançeri çıkarıp saldırmıştır. Alp Arslan aldığı yaradan dolayı 4 gün sonra (24 Kasım 1072) vefat etmiştir⁷⁶⁵. Reşidüddin Fazlullah eserinde, Yusuf'un sultanı yaraladıktan sonra kaçmaya çalıştığını ve Mihter-i Ferraşan Cami'i-Nişaburi'nun Yusuf'un kafasına çekiç/tokmak vurarak öldürdüğünü kaydetmektedir⁷⁶⁶.

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ateşli bir mizaca sahipti ve sağlığına da oldukça düşkün bir insandı. Bu nedenle de her ay kan aldırırdı. Veziri Sa'dü'l-Mülk bir süredir sultana suikast düzenlemeyi planlamaktaydı, bu iş için de sultanın kan aldırma alışkanlığını kullanmaya karar vermiştir. O dönemde hacamatçı olarak bilinen sultanın kan aldırıldığı görevliye yüklü miktarda para vererek onunla anlaştı. Sad'ü'l-Mülk, hacamatçının kan alma işleminde zehirli bir neşter kullanmasına ikna etti. Ancak bu hacamatçı durumu karısına ağzından kaçırmış, karısı da bu durumu bir sohbet esnasında dostlarına anlattı. Haber kısa zamanda Muhammed Tapar'ın kulağına gitmiş ve Tapar, hastalanmış gibi yaparak hacamatçıyı çağırmıştır. Hacamatçı, kan almak için vezirin kendisine verdiği zehirli neşteri çıkarınca Muhammed Tapar, hacamatçıya dönerek hiddetle doğruyu anlatmasını buyurmuştur. Hacamatçı, "*Ey Hüdavend! Canımı bağışla!*" dedi ve olayları olduğu gibi sultana anlatmıştır. Sultan, zehirli neşterle hacamatçının kanının alınmasını emretmiştir. Adam kısa bir süre sonra morardı ve öldü. Sa'dü'l-Mülk'ün ihanetinden ve Bâtını olduğundan şüphesi kalmayan Sultan, hemen veziri ve

⁷⁶⁵ İsmail Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler I. Büyük Selçuklular", *Makaleler*, C. I, Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Ankara: Berikan Kitabevi, 2005, s. 372-373 (bundan sonra: Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri"); Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 62; Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 85-86; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 130.

⁷⁶⁶ Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 86.

adamlarını tutuklatmıştır. Ertesi gün idam ettirdiği bu kişileri İsfahan Kapısı'na astırmıştır⁷⁶⁷.

Memlûkler devrindeki en sert cezalandırmalardan biri, tahta yeni çıkan Muhammed en-Nasır döneminde, ağabeyi Halil'in katillerinin cezalandırılması olmuştur. Muhammed en-Nasır'ın tahta çıkmasında etkili olan Emir Ketboğa, zaman kaybetmeden Halil'in katillerini yakalatmıştır. İlk önce hapsedilmiş olan bu suçluların cezalandırılması görevi daha sonra Memlûk sultanı olacak olan Emir Baybars'a verilmiştir. Suikastı düzenleyen şahıslar ilk önce elleri ve ayakları kesilmek suretiyle cezalandırılmışlardır. Sonrasında bu suçlular büyük tahtalara çivilenerek develerin üzerinde bütün Kahire'de dolaştırılmışlardır. Aynı zamanda cellatlık yapan tellallar, önden yürüyerek “*Efendisini öldürenin cezası budur*” şeklinde halka ilan ediyorlardı. Teşhir edilerek at pazarına götürülen suçlular, pazarda ortadan ikiye bölünmek suretiyle cezalandırılmışlardır. Aynı yıl içerisinde suikasta karışmış Şemseddin adlı birisi de yakalanarak, ölünceye kadar her gün kırbaçlanmış ve sıkma aletinde kemikleri kırılncaya kadar işkenceyle cezalandırılmıştır⁷⁶⁸.

Karamanoğlu Mahmud Bey'in torunu ve Halil Bey'in oğlu olan Seyfuddin Süleyman Bey 1356 yılında hükümdar olmuştur. Sivas Emiri Eretna oğlu Mehmed Bey, bazı Karaman emirlerini kendi tarafına çekmiş ve emirler hile ile Süleyman Bey'i sarayından çıkarmıştır. 1361 yılında düzenlenen suikast ile öldürülmüştür. Yerine kardeşi Ali Bey hükümdar olmuş, Süleyman Bey'in suikastında parmağı olan Karaman emirlerinden Çelebi oğlu Halil'i idam ettirmiştir⁷⁶⁹.

Timur'un torunu olan Uluğ Bey, oğlu Abdullatif tarafından suikastla öldürülmüştür. Babasının yanında kardeşi Abdülaziz'i de katletmiştir. Onun yerine tahta geçen Abdüllatif'in de hâkimiyeti uzun sürmemiş, Uluğ Bey'in adamları suikasttan haberdar olarak onu ortadan kaldırmışlardı. Bu suikast, 9 Mayıs 1450 tarihinde, konağından sabah namazını kılmak için camiye

⁷⁶⁷ Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 110; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 81; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 131-132.

⁷⁶⁸ Altan Çetin, “Memlûklerde Bedeni Cezalar ve İşkencelere Bir Bakış”, *Belleken*, C. 74, S. 270, 2010, s. 360 (bundan sonra: Çetin, “Memlûklerde Bedeni Cezalar”); Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 140-141.

⁷⁶⁹ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 12-13.

giderken meydana gelmiştir. Önce oklanarak yaralanmış, ardından ölene kadar yerde kırbaçlanmıştır. Katil, hükümdarı öldürdükten sonra kaçmış, devlet yönetimi Abdüllatif'in düşmanlarının eline geçmiş, onlar da tahta İbrahim Sultan'ın oğlu Abdullah'ı geçirmiştir. Devlet idaresindeki değişiklikten memnun olmayan Buhara şehrinin kadısı ve darugası Ebu Said'i hapisten çıkarmışlardır. Ebu Said, derhal Semerkand üzerine yürümüş ve tahtta hak talebinde bulunmuştur. Abdullah ile yaptığı savaşı kazanan Ebu Said, yeni hükümdar olarak tahtta çıkmıştır. Yaptığı ilk faaliyet, Abdüllatif'in katillerinin peşine düşüp onları cezalandırmak olmuştur. Suikastçılar ilk önce idam edilmişler ardından herkesin görebileceği bir alanda yakılmıştır⁷⁷⁰.

Türk-İslam devletlerinde suikast suçunun cezası idam veya genellikle işkenceli ölüm olmuştur. Suikast düzenleyenlerin çoğunlukla halka teşhir edildikleri görülmektedir. Muhammed Tapar kendisine suikast girişiminde bulunan vezir ve devlet adamlarını idam ettirdikten sonra İsfahan Kapısı'nda teşhir ettirmiştir. Suikastı düzenlemekle görevli olan hacamatçıyı da suikastta kullanılacak zehirli neşter ile öldürmüştür. Karaman oğulları da suikastı idamla cezalandırmıştır. Memlûklerde Muhammed en-Nasır, ağabeyini suikastla öldürenleri yakaladıktan sonra işkence ile öldürmüştür. Önce el ve ayakları kesilen suçlular ardından tahtalara çivilenerek Kahire sokaklarında develer üzerinde dolaştırmıştır. At pazarına getirildiklerinde ortadan ikiye bölünerek hem işkenceli ölüm hem de teşhir cezasıyla cezalandırılmışlardır. Suikasttan bir yıl sonra yakalanan bir kişi de ölene kadar kırbaçlanma ve sıkma aletinde kemiklerinin kırılması cezasına çarptırılmıştır. Timur Devleti'nde babasını ve kardeşini ortadan kaldırarak tahta geçen Abdullatif, babası Uluğ Bey'in adamları tarafından suikast düzenlenerek öldürülmüştür. Okla yaralanan ve ölene kadar kırbaçlanan Abdullatif'e suikast düzenleyenler de başa geçen hükümdar tarafından idam ettirilmiş ve daha sonra halkın gözü önünde yaktırılmıştır.

⁷⁷⁰ İsmail Aka, "Timurlular Devleti", *Makaleler*, C. I, Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, s. 278-282 (bundan sonra: Aka, "Timurlular"); Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 149-150; Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 281-282.

3.1.4. Devlete ve Kağana Hakaret

Saygı ve saygısızlık kavramları, tarih boyunca hatta tek bir kültürün içinde dahi dönem dönem değişiklik göstermiştir. Geçmişte saygısızlık olarak kabul edilen tutum ve davranışların daha ileriki zamanlarda saygısızlık olarak görülmediği veya eskiden saygı ifadesi olan davranışların daha sonraki dönemlerde saygısızlık olarak adlandırıldığı görülebilmektedir. Fakat her kültürün ve toplumun belirli değişmeyen ve geçmişten aktararak devam eden birçok ahlak anlayışı, devlet ve toplum kuralı vardır. Türk kültüründe de başta devlete olmak üzere kağanlara saygı göstermek, İslamiyet öncesi dönemlerden beri süregelen bir olgudur. Devlete veya kağana karşı yapılan saygısızlıklar Türk tarihinin her döneminde suç olarak addedilmiş ve cezalandırılmıştır. İslamiyet öncesinden gelen bu saygı kavramı İslamiyet'in kabulünden sonra da devam etmiş, Türk-İslam devletlerinin hükümdarları saygısızlığı cezalandırmıştır.

Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev, ilk saltanatı esnasında tahtı kardeşi Rükneddin Süleymanşah'a kaptırmış ve yapılan antlaşmaya göre Konya'yı terk etmiştir. Konya'dan ayrılırken çok perişan bir halde olan Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğulları İzzeddin Keykavus ve Alaaddin Keykubat yanlarındaki görevliler ile birlikte karmaşa esnasında kaybolmuştur. Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğulları bir süre sonra Konya'nın köylerinden olan Lâdik'e gelmişlerdi. Lâdik köyünün halkı, tahtı kaybeden Gıyaseddin'in oğullarına küstahlık etmiş, hakaretler de bulunmuş ve mallarını yağmalamışlardır. Gıyaseddin Keyhüsrev, bu durumu öğrenince, Anadolu Selçuklu Sultanı olan kardeşi Rükneddin Süleymanşah'a bir mektup yazarak şikâyetle bulunmuştur. Rükneddin Şüleymanşah bu durumdan çok memnun olmuş gibi davranarak haberciler çıkarmış ve malları yağmalayanların delil getirmeleri karşılığında ödül vereceğini duyurmuştur⁷⁷¹. Lâdik köyünün halkı yağmaladığı malları yanında getirerek saraya kendi ayaklarıyla gelmiştir. Yanında delil getiren tüm yağmacılar tutuklanarak hapse atılmıştır. Rükneddin Süleymanşah, kardeşinin çocuklarını da yanına getirterek onlara yeğenlerine şefkat göstermiştir. Yapılan sorgulama sonucunda suçları kesinleşen kişileri cellada teslim etmiş,

⁷⁷¹ İbni Bibi, *Anadolu Selçuki*, s. 25.

şehrin surları üzerinde çarpmıha gerdirmiştir. Ayrıca küstah Lâdik köyünün de yakılmasını emretmiştir. Hatta Lâdik köyüne bir asır sonra dahi Yanık Lâdik denilmiştir⁷⁷². Ayrıca İbni Bibi, Gıyaseddin Keyhüsrev'e yapılan hakarete dair Rükneddin Süleymanşah'ın şu sözü söylediğini nakleder: “*Her kim Selçuk oğullarına hakaret ederse layık olduğu cezayı bu suretle görecektir*”⁷⁷³. Görüldüğü gibi hanedan üyeleri arasında ne geçerse geçsin, hakaret şahsi değil hanedana yapılmış sayılmış ve ağır bir şekilde cezalandırılmıştır.

Timur savaşçılığının yanında savaş sonrasında düzenlediği ziyafetlerle de bilinmektedir. Savaş zamanı ne kadar sert ise savaş sonrası düzenlenen şölenle de bir o kadar eğlenmeyi seven ve rahat bir mizaca sahiptir. Şölenlerde tepeleme koyun ve at eti yığılır, fiçılarca kımız içilirdi. Günlerce devam eden şölenlerde uzun sohbetler edilirdi. Eğlence anında bile haddi aşan davranışlar Timur'un şölenlerinde görülmemesi gereken bir davranıştı. Saygısızlık edenler kim olursa olsun cezalandırılırdı. Yine bir şölen zamanında Timur'un elçiliğini de icra eden Hacı Hoca adlı bir şahıs haddini aşarak saygısızlık yapmıştır. Timur, Hacı Hoca'yı ölümle cezalandırmıştır. Olayı nakleden tarihçi Şami, şu anlamlı nasihatleri eklemekten geçmemiştir:

Her kim ki Padişahlarla düşüp kalkar ve onlarla lazım gelen muaşeret adabını gözetmezse kendi helaki için çalışmış olur; her kim ki Padişahlarla muaşeretinde edep ve terbiyeyi kendisine şiar edinir, dilini manasız söz söylemekten, gözünü menü şeylere bakmaktan, kalbini nifaktan muhafaza ederse dünya ve ahrette yüksek mertebelere nail olur⁷⁷⁴.

Bazen saygısızlık eden kimseler elçiler olmuştur. Elçiler uluslararası hukuka göre dokunulmazlık hakkına sahiptir. “*Elçiye zeval olmaz*” sözüyle de anlatılmaya çalışılan elçinin dokunulmazlığı, hükümdarların birbirlerine gönderdikleri itaat talepleri nedeniyle uygulanamamıştır.

Elçilerin saygısızlığı sebebiyle cezalandırma hadisesine Memlûk-Timurlular ilişkilerinde rastlanılmaktadır. Memlûk sultanı Barsbay ile Timurlu Şahruh arasındaki ilişkiler 1435'lerde iyice gerilmiş hatta Barsbay,

⁷⁷² İbni Bibi, *Anadolu Selçuki*, s. 25-26; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 270; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 170-171.

⁷⁷³ İbni Bibi, *Anadolu Selçuki*, s. 26.

⁷⁷⁴ Şami, *Zafername*, s. 114.

Şahruh üzerine sefere çıkma planlarına başlamıştır. Şahruh'un elçileri 1435 yılının Aralık ayında daha önce Şahruh'a gönderilmiş olan Memlûk elçisi Aktav ile birlikte Kahire'ye gelmişti. Elçi heyetinin başında Şeyh Safa adlı âlim bulunmaktaydı. Şahruh'un elçi aracılığıyla gönderdiği mektup, Barsbay'ın hoşuna gitmemişti. Şahruh mektubunda, Mısır'da hutbenin kendi adına okutulmasını ve paranın da kendi adına basılmasını talep etmiştir. Ayrıca Barsbay'a bir hilat göndererek kendisinin naibi olarak Mısır'da hüküm sürmesini istemiştir. Barsbay, Şahruh'un bu isteklerine çok sinirlenmiş, önce hilat ve tacı emirlerinden gizlemiştir. Bir süre sonra elçi Şeyh Safa ve heyeti huzuruna kabul ettiğinde, devlet adamlarının da önünde Şahruh'un göndermiş olduğu hilat ve tacı hizmetçilerine giydirerek elçilik heyetinin karşısında raks ettirmiştir. Böylece Sultan Barsbay elçilere Şahruh'un isteklerinin cevabını onlarla alay ederek vermiştir. Tacı parçalattıran ve hilatı ateşte yaktıran Barsbay, elçilere dönerek “*Sizin oralarda bir insanı aşağılayan ve küçük düşüren şey nedir?*” diye sormuştur. Elçi de ona biraz da kurnazlıkla “*Elbiseleri ile suya atılmaktır*” diye cevap vermiştir. Cezanın onur kırıcı olup olmayacağını bir süre düşünen Barsbay, elçilerin dışardaki suya atılmalarını emretmiştir. Askerler elçileri Aralık ayında buz gibi suya sokup ıslatmışlardır. Cezanın yeterince onur kırıcı olmadığını düşünen Barsbay, ardından elçilere dayak atılmasını emretmiştir⁷⁷⁵.

Kağana veya devlete karşı yapılan saygısızca hareketlerin Anadolu Selçuklu Devleti ve Timur tarafından ölümle cezalandırıldığı görülmektedir. Tahtı kardeşine kaptıran I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve çocuklarına saygısızlık yapan Lâdik halkından suçlu olanlar şehir surlarında çarmıha gerilerek öldürülmüş, Lâdik Köyü ise yakılmıştır. Timur da sohbet esnasında saygısızlık eden elçisini öldürtmüştür. Timurlu Şahruh'un gönderdiği elçilerin Memlûk Sultanı Barsbay'dan itaat talebinde bulunmaları üzerine elçiler, önce Aralık ayında suya atılmışlar ardından da dayakla

⁷⁷⁵ Cüneyt Kanat, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382-1447)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1996, s. 221-223 (bundan sonra: Kanat, *Memlûk-Timurlu*); Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 189-190; İsmail Aka, “XV. Yüzyılın İlk Yarısında Herat-Kahire Münasebetleri”, *Makaleler*, C. III, E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, s. 9 (bundan sonra: Aka, “XV. Yüzyılın İlk Yarısında”).

cezalandırılmışlardır. Elçilerin dokunulmazlığı kuralına uyularak elçilerin öldürülmediği görülmektedir.

3.2. MÜLKİYETE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI

Hırsızlık, emek harcamadan bir şeye sahip olmanın en kolay yolu olduğundan dolayı, tarihin en eski zamanlarından beri bilinen bir suç olmuştur. İslamiyet öncesi Türk devletlerinin de genellikle ağır bir suç olarak kabul edip cezalandırdığı hırsızlık, İslamiyet sonrası Türk devletlerinde de ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Devrin tarihçilerinin eserlerine bakıldığında neredeyse hepsinin farklı Türk devletlerinde aynı cezanın uygulandığını bildirmişlerdir. Kaynaklarda hırsızlık suçunun cezasını neredeyse aynı şekilde yazmaları, çarpıcı örnekleri kaydettiklerini düşündürmektedir⁷⁷⁶. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre hırsızlık suçunun örfi hukuk kurallarına göre cezalandırıldığı görülmektedir. Hırsızlık, şer'i hukuka göre elin kesilmesi şeklinde organ kesimi cezasıyla karşılanırken Türk devletlerinde genellikle ceza ölüm olmuştur.

Batı Karahanlıların hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim, Semerkant'ın etrafında bir hayli bulunan bağlardan tek bir gül dahi sahibinin haberi olmadan koparılmasını emretmiş, buna uymayanların öldürüleceğini buyurmuştur. Hatta hırsızlık yapan bir çocuğun affını bütün devlet ileri gelenlerinin dilemesine karşın affetmeyerek cezalandırmıştır⁷⁷⁷.

Gazneli Devleti'nin kurucusu Alp Tegin, adaleti ile ün salmış ve halkın bağlılığını kazanmış bir hükümdardır. İnsanların birbirlerine haksızlık yapmalarını yasaklamış ve bu yasağın uygulanıp uygulanmadığının da denetlenmesini sağlamıştır. Sultan Alp Tegin bir gün kendi kölelerinden birinin atının eğerinde bir bağlı bir tavuk ve bir torba samanla görmüş ve köleyi yanına çağırarak bunları nereden aldığını sormuştur. Bir köylüden para ile satın almadığını öğrenen Alp Tegin, celladı çağırarak, köleyi yolun

⁷⁷⁶ Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 209.

⁷⁷⁷ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, İstanbul: I. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları: 373 Araştırma ve İnceleme Eserleri Serisi: 9, 1981, s. 117 (bundan sonra: Genç, *Karahanlı Devlet*); Reşat Genç, "Karahanlılar'da İnsani Değerler ve Hukuk", *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 335 (bundan sonra: Genç, "Karahanlılar'da İnsani Değerler").

başına saman torbası ile asmasını ve boynuna da tavuğu bağlamasını emretmiştir. Ayrıca tellallar da kölenin suçunu halka ilan etmiş, haksızlık yapan kişinin cezasını bildirmişlerdir⁷⁷⁸.

Irak Selçukluları döneminde Bağdat şehrinde dolandırıcı ve yankesiciler bir hayli çoğalmıştır. Dolandırıcı ve yankesicileri Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un vezirinin oğlu ve kayınbiraderi desteklemekteydi. Yankesiciler de bu desteğin karşılığını çaldıkları mallardan pay ödeyerek vermekteydi. Bağdat şehrinde İldeniz adlı bir komutan şahne olarak görevlendirilmişti. Şahne İldeniz cesur bir adam olduğundan sultanın huzuruna çıkararak mevcut durum hakkında konuşmuştur. Sultan tarafından başarısızlıkla suçlanan İldeniz, yankesicilerin destekçilerinin vezirin oğlu ile sultanın kayınbiraderi olduğunu ve onları yenmeye gücünün yetmediğini söylemiştir. Sultan Mesud İldeniz'e derhal onları idam etmesini yoksa kendisinin onu şdam edeceğini emretmiştir. Yetki belgesini alan İldeniz öncelikle vezirin oğlunu yakalama girişiminde bulunduyorsa da onu bulamamış ancak adamlarını tutuklamıştır. Ardından sultanın kayınbiraderini yakalamış ve hemen idam etmiştir. Olaylardan haberdar olan vezirin oğlu Bağdat'tan kaçmıştır. Sultanın kayınbiraderi darağacında asılarak halka teşhir edilmiş ve bunu gören yankesicilerin bir kısmı Bağdat'tan kaçmış, bir kısmı ise tutuklanarak cezalandırılmıştır⁷⁷⁹.

Anadolu Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah'ın Ayaz adlı bir kölesi vardır. Ayaz adlı bu köle avda kızgın güneş altında çok susamış ve oradan geçmekte olan yaşlı bir kadının elindeki yoğurt kâsesini alarak kaçmıştı. Yaşlı kadın, Ayaz'ın arkasından takip ederek saraya girdiğini görmüştü. Bunun üzerine sarayın önünde görevlilere ağlayıp, çocuklarına ekmek parası kazanmak için yaptığı yoğurdu çalıp parasını vermeyen köleden şikâyetçi olmuştur. Olan bitenleri duyan ve kadına acıyan Süleyman Şah, Emir-i Dad'ına olayı araştırma emri vermişti. Kadın, askerlere olan biteni anlatırken

⁷⁷⁸ Nizamül-Mülk, *Siyasetname*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1987, s. 135 (bundan sonra: Nizamül-Mülk, *Siyasetname*); Enver Konukçu, "Gaznelilerde İnsani Değerler ve Hukuk", *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 363-364 (bundan sonra: Konukçu, "Gaznelilerde İnsani Değerler").

⁷⁷⁹ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çev. Ali Öngül, İzmir: Akademi Kitabevi, 2000, s. 167-168; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 212-213.

köle Ayaz'ı görerek “*işte hasmım budur*” demiştir. Ayaz korkudan yaptığını inkâr etmiştir. Süleyman Şah, yaşlı kadına yoğurt, kölesinin midelerinden çıkmazsa öldürüleceğini söylemiştir. Kadın bunu kabul edince, sultan derhal cerrah çağırtmış ve yapılan inceleme sonucunda yoğurt kölenin midelerinden çıkmıştır. Kölenin suçunun sabitlenmesi ile sultan kendisini darağacına göndermiş ve kadına da yoğurdun tazmini olarak bin altın vermiştir⁷⁸⁰.

Yukarıdaki örneğe benzer bir örnek Memlûk Devleti'nde de yaşanmış, aynı yöntem uygulanarak suç kanıtlanmıştır. İbni Batûta eserinde anlattığına göre, Memlûk emirlerinden Esendemir verdiği ölüm cezaları ile ünlenmiştir. Örneğin bir gün yaşlı bir kadının satmak için sağdığı sütü bir askerin çaldığına dair bir şikâyet üzerine Emir Esendemir, askeri derhal huzuruna çağırtmıştır. Kadının iddiasını kanıtlayacak herhangi bir delili olmamasına rağmen, Emir Esendemir, kılıcını çekip askeri ortadan ikiye bölmüş, ardından süt askerin bağırsaklarından dökülmüştür. Böylece adalet sağlanmış, hem askerin suçunu kanıtlanmış hem de en başından cezası verilmiştir⁷⁸¹.

Emir Timur'un aksak kalması Rus yıllıklarına göre yiyecek alacak parası olmadığı için hırsızlık yapmasından meydana gelmiştir. Birisinin koyununu çaldığı için dayak atılmış ve ayağı kırılmıştır⁷⁸².

Timur döneminde de hırsızlık genellikle ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Timur'un hırsızlık suçuna karşı olan tavrı Tüzûkat'ındaki ifadelerden anlaşılmaktadır. “*Oğullar, Torunlar, Akrabalar, Emirler, Vezirlere Yönelik Siyaset Tüzüğü*”nde şöyle belirtir:

Maliye veziri memleketin, devletin hazinecisidir. Eğer maliye işlerinde hıyanet kılмышsa inceleyip görsünler. Doğru olup maaşından fazla çıkmışsa, kendi maaş hesabına saysınlar. Eğer maaşının iki katını almışsa, maaşından kesinti yapsınlar. Eğer maaşının üç katını almışsa, devlet geliri sayarak hepsini, ödetsinler... Yine buyurdum, nerede olursa olsun hırsız günahı ispat edilince Yasa'ya göre cezalandırılsın. Kim birilerinin malını zorla almışsa, mal sahibine iade edilip, zorbaya ceza verilsin⁷⁸³.

⁷⁸⁰ İbni Bibi, *Anadolu Selçuki*, s. 35-36; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 213.

⁷⁸¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C. I, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 94 (bundan sonra: İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*).

⁷⁸² Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle*, s. 57.

⁷⁸³ *Tüzûkat-ı Timur*, s. 93-94.

Hırsızlığın Türk-İslam devletlerinde genellikle ölümle cezalandırıldığı görülmektedir. Karahanlılarda, Anadolu Selçukluları, Gazneliler ve Memlûklerde hırsızlık idam veya darağacında asarak cezalandırılmıştır. Ayrıca Anadolu Selçuklularında mağdura malın tazmini de yapılmıştır. Suçlu cezalandırılırken tellalların halka suçu bildirdikleri görülmektedir. Rus kaynaklarında Timur'un koyun çaldığı için dayak cezasına çarptırıldığı ve bu nedenle aksak kaldığı kaydedilmiştir. Timur ise devlet görevlilerinin devletten maaşından fazla para almaları durumunda alınan miktar kadar maaş kesintisiyle cezalandırılmalarını belirtmiştir. Hırsızlık yapanların yasaya göre cezalandırılmaları ve mal sahibine malın tazminin yapılmasını belirlemiştir. Timur, hırsızlık suçunu ölümle değil, para cezası olarak karşılamıştır.

3.3. KİŞİLERE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR VE CEZALARI

3.3.1. Cinayet-Adam Öldürme

Cinayet, Ortaçağ boyunca en yaygın suçlardan birisi olmuştur. Devlet adamlarının öldürülmesinin kaynaklarda sıklıkla bahsedilmiş olmasına rağmen halk arasındaki cinayet vakaları kaynaklara fazla yansımamıştır. Yine de orijinal bazı cinayet vakaları kaynaklarda yer etmiştir. İslam öncesi Türk devletleri gibi Türk-İslam devletleri de adam öldürme suçuna çoğunlukla ölüm cezası vermişlerdir. Ortaçağ'da özellikle Selçuklu Devleti'nde Bâtını tarikatının işlediği cinayetler kaynaklarda oldukça yer etmiştir. Ancak Bâtıniler sadece devlet adamları veya hükümdarları hedef almamışlar, halktan kişileri de katlettikleri olmuştur.

İsfahan kentinde Bâtını tarikatlarının faaliyetleri artmıştır. O dönemlerde kentte gözleri görmeyen bir adam ortaya çıkmıştır. Sokakta durur ve geçen kimselerden kendisini evine götürmesini isterdi. Evinin bulunduğu sokak; uzun, dar ve çıkmaz bir sokaktı. Evi de sokağın sonunda yer alıyordu, evin dehlizine de bir kuyu yapılmıştı. Onu evinin kapısına kadar getiren kimseler, topluluk tarafından derhal yakalanır ve öldürülürdü. Cesetler, dehlizdeki kuyuya atılırdı. Şehrin içinden genç yaşlı birçok kişi kaybolmuştur. Dilenci bir kadın, bir şey istemek için eve yaklaşınca içeriden inleme ve ağlama seslerinin geldiğini duymuş ve hasta var sanıp dua etmişti. Hane halkı kadını ekmek verme bahanesiyle içeri çekip ortadan kaldırmak istemiş, fakat kadın

şüphelenerek kaçmıştı. Sokağın başına kadar giderek ahaliye evden ağlama sesleri geldiğini ve içerden birilerinin ona saldırdığını anlatmıştır. Durum anlaşılınca evin önüne halk toplanmış ve eve girmişlerdir. O evdeki bütün Bâtîni mensupları yakalanmış ve ordu pazarının ortasında yakılmıştır⁷⁸⁴.

İzzettin Keykavus'un tahta çıkmasının ardından, Vezirlik makamına Sahip Şemseddin, Naiplik Celalettin Karatay'a, Melikülümeralık Has Oğuz'a, Atabeylik Eseüddin Ruzbe'ye ve Pervanelik Ebubekir Attar'a tevcih edilmiştir. Has Oğuz ile Eseüddin Ruzbe arasında akrabalık bağının kurulmasından sonra, devlet işlerinde ortak kararlar almaya başlamışlar ve kendi almadıkları kararlarda diğer devlet adamlarının hükümlerinin geçerli olmasını engellemişlerdir. Devlet yönetimindeki bu durum neticesinde, Vezir Sahip Şemseddin'in ve Pervane Ebubekir Attar'ın etkisi azalmıştır. Has Oğuz ve Eseüddin Ruzbe'nin devlet yönetimindeki gücünü kıskanan Pervane Ebubekir ve Emiridad Nusrat, Vezir Sahip Şemseddin'e diğer devlet adamlarını eleştirmeye başlamışlardır. Sahip Şemseddin, Has Oğuz ile Eseüddin Ruzbe'nin ortadan kaldırılması için Emiridad ile Pervane'yi görevlendirmiştir. Emiridad ve Pervane, iki devlet adamını kandırarak Sahip Şemseddin'in sarayına getirtmiş ve sarayda gizlenmiş olan haydutlar tarafından Has Oğuz ve Eseüddin Ruzbe öldürülmüşlerdir. Öldürülen devlet adamlarının malları müsadere edilmiş ve aileleri de ya hapsedilmiş ya da katledilmiştir. Sahip Şemseddin, Pervane Ebubekir ile Emiridad Nusrat'ın kıskançlık ve fesadından iki devlet adamını öldürdüğünün farkına vardığında, Nusrat'ı yakalatıp Havik kalesine sürgün ettirmiştir. Pervane Ebubekir ve oğlu da yakalanmış ve Ebubekir Darende ve oğlu da Kâhta kalesine sürülmüşlerdir⁷⁸⁵.

Cinayetler bazen çok vahşice ve insanlık dışı bir şekilde gerçekleşmekteydi. Osmanlı tarihlerinde “*Kötürüm Bayezid*” denilen Celalüddin Bayezid Bey, 1362 yılından önce babasının vefatı üzerine Candaroğulları Beyliği'nin başına geçmiştir. Bayezid, oldukça sert tabiatlı birisiydi. Kendisinden sonra beyliğin başına oğlu İskender'i geçirmeyi

⁷⁸⁴ Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 108-109; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 235-236.

⁷⁸⁵ İbni Bibi, *Anadolu Selçuki*, s. 228-232, 235.

planlamaktaydı. Bundan dolayı büyük oğlu Süleyman Şah, babasına kızıp canice davranarak kardeşi İskender'i öldürmüştür. Daha sonra beyliği ele geçirmek amacıyla I. Murad (Hüdavendigâr)'dan yardım istemiş ve Osmanlılara iltica etmiştir. Kötürüm Bayezid, oğlu İskender'in ölümünden büyük bir üzüntü duymuş ve muhtemelen oğlu Süleyman Şah'ın da evlat acısını tatması isteğiyle, Süleyman'ın biri kız biri erkek iki çocuğunu yani kendi öz torunlarını oğlunun öldürülmesinin bedeli olarak katletmiştir⁷⁸⁶.

Emir Timur, Türkistan'ın fethi için Emir Hüseyin ile mücadele etmiştir. İki Türk beyinin mücadeleleri sonunda Emir Hüseyin, Belh'te yakalanmıştır. Timur'un huzuruna getirilen Emir Hüseyin, eski haklarını dikkate alan Timur tarafından öldürülmek istenmedi ise de içeri giren Emir Keyhüsrev, kardeşini öldürme suçundan dolayı Emir Hüseyin'in kısas uygulanarak öldürülmesini istemiştir. Emir Hüseyin, suçundan dolayı kısas yerine götürülerek öldürülmüştür⁷⁸⁷.

Adam öldürme Türk-İslam devletlerinde de ağır bir suç olarak kabul edilmiş ve ölümle cezalandırılmıştır. Timur döneminde adam öldürmeye kısas uygulandığı görülmektedir. Candaroğulları'nda tahta geçmek için kardeşini öldüren Süleyman Şah'ın cezası babası tarafından çocuklarının öldürülmesi şeklinde olmuştur. Bâtıniler tarafından cinayetlerin işlenmesinin ardından suçlular ordu pazarında yakılarak cezalandırılmıştır. Devlet adamları arasındaki kıskançlıklar sonucunda birbirlerini öldürmüşlerdir. Vezirin emriyle diğer devlet adamlarını öldüren iki devlet adamının vezir tarafından sürgünle cezalandırıldıkları görülmektedir.

3.3.2. Zulüm

Türklerde adalet anlayışı en eski çağlardan beri devletin temelinde yer almıştır. Türk hükümdarları, halka adalet dağıtmakla görevli olmuştur. Hükümdarın, kendisine bağlı halkı idare etmesi için görevlendirdiği idarecilerin adil olması Türk devlet geleneğinin değişmeyen bir kuralıdır. Hükümdarın atadığı görevliler halkı adil bir şekilde yönetirlerse halk devlete bağlı olur ve böylece devlet yönetimi de sorunsuz işler. Ancak görevliler

⁷⁸⁶ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 125-126; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 239.

⁷⁸⁷ Şami, *Zafername*, s. 71; Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 140.

halka zulüm ederlerse, halk isyan eder, devlet iç sorunlarla boğuşur, karışıklıklar çıkar, hükümdarın halk ve devlet üzerindeki otoritesi zayıflar. Bu da devletin zayıflamasına ve hatta yok olmasına sebebiyet verir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri Nizâmülmülk adil yönetimin öneminin farkında bilge biri olarak Siyasetnamesi'nde konuyla ilgili şöyle söylemiştir:

Kendilerine ıktâ verilen sipahilerin halka nasıl muamele edeceklerini bilmeleri gerekir. Kendilerine bırakılan malı alınca eğer halka iyi muamele ederlerse ne ala. Fena muamele ederlerse halkın bedeni, malı, evladı, tarlaları ve aletlerinin ondan emin olması için malı elinden alınır. Halk padişahın sarayına gidip, halini anlatmak isterse onları bundan men etme yetkileri yoktur. Bunun haricinde hareket eden sipahilerin- diğerlerine ibret olması için- elinden ıktâsı alınarak cezalandırılır. Hakikatte onların, toprağın ve halkın sultanın olduğunu bilmeleri gerekir. Sipahiler ve valiler onların başında emniyet müdürü (şahne) gibidirler. Yaptıkları muamele ile halk padişahıdan memnun olursa, onun ceza ve azabından emniyette olur⁷⁸⁸.

Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı olduğunda, Huzistan Valisi olan Emir Çavlı, sultana bağlılığını bildirmiş ve sultan da ona Musul bölgesinin idaresini vermiştir. Emir Çavlı Anadolu Selçuklu Hükümdarı Kılıç Arslan ile Musul bölgesinin hâkimiyeti için mücadele etmiş ve sonunda bölgenin kontrolünü eline almıştır. Ancak bir süre sonra itaatsizlik göstermiş, Emir Çavlı'ya kızan Muhammed Tapar bölgeyi ondan alarak Emir Mevdûd'e vermiştir. Bundan sonra af dileyen Emir Çavlı, Fars valiliğine atanmıştır. Cüneyt Kanat, İbn'ül-Esir'den naklen Emir Çavlı'nın Huzistan hâkimliği sırasında halka zulmettiğini, insanların ellerini ve burunlarını kestirdiğini, gözlerine mil çektirdiğini aktarmaktadır⁷⁸⁹.

Gazneli Mahmud saltanatı boyunca, adaleti mülkün temeli kabul etmiş ve haksızlık yapan her kim olursa olsun, eşit davranmıştır. Bir tüccar Sultan Mahmud'un mezalimgahına gelerek Sultan Mahmud'un oğlu Mesud'dan şikâyetçi olmuştur. Tüccar, Sultan Mesud'un kendisinden 60.000 dinarlık kumaş aldığını ve parasını ödemediğini söylemiştir. Tüccar, Şehzade Mesud

⁷⁸⁸ Nizâmül-Mülk, *Siyasetname*, s. 49.

⁷⁸⁹ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 69; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 176. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn'ül-Esir, *el-Kamil fî Tarih*, C. X, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, s. 339.

ile kadı huzurunda hakkının talep edilmesini istemiştir. Sultan Mahmud, tüccarın anlattıklarına hak vererek oğluna kızmış ve paranın hemen ödenmesini emretmiştir. Şehzade Mesud, babasının gönderdiği elçiye parasının yetişmediğini, sadece bir kısmını ödeyebileceğini ve üç gün sonra da geri kalanını ödeyeceğini bildirmiştir. Sultan Mahmud, oğluna, paranın tamamını ödeyene kadar yüzünü görmeyeceğini, sesini duymak istemediğini iletmiştir. Paranın tamamı ödendikten sonra tüccar ile Mesud teşekkür etmek için sultanın huzuruna çıkmışlardır. Sultan Mahmud, adaletin yerine geldiğine sevinmiştir. Adaletin yerine getirildiği haberi hızla yayılmış ve Çin, Türkistan, Mısır ve Bağdat'tan Gazne'ye tüccar akını olmuştur⁷⁹⁰.

Anadolu Selçuklu döneminde, II. Kılıç Arslan'ın 1192'de ölümünden sonra Kilikya Ermenileri Maraş ve çevresini yağmalamış ve halka zulmetmişlerdir. Gıyaseddin Keyhüsrev, Ermenileri cezalandırmak için 1208 yılında onlar üzerine bir ordu sevk etmiştir⁷⁹¹.

Sultan Mesud'un Sivas'ta bulunmasını fırsat bilen İşraf Nazırı Fahreddin ile Emir-i Dâd, Konya'da halka zulüm yapıp onlardan yüklü miktarda para ve mal toplamışlardır. 1286 yılında Fahreddin Eşrefoğullarına, Emir-i Dad ise Karamanoğullarına kaçmıştır. Halk, emirlerin kaçmasının ardından evlerini yağmalamıştır⁷⁹².

Timur halka zulüm edilmesinin cezasını Tüzükatı'nın “*Oğullar, Torunlar, Akrabalar, Emirler, Vezirlere Yönelik Siyaset Tüzüğü*”nde şöyle belirtmiştir:

Yine hükmettim; hangi bir sipahi öz haddinden aşarak alt dereceli kişilere zulmederken, onu yakalayıp zulme uğrayana teslim etsinler.

Eğer raiye içindeki büyükler ve mahalle reisleri alt dereceli kişilere zulüm kılmış olsalar, zulmüne göre, herkesin ödeyebileceği kadar cerime uygulansınlar⁷⁹³.

Timur Hindistan üzerine sefere çıktığı sırada, Andırav'a gelmiş ve oranın Müslüman halkı kendisine müracaat ederek kâfirlerin ve Mecusilerin

⁷⁹⁰ Nizamül-Mülk, *Siyasetname*, s. 268; Konukçu, “Gaznelilerde İnsani Değerler”, s. 371-372.

⁷⁹¹ Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s. 186.

⁷⁹² Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 605.

⁷⁹³ *Tüzükat-ı Timur*, s. 93.

zulmünden şikâyet etmiştir. Müslümanlar Timur’a “*Biz Müslümanız, kâfirler her sene mallarımızdan bac ve haraç olarak mal alıyorlar. Eğer biz vermekte tereddüt gösterirsek bizim erkeklerimizi öldürüyorlar, karı ve çocuklarımızı esir alıyorlar.*”⁷⁹⁴ Bu duruma tepkisiz kalmayan Timur derhal emir vererek kâfirler ve Mecusiler üzerine asker sevk etmiştir. Yapılan savaşta kâfirlerden pek çoğu öldürülmüş, bir kısmı ise kaçarak korunaklı kalelere çekilerek savunma yapmaya başlamıştır. Çok fazla dayanamayacaklarını anlayan kâfirlerin lideri Timur’dan af dilemiş ve Müslüman olduğunu söylemiştir. Timur, onları affederek yurtlarına göndermiştir. Ancak kısa bir süre sonra Timur’u aldattıkları anlaşılmıştır. Timur’un Şah Melik komutasındaki ordusuna saldıran kâfirler, Timur’un gazabına uğramışlardır. Timur onları büyük bir hezimete uğratıp hepsini kılıçtan geçirmiş ve kellelerinden kuleler diktirmiştir⁷⁹⁵.

Devlet görevlilerinin halka zulmetmeleri halinde genellikle yönettiği bölgenin veya iktasının elinden alındığı görülmektedir. Timur zulmeden sipahiye zulüm gören kişiye teslim ettirip cezasını onun belirlemesini sağlamıştır. Ancak halka zulmeden bir başka topluluk veya dine mensup olanlar olduğunda üzerlerine ordu sevk edildikleri görülmektedir. Timur özellikle Müslüman halka zulmeden Mecusiler ve kâfirlerin zulmüne kellelerini kesip kule yaptırarak karşılık vermiştir. Timur’un suçlara karşı verdiği cezaların genellikle ağır olduğu görülmektedir.

3.4. İNANÇLARA YÖNELİK SUÇLAR VE CEZALARI

İslamiyet’in kabulüyle birlikte Türk devletleri İslam’ın savunucusu olmuşlar ve dini yaymayı kendilerine görev edinmişlerdir. Bu dönemde Müslümanlaştırmaya direnen kişiler, yalancı peygamberler ve dine küfür edenler cezalandırılmıştır. Özellikle Bâtınlilik ile ilgisi olanlar oldukça ağır cezalandırılmıştır. Müslümanların ibadetlerinin eksik yapılması, Müslümanlığında samimi olduğundan şüphelenilen kişiler de cezalandırılmıştır. Ancak İslam’a göre dini ibadetlerle ilgili cezalar şer’i hukuka göre daha hafif iken Türk devletlerinde örfi hukuka göre

⁷⁹⁴ Şami, *Zafername*, s. 208-209.

⁷⁹⁵ Şami, *Zafername*, s. 209-210.

cezalandırma yapılmış ve çoğunlukla şiddetli cezalandırma yöntemleri kullanmışlardır.

Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk, 1092 yılında Melikşah'ın ardından tahta çıkmıştı. Berkyaruk'un saltanatının ilk zamanları, kardeşi Muhammed Tapar ile taht mücadelesi ile geçmiştir. Muhammed Tapar 'la yapılan ikinci savaştan zaferle dönen Berkyaruk, Muhammed Tapar'ı esir almış ve veziri Amîdülmülk'ü de öldürmüştür. Ancak bu mücadeleler sırasında Selçuklu Devleti Bâtıniler ile mücadele edememiş ve Berkyaruk'un ordusunda Bâtını sayısı da çoğalmıştır. Bâtıniler, emirler ve diğer askerleri kendi taraflarına çekmeye çalışmış, karşı koyanları ise derhal öldürmüşlerdir. Bu dönemde üst rütbeli bütün komutanlar elbiselerinin altına zırh giyiyor, hatta hükümdarın huzuruna dahi silahla çıkmışlardır. Halk bu dönemde Berkyaruk'un Bâtını olduğuna dair söylemlerde bulunmaya başlamıştı. Bu da Bâtınilerin öldürdüğü kişilerin Muhammed Tapar taraftarı oluşundan ileri gelmektedir. Sultan, Bâtını olduğuna dair yakıştırmaları duyunca, büyük bir Bâtını katliamını emretmiştir. Bâtınilerin yakalandığı yerde sorgusuz sualsiz öldürülmesi emrini vermiştir. Selçuklu Devleti'nde bundan çıkar sağlamak isteyenler de çıkmış, şahsi düşmanlarını Bâtınilikle suçlayarak öldürülmelerini sağlamışlardır⁷⁹⁶.

Muhammed Tapar, Selçuklu Devleti tahtına geçtikten sonra Batini mücadelesine ağırlık vermiştir. Bâtınilerin 12 yıl önce işgal edip ellerinde bulundurdukları İsfahan şehri yakınlarındaki Şahdiz kalesine 1107 yılında bir kuşatma seferi yapmıştır. Bu bölgedeki Bâtını lideri İbn Attaş, bölge halkına zulüm etmiş ve işkence yapmıştır. Muhammed Tapar'ın kaleyi uzun süre kuşatmış, Bâtını ileri gelenlerinden biri sultana sığınarak askerlerin kaleye girmesini sağlayan bir yol göstermiştir. Kaleye girmeyi başaran Selçuklu askerleri, kaledeki Bâtınilerin birçoğunu öldürerek reisleri İbn Attaş ve oğlunu esir almışlardır. Bâtınilerin lideri bir hafta hapiste kaldıktan sonra teşhir tahtasında bütün şehirde dolaştırılmış ardından derisi yüzülerek içine saman doldurulmuştu. Bu haliyle tekrar halka teşhir edilen Bâtını liderinin 12

⁷⁹⁶ Bernard Lewis, *Haşîşiler Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, Çev. Ali Aktan, İstanbul: 1. Basım, Sebil Yayınevi, 1995, s. 44-46 (bundan sonra: Lewis, *Haşîşiler*); Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 217.

yıllık saltanatı böylece son bulmuş oldu. Esir edilen oğlu da idam edilmiştir. Her iki Batınının de kelleleri Bağdat'a gönderilmiştir⁷⁹⁷.

1105-1006 yılında Nihavend'de peygamber olduğu iddiasıyla bir adam ortaya çıkmıştır. Bu adam, halkı kandırarak kısa sürede etrafına taraftarlarını toplamıştı. Kendisine inanan halk, varını yoğunu bu yalancı peygambere bağışlamıştı. Bu sahte peygamber yakalanarak öldürülmüştür⁷⁹⁸.

İnançlarla ilgili suçlar Türk-İslam devletlerinde örfi hukuka göre cezalandırılmıştır. Özellikle yalancı peygamberlik ve Bâtınlık ölümle cezalandırılmıştır.

3.5. CİNSEL SUÇLAR VE CEZALARI

Cinselliğe dair suçlar insanlık tarihinin başlangıcından beri var olmuştur. Cinsellik suçları hemen hemen bütün toplumlar tarafından kınanmış ve suç addedilerek cezalandırılmıştır. İslamiyet öncesi Türk devletleri, kadının toplum içindeki konumunu korumak için cinsellikle ilgili suçlara çoğunlukla çok sert cezalar vermişlerdir. Cengiz Han, Türk töresinden esinlenerek oluşturmuş olduğu Yasa'sında da cinsel suçlara aynı şekilde ağır cezalar vermiştir. Türk devletlerinde İslam hukukunun kabul edilmesiyle birlikte her ne kadar cinsel suçlarla ilgili şer'i hükümler Türk hukukuna girmiş olsa da hükümdarlar bu suçları genellikle örfi hukuka göre cezalandırmışlardır.

1156 yılında Malatya'da bir Ermeni papaz kiliseye gelen nişanlı bir genç kıza yalnız kalmalarından faydalanarak taciz etmiştir. Kız bağırp yardım istemeye çalışınca ağzını elleri ile kapatmış ve papaz kıza tecavüz etmiştir. Amacına ulaşan papaz, yaptığıının duyulmasından korktuğundan kızı elleriyle boğmuş ve kızın şişen kulaklarını ve parmaklarını keserek küpeleri ile yüzüklerini kandillerin içerisine saklamıştır. Kızın cesedini de kilisede bir mahzene saklamıştı. Kızlarının eve dönmediğini gören ailesi kızı aramaya başlamış ve yolda oynayan bir çocuktan kiliseye girdiğini öğrenmişlerdir. Kiliseye gidip papaza kızlarını sormuşlar, papaz da *"kiliseye girdi, fakat beni görerek utandı ve bir dakika bile durmadan telaşla çıkıp gitti"* cevabını vermişti. Papazın söylediklerine inanan aile, kızlarını aramaya devam

⁷⁹⁷ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 81-82; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 217-218.

⁷⁹⁸ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 45.

etmiştir. Bir süre sonra papazın şüpheli bir biçimde şehrin kapılarının birinden çıkmaya çalıştığını gördüklerinde adamı yakalayarak hâkimin huzuruna getirmişlerdir. Hâkim, papaza sorgu esnasında dayak atma suretiyle işkence ettirerek suçunu itiraf ettirmiştir. İşkenceden sonra papaz, kızın cesedini, kulaklarını ve parmaklarının yerini göstermiştir. Malatya'daki Müslüman-Hristiyan, kadın-erkek bütün halk birleşerek kızın cenazesini kaldırmıştır. Malatya'da tüm ahali hep birlikte yas tutmuştur. Hâkim, papazın derisinin diri diri yüzülerek öldürülmesi cezasını vermiştir. Halkın gözü önünde derisi yüzülmüş, cinsel organı kesilmiş ve en sonunda yakılmıştır⁷⁹⁹.

Zina suçuna verilen ceza örneğine Memlûk Devleti'nde Sultan Gavri döneminde rastlanılmaktadır. Meşhur bir Hanefî kadı'nın yardımcısı olan adamın karısı ile Şafii kadı'nın yardımcısı Nureddîn Mesali adındaki adam zina yaparken suçüstü yakalanmıştır. Kadın bir eşeğe ters bindirilerek bütün Kahire sokaklarında onur kırıcı bir şekilde gezdirilirken adamı kırbaçlamışlardır. Ayrıca kadın yüz dinar para cezası da ödemiştir. Dört mezhebin kadıları toplanarak suçluların recm ile cezalandırılmalarına hüküm vermiştir. Sultan Gavri de kadıların bu kararını onaylamıştır. Ancak araya giren kişiler dolayısıyla infaz gerçekleştirilememiştir. Dört mezhep kadı'sının onaylamamasına rağmen Sultan Gavri cezayı hafifletmiş ve recmden asılarak ölüme dönüştürmüştür. Sultan sevgililerin aynı halatla yüz yüze asılmaları emrini vermiştir. İnfazın ardından cesetler iki gün asılı halde teşhir edilmiş ve ardından gömülmelerine izin verilmiştir⁸⁰⁰.

Cinsellikle alakalı suçlar özellikle çocuklar söz konusu olduğunda halk tarafından en büyük tepkiyi çekmiştir. Sübyancılık olarak adlandırılan çocuk istismarının Memlûk Devleti'nde bir örneğini Cüneyt Kanat, Maryta Esperonnier'in "*La Mort violente a l'epoque mamlouke: Le crime et le chatiment*" adlı makalesinden faydalananak nakletmiştir:

Mesela altı yaşındaki bir çocuğu kandırarak bu suçu işleyen bir köylü, yakalandığında halkın önünde önce kazığa oturtulmuş ve kamçılanmış, üç

⁷⁹⁹ Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 395-396; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 403; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 225.

⁸⁰⁰ Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 228-229. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: Maryta Esperonnier, "La Mort violente a l'epoque mamlouke: Le crime et le chatiment", *Der İslam*, S. 74, 1997, s. 149.

gün sonra da ölmüştü. Yine küçük bir çocuğa aynı amaçla saldıran ve konuşmasını diye boğup cesedini kuyuya atan bir terzi ise cinayet yerinde idam edildikten sonra cinsel organı da kesilip boynuna asılmıştı⁸⁰¹.

Örneklerden anlaşılacağı üzere, tecavüz ve sübyancılık suçları organ kesimi ve işkence ile ölüm şeklinde cezalandırılmış ve cezalandırma işlemi ibret olması amacıyla halkın gözü önünde gerçekleştirilmiştir. Zina yapan iki sevgilinin cezası da Memlûklerde örfî hukuka göre belirlenmiş ve asılarak idam edilmiştir. Ceza yine halkın gözü önünde teşhir edilmiştir.

3.6. ASKERİ SUÇLARVE CEZALARI

3.6.1. Emre İtaatsizlik

Emre itaatsizlik, tarih boyunca Türk devletlerinde ağır bir suç addedilmiş ve cezası çoğunlukla ağır olmuştur. Emre uymayan ister bir kişi ister bir topluluk olsun fark etmeksizin cezalar uygulanmıştır. Türkler bir şehri kuşattığında ilk olarak teslim olması çağrısında bulunur, eğer kabul edilmezse şehir ele geçirildikten sonra halk cezalandırılırdı. Şehir teslim edilirse istisnai durumlar hariç şehir halkının fazla zarar görmemesine dikkat edilirdi. Teslim olmayı reddedenler ise genellikle yağmalanırdı ve halk da katledilirdi. Özellikle Timur, şehirlerin kendisine itaat etmeleri konusunda taviz vermez bir politika izlemiş, teslim olmayan şehirleri ise en sert biçimde cezalandırmıştır.

Timur, Tüzûkat-ı'nın “*Kahraman Askerlerimin Saf Tutma Tüzüğü*”nde emre itaatsizlikle ilgili şunları belirtmiştir:

Emrettim; hangi bölük askeri emirine ferman gönderirsem, bu hükmüme göre yapsınlar ve ona karşılık kılmasınlar. Beylerbeyilerden, emirlerden ve başka sipahilerden kim olursa olsun eğer hükme karşı çıksa, onu kılıçtan geçirip koldaşını onun yerine koysunlar⁸⁰².

Emir Timur, 1393 yılında şeyh Mansur'a ait Kale-i Sepid'i kuşatarak ele geçirmiş, ardından Basra ve Vasıt taraflarına da hâkim olmuştur. Bölgede hâkimiyet kazandıktan sonra kendisine itaat etmeyen halkın birçoğunu öldürmüş ve mallarını da müsadere etmiştir⁸⁰³.

⁸⁰¹ Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 228. Ayrıca bkz. M. Esperonnier, “La Mort violente a l’époque mamlouke: Le crime et le chatiment”, *Der Islam*, 74 (1997), s. 137-155.

⁸⁰² *Tüzûkat-ı Timur*, s. 128.

⁸⁰³ Şami, *Zafername*, s. 161-164.

Timur'un cezalandırması bazen çok daha şiddetli olmuştur. Timur, Tikrit kalesi kuşatılmadan önce Emir Hasan'dan itaat etmesini emretmiş, fakat Emir Hasan teslim olmayıp kuşatmaya hazırlanmıştır. Kuşatma başladıktan sonra tekrar itaat etmelerini isteyen Timur'un bu isteği de kabul edilmemiştir. Hiddetlenen Timur, ordusunu cesaretlendirmiş ve kalenin kuşatılması başarıyla gerçekleşmiştir. Kalenin tamamen ele geçirilmesinden önce Emir Hasan ve adamları son çare olarak itaat etmişler, ancak bunun için artık çok geç kalınmış olduğundan Timur kabul etmemiştir. Kaleye girdikten sonra Timur, halk ile askerlerin ayrılmasını emretmiş, askerleri idam ettirerek kellelerinden kuleler diktirmiştir⁸⁰⁴.

Büyük Selçuklu Devleti de kendisine itaatsizlik eden şehirleri ağır bir şekilde cezalandırmıştır. Sultan Alp Arslan döneminde itaatsizlik eden Ani şehrinin cezalandırılmasını Urfalı Mateos eserinde şu şekilde aktarmıştır:

Asil ve güzel kadınlar esir olarak İran'a götürüldüler. Nur gibi erkek çocuklar ve dilber kızlar da anneleriyle beraber götürüldüler. Birçok aziz papazlar ateşle mahvedildi, bunların bazıları da derileri yüzdürülmek suretiyle korkunç işkencelerle öldürüldü⁸⁰⁵.

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Malazgirt Savaşı öncesinde Bizans İmparatorunun ordusuyla bölgeye geldiğini haber aldığı anda askerleriyle Bizans İmparatoru üzerine yürümeye başlamıştır. 1071 yılında gerçekleşen Malazgirt Savaşı'nda Bizans kuvvetleri yenilmiş ve Romanos Diogenos esir düşmüştür. Bizans İmparatoru Diogenos, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna getirildiğinde, sultan ona dört defa tokat atmış ve "*Biz sana sulh için rica ettiğimiz halde nasıl oldu da ricamıza değer vermedin*"⁸⁰⁶ diyerek azarlamıştır.

Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus tahta oturduktan bir süre sonra Karadeniz'de bir liman şehri olan Sinop'u fethetmek üzere yola çıkmıştır. Sinop Kalesi'nin nasıl fethedileceğine dair bilgi toplayan İzzeddin

⁸⁰⁴ Şami, *Zafername*, s. 173-175.

⁸⁰⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlandıran: M. Halil Yinanç, Ankara: 3. Baskı, TTK Yayınları, 2000, s. 121 (bundan sonra: *Urfalı Mateos Vekayinamesi*).

⁸⁰⁶ Gregory Abu'l Farac, (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yayınları, 1945, s. 321-322, <https://archive.org/details/abulfaractarihic0000barh/mode/2up>, Erişim Tarihi, 30.11.2021 (bundan sonra: Abu'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*).

Keykavus, uzun bir kuşatmanın ardından kalenin düşürülmesi planı yapmıştır. Sinop ve Trabzon Rum İmparatoru Aleksios'un askeri durumunu öğrenmek için önden casuslar göndermiştir. Trabzon Rum İmparatoru yanında küçük bir grupla avlanmaya çıkmışken Anadolu Selçuklu öncü birliklerine esir düşmüştür. İzzeddin Keykavus'un huzuruna getirilen Aleksios'a nazik davranılmış ve güvendiği adamlarından birisini şehre teslim olma çağrısı yapmaya göndermiştir. Şehir teslim olmayı reddedince, Aleksios'tan faydalanmak isteyen İzzeddin Keykavus, onu şehir halkının görebileceği yüksek bir yere çıkartarak işkence yapılmasını emretmiştir. Sultanın adamlarından Behram adlı bir kumandan da şehrin deniz bağlantısını keserek halkın direncini kırmıştır. Behram askerleri ile birlikte gemileri ateşe verip birçok Rum ve Frank öldürmüştür. Sinop halkının ve askerlerin cesaretinin kırılması ve Aleksios'un işkence altında olması sebebiyle şehir teslim olmayı kabul etmiştir⁸⁰⁷.

Karamanoğlu Alaüddin Bey'in teşvikiyle Kadı Burhaneddin'e isyan eden Kayseri valisi Şeyh Müeyyed üzerine yapılan sefere Akkoyunlu aşireti Kara Yülük Osman Bey de katılmıştı. Kara Yülük Osman Bey, Şeyh Müeyyed'in canının bağışlanması için Kadı Burhaneddin ile anlaşma yapmış, ancak sonra Kadı Burhaneddin sözünde durmayarak Müeyyed'i öldürmüştür. Bunun üzerine Kadı Burhaneddin ve Akkoyunlu Kara Yülük'ün arası açılmıştır. Sivas dışında olan savaşta Kadı Burhaneddin, Kara Yülük Osman'ın eline esir düşmüştü. Akkoyunlu hükümdarı Sivas önlerine giderek şehrin kendisine teslimini istemiş, halkın isteğini reddetmesi üzerine kuşatmaya başlamıştır. Şehrin isteğini kabul etmemesi üzerine Kara Yülük Osman Bey, halkın gözleri önünde Kadı Burhaneddin'in boynunu vurdurmuştur. Daha sonra cesedini dört parçaya ayırarak her birinin bir sırığın ucuna geçirilmesini emretmiştir⁸⁰⁸.

İtaat etmeyi reddeden şehirlerin Büyük Selçuklu Devleti ve Timur tarafından ölümle ve malların müsadere edilmesi yoluyla cezalandırıldıkları görülmektedir. Anadolu Selçuklu Devleti ve Akkoyunlular şehirlerin

⁸⁰⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 325-326; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 117.

⁸⁰⁸ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 164, 167; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 269; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletleri*, s. 126.

teslimini sağlamak adına ele geçirdikleri yöneticilerine halkının gözü önünde işkence etmiş veya öldürmüştür. Böylelikle şehirlerin direncini kırıp itaatlerini sağlamaya çalıştıkları görülmektedir.

3.6.2. Görevi İhmal-Savaşta Başarısızlık

Türk devlet geleneğinde ve toplum yaşamında herkesin konumu ve görevleri belirlenmişti. Türk tarihinin en eski zamanlarından beri Türk töresi her bireyin sorumlulukları ve haklarını düzenleyen kuralları içermektedir. Bozkır şartlarında bir kişinin görevini ihmal etmesi dahi büyük sorunlara, sıkıntılara yol açabilecek bir durum olarak görülmüş ve suç addedilmişti. İslamiyet'in kabul edilmesi de bu durumu değiştirmemiş, görevinde ihmali görülen kişiler cezalandırılmıştır. Özellikle Timur görev ihmalini büyük bir suç olarak görmüş ve Tüzükatı'nın "*Askerin Beyine Karşı ve Beyin Askerine Muamele Tüzüğünde ve Sipahi Sağlama Tüzüğü*"nde şöyle buyurmaktadır:

Hangi askerin himmeti yeme, içme, iyi geçinmeye bağlanırken, öyle asker hizmet hakkını unutarak, iş vaktinde yüz çevirir. Onun yüzüne ikinci defa bakmamalıdır. Hangi asker iş vaktinde bahane ararsa, savaş günleri ruhsat sorup yere bakıp durursa, bugünkü işi yarına bırakırsa, bu gibi askerlerin adı bile ağza alınmaya değmez.

Yine ferman çıkardım; savaş günlerinde saltanat işlerinde binbaşı yüzbaşıya, yüzbaşı onbaşıya, onbaşı tabilerine hüküm yürütsün. Eğer bu tüzüğe karşı gelseler ceza çekecekler savaş işlerinde eksiklik gösterirse, onu azledip yerine başkasını koysunlar⁸⁰⁹.

Timur, hâkimiyeti altına aldığı bütün bölgelerde halkın durumu, askerin sayısı, halk ve yöneticiler arasındaki ilişkileri vb. öğrenmek için vakaları kaydeden yazıcılar görevlendirmişti. Yazıcılar, istedikleri konularda Timur'a bilgi verir, verdikleri bilgi yanlış çıkarsa görevini ihmalden cezalandırılırlardı⁸¹⁰.

İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, Timur'un refakatçileri ile birlikte Semerkant'a doğru yol alırken Horasan bölgesinde görevini ihmal edenlerin cezalandırılışına şahit olmuştur. Seyahatnamesinde gördüklerini anlatmıştır. Seyahatleri sırasında konakladıkları bölgelerde ihtiyaçlarının

⁸⁰⁹ Tüzükat-ı Timur, s. 89, 109.

⁸¹⁰ Tüzükat-ı Timur, s. 74; Kanat, Ortaçağ Türk Devletlerinde, s. 160.

karşılanmadığı durumlarda görevi ihmal edenler dayakla cezalandırılmıştır. Bölgenin yöneticisi olan kişinin de çarşıya götürülüp hapsedildiğini belirtmektedir. Bölgede yaşayan acemlerin ihmali görüldüğü zaman başlarındaki sarığı çıkarıp boynuna doladığını ve diğer ucunun da atın eyerine bağlanıp acemin dövüldüğünü nakletmektedir⁸¹¹.

Timur'un torunu olan Uluğ Bey, astronomiyle ilgili çalışmaları ile tarihe adını yazdırmış bir gökbilimciydi. Astronomi alanındaki başarısı ile tanınan Uluğ Bey, aynı başarıyı savaş alanında gösterememiştir. Mirza Cuki ile Uluğ Bey'in birleşmiş orduları 1427 yılında Özbek orduları üzerine yürümüştür. Yapılan mücadelede Özbeklerin lideri Barak'a yenilen Uluğ Bey Taşkend de bulunan askerlerini bırakıp Tirmiz'e dönmüş ve babasıyla buluşmuştur. Babası Şahrüh, Uluğ Bey'e askerlerinin vaziyetini sormuş, kaybolduklarını öğrenince oğluna kızarak Semerkand'ı elinden almış ve ordusunu dağıtmıştır. Başarısızlığa sebep olan kişiler dayak atılmak suretiyle cezalandırılmıştır⁸¹².

Savaş, insanlık tarihinin en eski olaylarından birisidir. İlkçağlardan itibaren insan yaşamının bir parçası olan savaş, Türk devletlerinin de en eski dönemlerinden itibaren var olmuştur. Devletlerarası problemlerin çözümünde hemen hemen her zaman savaş kullanılmıştır. Bu durum Ortaçağ'a gelindiğinde de değişmemiştir. Türk devlet geleneğine göre her Türk her an savaşa hazır olma prensibiyle yetişmiştir. Türk-İslam devletleri de eski Türkler gibi orduya ve savaşa büyük önem vermiştir. Hatta bugün dahi Türk devlet geleneğinin bu prensibi "*Her Türk asker doğar*" sözleriyle yaşamaya devam etmektedir.

Güçlü ve disiplinli bir ordu, eski Türklerde devletin varlığının bir garantisiydi. Türk devletleri için devletine bağlı, hükümdarına sadık, disiplinli ve cesur bir asker olmak son derece önem arz eden bir husustu. Askerin istenilen özelliklere sahip olmayışı ise ordunun ve devletin güvenliğini tehlikeye sokacağından dolayı cezalandırılması kaçınılmaz bir durumdur.

⁸¹¹ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sadeleştiren: Kamil Doruk, İstanbul: Ses Yayınları, 1993, s. 121 (bundan sonra: Clavijo, *Anadolu Orta Asya*).

⁸¹² Wilhelm Barthold, *Uluğ Beg ve Zamanı*, Çev. İsmail Aka, Ankara: TTK Yayınları, 1997, s. 88-90 (bundan sonra: Barthold, *Uluğ Beg*); Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 162.

Memlûk Hükümdarı Berkuk, 1394 yılında hazırladığı orduyla Kahire'den Suriye'ye yola çıkmıştı. Bir süre önce Timur'un öncü birlikleri Suriye taraflarında görülmüş ve Memlûk ordusu ile aralarında çatışma çıkmıştı. Sultan Berkuk Reydaniye'de ordugâh kurdurup dinlenilmesini emretmişti. Bu esnada Emir Kalamtay'ı orduya katılmayan asker kaçaklarını tespit edip cezalandırması için Kahire'ye geri göndermişti. Kalamtay, Kahire'de kalmış olan askerlerin toplanmasını ve sultanın bazı görevler karşılığında para dağıtacağını söyleyerek kaçakların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kahire'de kalmış olan 500 asker, para alma hevesiyle Emir Kalamtay'ın etrafında toplanmıştı. Etrafında toplanan askerlerin isimlerini tek tek deftere kaydeden Emir Kalamtay, askerlerden kılıçlarını görevlilere teslim etmelerini istemişti. Kılıçlarını bırakan askerlerin 300 kadarı Emir Kalamtay'ın Memlûkleri tarafından yakalanarak zindana atılmıştır. 500 kaçağın 200 tanesi o sırada kaçmayı başarmıştır.⁸¹³.

Timur için askerın kendisine bağıllığı ve sorgusuz sualsiz itaat etmesi çok önemliydi. Timur savaştan kaçan, düşman tarafına geçenler hakkında Tüzükat-ı'nda şunları söylemektedir:

Emirlerden ve asker bölüklerinden biri vefasızlık yaparak arkadaşlıktan yüz çevirip düşman tarafına katılsalar, onları sürgün edip hiçbir yere vermesinler. Bunun misali, Keş leşkerinin serdarları benden yüz çevirip, Emir Hacı Barlas'a katılınca ikinci defa onlara inanmadım... Eğer bir sipahiye bir şehre hâkim yapmışsalar, o vefasızlıktan düşmanla anlaşarak mülkü ona teslim ederse, buna ölüm cezası versinler⁸¹⁴.

Timur askerlerinin sadakatine bu denli önem verirken kendi torununun sadakatsizliği ile karşı karşıya gelmiştir. Dimaşk önlerinde Sultan en-Nasır Ferec ile mücadeleye tutuşan Timur'un torunu Sultan Hüseyin, Timur'dan kaçarak Ferec'in tarafına geçmiştir. Memlûk ordusunda dedesi Timur'a karşı savaşan Sultan Hüseyin'in uzun saçlarının kesildiği, tıpkı bir Memlûk'e benzediği belirtilmektedir. Savaş devam ederken Sultan Hüseyin, Timur'un askerleri tarafından esir alınmış ancak Memlûk emirlerine benzediği için tanınmamıştır. Tam öldürüleceği sırada kendisini tanıtmak zorunda kalmış ve

⁸¹³ Kanat, *Memlûk-Timurlu*, s. 72-73.

⁸¹⁴ *Tüzükat-ı Timur*, s. 110-111.

dedesinin huzuruna götürülmüştür. Dedesi tarafından azarlanan Sultan Hüseyin, yasaya göre dayakla cezalandırılmış ve hapse atılmıştır. Ancak dayısı Şahruh'un araya girmesi ile bir süre sonra hapisten çıkarılmış ve eski statüsü geri verilmiştir⁸¹⁵.

Gazneli Hükümdarı Sultan Mesud, Selçukluları tamamen ezmek niyetiyle harekete geçmişti. Büyük bir ordu toplayarak Gazne'den Belh'e doğru yola çıkmıştı. 15 Mayıs 1039 tarihinde iki ordu karşı karşıya gelmişti. Bayrama kadar hafif çarpışmalar yaşanmıştı. Bayram sonunda Gazne ordusu şiddetli bir hücumla geçince Selçuklular çöle çekildi, ancak Gazneliler çöl şartlarına alışık olmadıkları için onları takip edemediler. Selçuklular çöldeki kuyuların yerlerini bildikleri için sıcakların gelmesini bekleyerek Gazne ordusunu yıpratmayı planlamışlardır. İki taraf da birbirini oyalamak için bir antlaşmaya varmışlardı. Sultan Mesud, ordusunu çöl şartlarına uygun hale getirdikten sonra 1039'da harekete geçmiş ve Tuğrul Bey'in peşine düşmüştü. Selçuklular 1040 Mayısında Gazneli ordusu ile çarpışmaya girişti. Dandanakan meydan muharebesinde susuzluk, açlık ve fikir ayrılıkları yaşayan Gazneli ordusu disiplinini yitirmiş ve askerleri firar etmeye başlamıştı. Sultan Mesud savaş meydanından bütün hazineleri, silahları, malları ardından bırakarak kaçmıştır. Sultan Mesud, yenilginin ardından Gazne'ye döndükleri zaman kaçan komutanlarını kör ettirmiş, askerleri ise kadın kıyafetleri giydirek şehir meydanında ibret tahtasına bağlatmakla tehdit etmiştir⁸¹⁶.

Görevini ihmal eden kişiler Timur ve oğlu Uluğ Bey tarafından dayakla cezalandırılırken görevin ihmalinden sorumlu tutulan şehir hâkimi hapse atılmıştır. Şehir hâkiminin Timur hanedanından olması cezayı değiştirmemiştir. Timur, savaştan kaçan kişiyi torunu dahi olsa dayak ve hapisle cezalandırmıştır. Gazneliler Devleti'nde savaştan kaçmanın cezasını komutanlar daha ağır ödemiştir. Gazneli Mesud komutanları kör ettirmiş, askerleri ise ibret tahtasına çivilemekle tehdit etmiştir. Savaştan kaçan komutanların daha ağır cezalandırıldığı görülmektedir.

⁸¹⁵ Kanat, *Memlûk-Timurlu*, s. 147-153; Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde*, s. 167.

⁸¹⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 103-106; Nikephoros Bryennos, *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s. 41; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s. 89.

SONUÇ

Milattan önceki dönemlerden itibaren Türklerin teşkilatlı bir yapısı olduğu bilinmektedir. İslamiyet öncesi Türk topluluklarının temel geçim kaynağı olan hayvancılık dolayısıyla otlak ve meraların paylaşılması ve boylar arasındaki düzen itibariyle yaylak-kışlak arasında sürekli bir göç hareketliliğine sahip olunması sebepleriyle bir teşkilatlanma olgusu ve hukuk kurallarının oluşumunun önü açılmıştır. Örf, âdet ve geleneklerin sürekli gelişiminin bir sonucu olan töre, Türk devlet ve toplum hayatını yöneten idari, sosyal, askeri, ahlaki vb. her konuda hükümler içermektedir. Devlet yapısıyla birleşen örf-âdet hukuku yani töre hükümleri, kamu hukuku kimliğine bürünmektedir.

Tanrı tarafından *kut* ile yetkilendirilmiş kağanlar, idaresi altına aldıkları boylarda idari-askeri bir yapılanma başlatmaktadır. Kağandan başlayarak hiyerarşik bir sistem ortaya çıkmaktadır. Kağan ailesine mensup olan kişiler, itaat altına alınan boylar üzerine idari görevli olarak hem hiyerarşik düzenin bir parçası olmakta hem de yönetici tabakaya dâhil olmaktadır. Türk devlet teşkilatlanmasında halktan gelen kişilerin de idari-askeri görevli olma haklarının olduğu görülmektedir. Kağanların Tanrı'dan aldıkları “*kut*” ile cezalandırma yetkisine sahip oldukları da görülmektedir. Bunun sebebinin Tanrı'nın cezalandırma yetkisine sahip olduğu düşünülmektedir.

Devletin en temel öğelerinden olan halk, Türk töresinin hükümleri ile korunmaktadır. Aileden başlayarak kademeli bir şekilde oluşan devlet, töre kuralları ile yönetilmektedir. Devletin başı olan kağanlar da töre hükümleri ile sınırlandırılmış yöneticiler olup despot bir yönetim sergilememiştir. Halka zulmeden kağanlar da Türk devletlerinde hâkim unsurlardan olan meclis üyeleri ve halk tarafından hoş karşılanmamış, özgürlüğüne bağlı olan Türk milleti zulmeden kağanların yönetim hakkını elinden almıştır.

Türk devletlerinin en küçük birimi ailedir. Her ailenin kendine özgü uyulması gereken kuralları olduğu bilinmektedir. Ailelerin birleşmesi ile oluşan urug ve boy yapılanmalarında aile içi kuralların ortak kurallara dönüşmesi ve bunun Türk toplumunun her kademesine yayılması ve devlet bazında birleşmesiyle birlikte her birey tarafından uyulan Türk töresi haline

gelmiştir. Töre hükümleri, Türk sosyal yapısını koruma amacı içeren hükümler ihtiva etmektedir. Türk devlet hayatının temellerinden olan ailenin ve dolayısıyla Türk toplumunun korunması devlet tarafından garanti altına alınmıştır. Devlet, toplum yapısını bozacak ve Türk toplumu içindeki dayanışma ve yardımlaşma duygularını zedeleyecek her türlü eylemi ve hareketi şiddetle cezalandırma yoluna gitmiştir. Türk töresine uymayan kişiler hükümdar da olsa cezalandırılmaktadır. Asya Hunlarından itibaren töreye uymadığı gerekçesiyle kağanlar tahttan indirilmiş, hatta öldürülmüşlerdir. Töreye uymayan kağanların öldürülmeleri, Türk toplumunda hukukun üstünlüğünü göstermektedir.

Türk ceza hukukunun tarihi en eski devirlere kadar gitmektedir. Türkler suçları ağır ve hafif suçlar olarak ikiye ayırmış ve cezalarını da bu ayrıma göre belirlemişlerdir. Bütün Türk devletleri veya topluluklarında geçerli yazılı bir ceza hukuku bulunmamakla birlikte topluma veya bireye zarar veren zina, adam öldürme, hırsızlık gibi suçlar ile devlete karşı olan isyanlar ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Devlet aleyhine yapılan casusluk faaliyetleri ve propagandaların yabancı devlet elçileri tarafından yapılması durumunda elçilerin dokunulmazlığı kaidesine uyulmaya çalışılarak elçilere hapis ve sürgün yaptırımları uygulanmıştır.

İslam öncesi Türk devletlerinde vatana ihanet, suikast, elçilerin katledilmesi, ata mezarlarının soyulması veya mezarların kutsallığının bozulması, adam öldürme ve töreye uymama ölümle cezalandırılan suçlardandır. Adam öldürmenin kasıtlı veya kasıtsız olmasına bağlı olarak Bulgarlarda uygulanan ceza değişmektedir. Kasıtlı adam öldürme de kısas uygulanırken kazaen adam öldüren kimsenin ölüme terkedildiği görülmektedir. Uygurlar da adam öldüren kimsenin birleşik cezaya çarptırıldığına rastlanmaktadır. Uygurlar da adam öldüren kimsenin dayak, hapis ve tazminat cezalarıyla cezalandırıldığı ve tazminat cezasının suçlunun maddi durumuna göre belirlendiği görülmektedir.

Eski Türklerde kadın, çağdaşı olduğu toplumların çok ilerisinde bir hukuki statüye sahiptir. Kadının hukuki durumunun ve sahip olduğu hakların Türk töresi hükümleri ile korunduğu bilinmektedir. Kadın haklarına ve

hukukuna karşı yapılan ihlaller töre hükümlerince ağır bir suç olarak kabul edilmekte ve cezalandırılmaktadır. Evli bir kadınla ilişkiye girmek, Uygurlar dışındaki Türklerde ölümla cezalandırılmıştır. Uygurların zina yapan kadın ve erkeği 300 sopa dayak cezası ve tazminatla cezalandırıldıkları görülmektedir. Uygurlarda zinanın dayakla cezalandırılmış olmasına rağmen bir insanın 300 sopa darbesi ile cezalandırıldıktan sonra en azından sakat kaldığı düşünülmektedir. Uygurlarda evli kadınla zina yapan adamın maddi durumunun yeterliliğine göre tazminat cezası da verilmektedir. Uygurlarda tazminat cezalarının suçlunun maddi durumunun yeterliliğine göre uygulandığı düşünülmektedir. Türk aile ve toplum yapısını bozan zina, sodomi gibi cinsel suçlar hem ağır bir şekilde ölüme mahkûm edilmiş hem de cezalar halkın gözü önünde uygulanmıştır. İbret alma amacı taşıyan cezalarla toplumda suç işlenmesi önlenmeye çalışılmıştır.

Eski Türklerde ve Moğollarda hırsızlık suçu iki dereceli olarak görülmektedir. At ve at kayışı çalmanın büyük bir suç olarak kabul edildiği ve ölüm veya organ kesimi ile cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Koyun veya mal çalmanın cezası Moğollarda ve Tuyü-Hunlar da dayak cezası olmuştur. Hırsızlık suçuna verilen en hafif cezanın Gök-Türklerde uygulandığı ve çalınan malın 10 mislinin verilerek tazmin edildiği görülmektedir.

İslamiyet öncesi Türk hukukuna göre cezalandırmalar, günümüz hukukunda var olan suçun şahsiliği ilkesi ile bağdaşmamaktadır. Suç işleyen kimse ile birlikte ailesi de genellikle ya cezalandırılmış ya da belirli bir bedel ödemek zorunda kalmıştır. Çocukların yetiştirilmesi anne ve babanın sorumluluğunda kabul edildiğinden, suç işleyen çocuğun babası da çocuğunu yetiştiremediği için suçlu görülmektedir. Suçlunun baba olduğu zamanlar da ise diğer aile fertleri babanın velayeti altında bulunduğundan dolayı, onların cezalandırılması babanın ceza görmesi olarak düşünülmüştür. Konuyla ilgili Çin kaynakları ve Arap seyyahlarının seyahatnamelerinde yer alan örnekler önem arz etmektedir.

Türk ceza hukukuna bakıldığında eldeki kaynaklar ışığında, Türk toplum hayatında var olan kadın-erkek eşitliğinin ceza hukukunda da var olduğu görülmektedir. Özellikle zina gibi bir suçun cezasının Bulgarlar ve Uygurlar

da hem kadına hem de erkeğe aynı oranda uygulandığına dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde tek bir örneğe denk gelmiş olmakla birlikte adam öldürme de meşru müdafaa'nın olabileceği akla gelmektedir.

Suçlara verilen cezalar en ağır olarak ölüm, işkenceli ölüm, organ kesimi şeklinde gerçekleşmektedir. Diğer cezalar, sürgün, para cezası ve hapistir. Özellikle Hun ve Gök-Türk dönemlerinde hapis cezalarının sınırlı olduğu ve genellikle suçluların yargılamayı veya infazı bekledikleri durumlarda hapse atıldıkları düşünülmektedir. Verilen cezalar da belirli bir kanun olsa da kağanın cezayı belirleyici olduğu görülmektedir. Kaynaklarda verilen cezalar incelendiğinde aynı suça farklı kağanlar dönemlerinde ya da farklı Türk topluluklarında değişik cezalar verildiği anlaşılmaktadır. Cezaların belirlenmesinde suçun kasıtlı olup olmaması veya suçlu bireyin yaşı gibi konuların etkili olduğu görülmektedir.

Uygurların yerleşik hayata geçtikten sonra hukuk sistemlerinde belirli değişiklikler olduğu görülmektedir. Uygurlara ait olan hukuk vesikalarında yapılan incelemeler sonucunda Uygur hukukunun temellerinde hem Hunlardan beri süregelen töre yasaları, hem Çin etkisi hem de tabiiyeti altına girdikleri Moğolların etkisi bulunmaktadır. Uygur hukuk belgeleri incelendiğinde özellikle devletle olan sözleşmelerde ağır cezaların verildiği, fertler arasındaki sözleşmelerin ise belirli cezai hükümlerle koruma altına alındığı görülmektedir.

İslamiyet'in Türkler tarafından kabulüyle Türk hukukuna İslam hükümleri de girmiştir. İslami hükümlerin Türk hukukuna girmesiyle birlikte Türk hukuku, hem şer'i hem de örfi hukuk kuralları ile bütünleşmiştir. İslam hukukunun yöneticilere tanıdığı tazir hakkı ile Türk-İslam hükümdarları belirli konularda ceza verme yetkisini elinde bulundurmaya devam etmiştir. Türk devletleri Türk töresine ait hükümleri büyük ölçüde uygulamaya devam etmişlerdir. Şer'i olarak cezası belirlenmiş hırsızlık, zina gibi suçlara da örfi hukuka göre ceza uygulamaya devam etmişlerdir.

Türk-İslam devletleri özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nde hanedan üyelerinin isyanına ölüm cezası verilmiş, ancak hanedan üyelerinin kanının

kutsallığı kabul edilerek kanları akıtılmamasına dikkat edilmiştir. Ayrıca isyan eden hanedan mensuplarının çocuklarının tahtta hak iddia etmelerinin önlenmesi amacıyla sakat bırakıldığı düşünülmektedir. Sahte şehzadelerin tahtta hak talepleri Anadolu Selçuklu Devleti'nde ölümle cezalandırılmış ve cezalandırma ölümden sonra da teşhir yoluyla devam ettirilmiştir. İsyen eden hanedan üyelerini affeden Timur'un hanedan dışından olan asilere karşı oldukça sert cezalar verdiği görölmektedir. Özellikle isyan eden şehir veya kavimlerin kellelerinden kuleler yaptığı kaynaklarda sık sık karşımıza çıkmaktadır. Vatana ihanet, suikast, hırsızlık, zulüm ve cinsellikle ilgili suçlar ölümle cezalandırılmıştır. Türk-İslam devletlerinde de hapis, sürgün ve dayak cezasının uygulandığı ve Timur döneminde kısasın da cezalandırma yöntemi olduğu görölmektedir.

İslamiyet öncesi dönemde olduğu gibi Türk-İslam devletlerinde de cezalar dönemin şartlarına, devlete veya hükümdarın mizacına bağılı olarak değışiklik göstermiştir. İslamiyet'in kabulünden sonra da belirli suçların İslamiyet öncesi Türk devletlerinde uygulanan cezalara benzerliğı görölmektedir. Hırsızlığın şer'i hukuka göre organ kesimi iken genellikle ölümle cezalandırıldığı anlaşılmaktadır.

Türk töresi de zamanın şartlarına ve ihtiyaçlara göre değışikliklere uğramakta ve gelişmektedir. Türkistan'dan Macaristan bozkırlarına, Hindistan'dan Anadolu'ya kadar dünyanın birçok bölgesine yayılmış olan Türkler, gittikleri bölgelere hukuk kurallarını da götürmüşlerdir. Türkler yayıldıkları alanlardaki farklı din ve kültürler ile etkileşime girmişlerdir. Türklere ait hukuk kuralları etkileşime girilen yabancı kavimlerin kaynaklarında dikkat çeken yönleri ile yer bulmuştur. Bu çalışma, kaynaklarda dağınık halde bulunan suç ve ceza örnekleri incelenerek Türk devletlerinde suç ve cezalarda benzerlik ve farklılıkları saptamaya çalışmış ve eski Türk ceza hukukunun anlaşılmasına olanak tanımayı amaçlamıştır. Yerli ve yabancı kaynaklarda yer alan suç ve ceza örneklerini bir araya getirirken Orhun Yazıtları, Uygur Yazıtları gibi Türk yazıtları ve Divan-ı Lügat-it Türk ve Kutadgu Bilig gibi XI. yüzyıl Türk eserlerinden bilgileri teyit etmeye çalıştık. Türk ceza hukukunun Türklerin İslam'ı kabul etmesiyle

geçirdiği değişiklikleri ve İslam öncesi dönemle arasındaki benzerlikleri suç ve ceza örnekleri ile ortaya koymaya çabaladık. Ortaya çıkan çalışmaya Türk ceza hukuku hakkında genel bir görünüm çizmeye gayret gösterdik.

Kaynaklardan elde edilen bilgilerden anlaşıldığı üzere İslam öncesi Türk devlet ve topluluklarında suçların ağır ve hafif suçlar olarak ikiye ayrıldığı ve ağır suçların cezasının genellikle ölüm olduğu görülmektedir. Eski Türklerde ceza kelimesinin karşılığı olan “*kın*” veya “*kıyın*” sözcüklerinin Uygurlara ait hukuk vesikalarında görüldüğü haliyle “*para cezası*”nı ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Eski Türklerde cezalardan kaçmak amacıyla suçluların ülkeden kaçtıkları veya isyan ettikleri görülmektedir. Hırsızlık, yaralama, adam öldürme, zulüm ve savaşta başarısızlık suçlarını cezalandırırken suçlunun ailesinin de cezalandırıldığı veya cezadan etkilendiği örneklerden çıkarılmaktadır. Bu nedenle, İslam öncesi Türk devlet ve topluluklarında suçun şahsiliği ilkesinin var olmadığı sonucuna varılmaktadır.

Cezalar dayak, organ kesimi, sakatlama, işkence ve ölüm gibi bedeni; hapis ve sürgün gibi özgürlüğü kısıtlayıcı; müsadere ve tazminat (para cezası) gibi maddi cezalar ve ihtar (uyarma), tahkir (aşağılama), tekdir (azarlama), teşhir (sergileme, dile düşürme) gibi onur kırıcı cezalardır. Dayak ve işkence cezalarının sadece cezalandırma amacıyla değil, aynı zamanda suçun itiraf ettirilmesi için de uygulandığı sonucuna varılmaktadır. Dayak cezası; hırsızlık, zina, saygısızlık, kovuculuk ve anlaşmalara uymama suçlarını cezalandırma amacıyla uygulanmıştır. Hapis cezasının İslamiyet öncesi dönemde casusluk, saygısızlık, adam öldürme (Uygur birleşik cezası), yalancılık, kovuculuk ve hırsızlık suçlarına karşılık olarak uygulandığı incelenen örneklerden anlaşılmaktadır. İslam öncesi Türk devlet ve topluluklarında sürgün cezasının casusluk, toplumu bozacak hafifmeşrep davranışlar ve hükümdar aleyhtarı hareketlere karşılık olarak verildiği görülmektedir. İskitler döneminden itibaren mal müsaderesinin ceza olarak kullanıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bundan dolayı özel mülkiyetin varlığının da İskitlerden itibaren mevcut olduğu sonucuna varılmaktadır. İskitlerden itibaren müsadere cezasının yalancılık, genç kıza tecavüz ve savaşta başarısızlık suçlarına karşılık olarak verildiği görülmektedir.

Türklerin İslam'ı kabulüyle birlikte ceza hukuklarında belirli değişiklikler meydana geldiği bilinmektedir. Ancak İslam öncesi dönem ile İslami dönem arasında benzerlikler olduğu da anlaşılmaktadır. Devlete ihanet, isyan, zulüm, suikast ve cinsel suçların hem İslam öncesi hem de İslami dönem Türk devletlerinde genellikle ölüm veya işkence ile cezalandırıldığı sonucuna cezalar karşılaştırılarak varılmaktadır. Kısas uygulamasının da İslami dönemde varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Hem İslam öncesi hem de İslami dönemde cezaların çoğunlukla halkın gözü önünde uygulandığı ve bir yönüyle de ibret vermek amacını taşıdığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, *Grek Seyyahı Prsikos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, 1995.
- AKA, İsmail, “XV. Yüzyılın İlk Yarısında Herat-Kahire Münasebetleri”, *Makaleler*, C. III, E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, ss. 3-13.
- AKA, İsmail, “Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler I. Büyük Selçuklular”, *Makaleler*, C. I, Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Ankara: Berikan Kitabevi, 2005, ss. 367-383.
- AKA, İsmail, “Timur’un Ölümünden Sonra Güney-İran’da Hâkimiyet Mücadeleleri” *Makaleler*, C. I, Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, ss. 43-55.
- AKA, İsmail, “Timurlular Devleti”, *Makaleler*, C. I, Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, ss. 181-334.
- AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1991.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, “Uygur Hukuku”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 57, 1988, ss. 17-30.
- AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- ALINGE, Curt, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 227, Sevinç Matbaası, 1967.
- ALMAS, Turgun, *Uygurlar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Selçuklularda İnsani Değerler ve Hukuk”, *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, ss. 377-385.
- ALTAN, Ebru, “Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu”, *Belleten*, C. 66, S. 245, 2002, ss. 87-94.
- ALTHEİM, Franz, *Asya’nın Avrupa’ya Öğrettiği*, Çev. Emin Türk Eliçin, İstanbul: May Yayınları, 1967.
- ALTUNGÖK, Ahmet, “Ortaçağ Türk Dünyasında Haberleşme Kurumları: Casusluk ve Postacılık Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 1, 2012, ss. 173-211.

- ARAT, Reşit Rahmeti, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, Makaleler, C. I, Haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara: TKAE Yayınları, 1987, ss. 508-572.
- ARIK, Feda Şamil, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar 1: Suçlar ve Cezalar”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 28, 1995, ss. 1-50.
- ARSAL, Sadri Maksudi, “Eski Türklerin Hususi Hukuku”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 88-96.
- ARSAL, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1947.
- ARSLAN, Mahmut, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3224, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.
- ARTAMONOV, Mihail İllarionoviç, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Türklerin Tarihi*, C. I, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1978.
- AYDIN, Bahtiyar, *Sakalar/İskitler Gizlenen Kök Atalarımız*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022.
- AYDIN, Erhan, *Uygur Yazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.
- AYDIN, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Beta Yayınları, 2010.
- AYDOĞAN, Metin, *Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler*, C. 1, İzmir: Umay Yayınları, 2007.
- BADEMÇİ, Ali, *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükatı*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012.
- BAGATUR, Sibel, *Osmanlı’da Kölelik*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2011.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Türk Hukuk Tarihine Giriş”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, S. 14, Nisan 1986, ss. 9-19.
- BARTHOLD, Wilhelm, *Uluğ Beg ve Zamanı*, Çev. İsmail Aka, Ankara: TTK Yayınları, 1997.
- BAŞER, Sait, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İstanbul: İrfan Yayınları, İstanbul 2011.
- BAŞTAV, Şerif, “Eski Türklerde Harp Taktiği”, *Türk Kültürü Dergisi (Ordu Sayısı)*, S. 22, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ağustos 1964, ss. 39-48.
- BAŞTAV, Şerif, “Sabir Türkleri”, *Belleten*, C. V, S. 17-18, (Ayrı Basım), Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- BAYKARA, Tuncer, *Türk Kültürü Araştırmaları*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997.

- BAYKUZZU, Tilla Deniz, “IV. ve V. Yüzyıllarda Çin'deki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XX, S. 2, Aralık 2005, ss. 1-15.
- BAYKUZZU, Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Konya: Kömen Yayınları, 2012.
- BECKWITH, Christopher I, *İpek Yolu İmparatorlukları Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Yayınları, 2011.
- BİLAL, Metin, “Budizm İnancının Türk Devletleri Üzerindeki Etkisi”, *Anasay Dergisi*, Yıl: 2, S. 6, Kasım 2018, ss. 63-80.
- BOBÇEV, Stefan Savov, “Kurum Han'ın Yasa Koyuculuğu”, Çev. M. Türker Acaroğlu, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, (1982) 2011, ss.147-150.
- BOZKURT, Gülnihal, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 38, S. S. 1, 1981, ss. 65-103.
- BRYENNOS, Nikephoros, *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları Sayı: 260, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1968.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 4, Ocak 1934, ss. 1-44.
- CHAVANNES, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- CİN, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- CİN, Halil, *Türk Hukukunda Mer'a, Yaylak ve Kışlaklar*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1980.
- CİN, Halil, AKGÜNDÜZ, Ahmet. *Türk Hukuk Tarihi*, C. I, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları (OSAV), 1995.
- CİN, Halil, AKYILMAZ, Gül. *Türk Hukuk Tarihi*, Konya: Sayram Yayınları, 2011.
- CLAUSON, S. Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Codex Cumanicus*, Haz. Mustafa Argunşah-Galip Güner, İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: 1. Baskı, TTK Yayınları, 2013.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: TDAV Yayınları, 2004.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “Uygurlarda İnsani Değerler ve Hukuk”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları Başlangıcından Osmanlı*

- Dönemine Kadar*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 1992, ss. 117-148.
- ÇETİN, Altan, “Memlûklerde Bedeni Cezalar ve İşkencelere Bir Bakış”, *Belleten*, C. 74, S. 270, 2010, ss. 351-368.
- DE CLAVIJO, Ruy Gonzales, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sadeleştiren: Kamil Doruk, İstanbul: Ses Yayınları, 1993.
- DE GROOT, Jan Jacob Maria, ASENSA, Ahmetcan. *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2011.
- DE PLANO CARPINI, Johann, *Moğol Tarihi ve Seyahatname (1245-1247)*, Çev. Ergin Ayan, Trabzon: Derya Kitabevi, 1999.
- DINGİL, Fatma Aysel, “İslam Öncesi Türk Hükümdarlarında (Liderlerinde) Adalet Anlayışı”, *Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*, Ed. Ali Arslan, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014, ss. 3-11.
- DONUK, Abdülkadir, “Baranta”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, ss. 64-65.
- DONUK, Abdülkadir, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *Aile Yazıları Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, C. 1, Der. Beylül Digeçligil, Ahmet Çiğdem, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Başkanlığı, 1991, ss. 287-301.
- DONUK, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul: TDAV Yayınları, 1988.
- DONUK, Abdülkadir, “Türklerde Hâkimiyet Anlayışı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. X-XI, Yıl: 1980, ss. 29-56.
- DONUK, Abdülkadir, “Türk Ordu Teşkilatının Yabancı Ordulara Te’siri Mes’elesi”, *Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Kadar Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, Ed. Feridun Emecen, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008, ss. 183-191.
- DOĞAN, Orhan, “Tavke Han Dönemi (1680-1718) Kazak Hanlığı ve Tavke Han Yasaları (Jeti Jargı)”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3, 2002, ss. 59-81.
- DÖNMEZER, Sulhi, “Dayak Cezası”, *Yeni Türk Eminönü’nün Halkevi Aylık Mecmuası*, C. 8, S. 84, 1939, ss. 539- 543.
- DÖNMEZER, Sulhi, ERMAN, Sahir. *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku*, C. I, İstanbul: Der Yayınları, 2016.
- DUNLOP, Douglas Morton, *Hazar Yahudi Tarihi*, Çev. Zahide Ay, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.
- DURMUŞ, İlhami, *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- EBERHARD, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara: TTK Yayınları, 1996.

- EBULGAZİ, Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soyağacı)*, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- EBÛ, Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C. I, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- EBÛ, Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri (Manakib Cund el-Hilafa ve Faza 'il Etrak)*, Çev. Ramazan Şeşen, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.
- ERDEM, İlhan, PAYDAŞ, Kazım. *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2007.
- ERDOĞAN, Hasan Göktürk, *Türk Töresi Eski Türklerde Töre Uygulamaları*, Ankara: Karakum Yayınları, 2018.
- ERGAN, Nevin Güngör, “Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol”, *Polis Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 3, Nisan, Ankara 1999, ss. 1-8.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2013.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011.
- ERÖZ, Mehmet, “Türk Ailesi”, *Aile Yazıları Temel Kavramlar ve Tarihi Süreç*, C. I, Der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1991, ss. 225-247.
- ERÖZ, Mehmet, GÜLER, Ali. *Türk Ailesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998.
- ESİN, Emel, “İslamiyet’ten Önce Türk Kültürü Tarihi ve İslama Giriş”, *Türk Kültürü El Kitabı (Ayrı Basım)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- FENDOĞLU, Tahsin, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, “Türklerde Aile İçtimaiyatı”, *Aile Yazıları Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, C. 1, Der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Başkanlığı, 1991, ss. 1-26.
- GAN, Lin, “Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar”, Çev. Eyip Sarıtaş, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İzmir 2000, ss. 361-374.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları: 373 Araştırma ve İnceleme Eserleri Serisi: 9, 1981.
- GENÇ, Reşat, “Karahanlılar’da İnsani Değerler ve Hukuk”, *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, ss. 325-339.
- GENÇ, Reşat, Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara: TKAE Yayınları, 1997.

- GOLDEN, Peter, “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, Çev. Ayda Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen: Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, ss. 345-381.
- GOLDEN, Peter, *Hazar Çalışmaları*, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- GÖKALP, Ziya, *Türk Ahlakı*, Haz. Yalçın Toker, İstanbul: Toker Yayınları, 1989.
- GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. Ali Duymaz, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.
- GÖKALP, Ziya, *Türk Töresi*, Haz. Halil İbrahim Şahin, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- GÖKALP, Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1991.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, C. 1, S. 2, Güz 2006, ss. 1-13.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Kök Türkçe Kaynakların Işığı Altında Eski Türklerde Hükümet”, *Türk Tarihinden İzler*, C. IV, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, ss. 88-101.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Türk Ailesine Genel Bir Bakış”, *Türk Tarihinden İzler*, C. II, Ankara: Berikan Yayınevi, 2014, ss. 17-28.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Türk Devletinde Kagan ve Katun”, *Türk Tarihinden İzler*, C. IV, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, ss. 153-177.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1997.
- GREGORY, Abû'l-Farac, (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yayınları, 1945, <https://archive.org/details/abulfaractarihic0000barh/mode/2up>, Erişim Tarihi, 30.11.2021.
- GREGORY, Abû'l-Farac, (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yayınları, 1950, <https://archive.org/details/abulfaractarihic0000barh/mode/2up>, Erişim Tarihi, 30.11.2021.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, Çev. M. Reşat Uzman, İstanbul: Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

- GÜNDÜZ, Şinasi, “Maniheizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2003, ss. 575-577.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Bozkırın Efendileri Türkmenler Üzerine Makaleler*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019.
- GÜNGÖR, Erol, *Tarihte Türkler*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1995.
- GÜNGÖR, Harun, “Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi”, *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, ss. 201-220.
- GÜLER, Ali, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları” *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, C. 1, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, ss. 69-81.
- HASANOV, Zaur, “İskit ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültürler ve Psikolojik Özellikler”, *Rusçadan Çev. Bağdagül Musa*, Ankara: *Belleten*, C. LXXX, S. 288, 2016, ss. 639-660.
- HASSAN, Ümit, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Alan Yayınları, 2000.
- HASSAN, Ümit, *Osmanlı Örgüt-İnanç-Davranış’tan Hukuk İdaoloji’ye*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, Yunanca Aslıyla Karş. ve Sunan: Azra Erhat, Türkçesi: Müntekim Ökmen, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973.
- HOLT, Peter Malcolm, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517’ye Yakın Doğu*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- İBNİ Bibi, *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi İbni Bibi’nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden*, Çev. M. Nuri Gençosman, Notlandıran: Feridun Nafiz Uzluk, Ankara: Uzluk Kitabevi, 1941.
- İNALCIK, Halil, “Halil İnalcık İle Türk Hukuk Tarihi Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, ss. 477-488.
- İNAN, Abdülkadir, “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1987, ss. 317-330.
- İNAN, Abdülkadir, “Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1987, ss. 331-334.
- İNAN, Abdülkadir, “Göçebe Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1987, ss. 305-316.
- İNAN, Abdülkadir, “Kazak-Kırgızlarda Yeğenlik Hakkı”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1987, ss. 281-291.
- İNAN, Abdülkadir, “Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: TTK, 1987, ss. 268-273.

- İNAN, Abdülkadir, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1987, ss. 241-254.
- İNAN, Abdülkadir, “Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1987, ss. 341-349.
- İNAN, Abdülkadir, “Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1987, ss. 274-280.
- İNAN, Abdülkadir, “Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1987, ss. 491-495.
- İNAN, Abdülkadir, “Yasa, Töre-Türe, Şeriat”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara: TTK, 1991, ss. 222-228.
- İZGİ, Özkan, “İslamiyet’ten Önceki Türklerde Kadın”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara: TTK Yayınları, 2017, ss. 25-40.
- İZGİ, Özkan, “Kao-Ch’ang (Turfan) Uygurları”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara: TTK Yayınları, 2017, ss. 269-281.
- İZGİ, Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:27, 1987.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Bulgarların Kökeni*, Ankara: TKAE Yayınları, 1985.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Serisi: 13, 1980.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012.
- KANAT, Cüneyt, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382-1447)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1996.
- KANAT, Cüneyt, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul: Küre Yayınları, 2010.
- KAPUSUZÖĞLU, Gökçen, “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, 2015, ss. 507-522.
- KAŞGARLI, Mahmud, *Divan-ü Lügat-it Türk*, C. I, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.
- KAŞGARLI, Mahmud, *Divan-ü Lügat-it Türk*, C. II, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.
- KAŞGARLI, Mahmud, *Divan-ü Lügat-it Türk*, C. III, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986.
- KAŞGARLI, Mahmud, *Divan-ü Lügat-it Türk*, C. IV, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986.

- KARATAY, Osman, “Göçebe Toplumu ve Türklük”, *Turan Dergisi*, S. 15, Güz 2011, ss. 1-10.
- KARATAY, Osman, “Töre Yapmak, Âdet Çıkarmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi*, İstanbul, 21 Aralık 2012, ss. 1-7.
- KAYA, Köroğlu, “Kanun ve Kültür Töre Kavramının Hukuki ve Sosyolojik Bir Analizi”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 16, 2014, ss. 405-440.
- KAYA, Tuncay, *Kadim Türk Devlet Geleneğinde Devlet Adamı Vasıfları: Kutadgu Bilig Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük, 2019.
- KIRİLEN, Gürhan, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- KLYASHTORNY, Sergey Grigoryeviç, Tursun İkramoviç Sultanov, *Kazakistan: Türk'ün Üç Bin Yılı*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- KOCA, Salim, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 823-844.
- KOCA, Salim, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 15-37.
- KOCA, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- KOESTLER, Arthur, *On Üçüncü Kabile Orta Asya'nın Yahudi Türkleri Hazarlar*, Çev. Belkıs Dışbudak, İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015.
- KONUĞU, Enver, “Gaznelilerde İnsani Değerler ve Hukuk”, *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde insani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, ss. 361-375.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, “Memlûklerde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı”, *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, ss. 387-404.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri İslam Âmmе Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmmе Hukuku Yok mudur?”, *II. Türk Tarih Kongresi*, 20-25 Eylül 1937, İstanbul, ss. 383-418.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, “Proto Bulgar Hukukuna Dair Notlar”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1983.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnûiyeti”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1983, ss. 71-79.

- KÖSOĞLU, Nevzat, *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler'de-İslam'da ve Osmanlı'da Devlet*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul: Devlet Kitapları, 1976.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları, 2002.
- KURAT, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1937.
- KURT, Abdurrahman, "Tarihi Süreçte Türk Kadınları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 399-405.
- KURTOĞLU, Yasemin Toros, *Eski Orta-Asya Türk Devletleri'nde Aile Hukuku*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015.
- LAUT, Jens Peter, "Hells in Central Asian Turkic Buddhism and Early Turkic Islam", *Tra Quattro Paradisi: Esperienze, Ideologie e Riti Relati-vi Alla Morte Tra Oriente e Occidente*, Ed. Antonio Fabris, Venezia: Ca' Foscari, 2013, pp. 18-37.
- LEWIS, Bernard, *Haşîşiler Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, Çev. Ali Aktan, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995.
- LİGETİ, Lajos, *Tarihte Türk Yurtları*, Çev. S. Karatay, T. Andaç, N. Uğurlu, 1. Baskı, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2008.
- MANGALTEPE, İsmail, *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes)*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2009.
- MANGALTEPE, İsmail, "Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklar da Askeri Teçhizat", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Kadar Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, Ed. Feridun Emecen, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- MAU-TSAI, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- MAVRİKİOS, *Strategikon (Bizans Kültüründe Strateji Sanatı)*, Çev. Volkan Atmaca, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2011.
- MELYUKOVA, Anna İvanovna, "İskitler ve Sarmatlar", Çev. İsenbike Togan, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, ss. 141-166.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- MERÇİL, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- MINORSKY, Vladimir, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018.

- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Ankara: TTK Yayınları, 1986.
- MOSES, Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Çev. Yusuf Gedikli, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- MUKHAMADEEV, A. R., “О Преступлениях и наказаниях в кыпчакском сообществе (XI-XIV вв.), *народы в религии Евразии*, 2021, том 26, No: 3, С. 92-106, (O Prestupleniyakh i nakzaniyakh v kypchakskom soobshchestve (XI-XIV vv.), *Narody v Religii Yevrazii*, 2021, tom 26, No: 3, С. 92-106) [“Kıpçak Topluluğunda (XI-XIV Yüzyıllar) Suç ve Cezalar”, *Avrasya Halkları ve Dinleri*, C. 26, S. 3, 2021, ss. 92-106].
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, *Camiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çev. Ali Öngül, İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.
- NİZAMÜDDİN, Şami, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- NİZAMÜLMÜLK, *Siyasetname*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1987.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- OĞUZMAN, M. Kemal, BARLAS, Nami. *Medeni Hukuk Giriş Kaynaklar Temel Kavramlar*, 22. Baskı, İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2016.
- ONAT, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Ankara: TTK Yayınları, 2012.
- ONAT, Ayşe, ORSOY, Sema, ERCİLASUN, Konuralp. *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Ankara: TTK, 2020.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK, 1994.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Türk Hukuku Tarihi Birinci Kısım Araştırmalar ve Düşünceler*, Ankara: Köyhocası Matbaası, 1935.
- OTKAN, Pulat, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 2015.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara: TTK Yayınları, 2015.
- ÖGEL, Bahaeddin, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 874-887.
- ÖGEL, Bahaeddin, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, *Belleten*, C. XXI, S. 81, Ankara: TTK Basımevi, Ocak 1957, s. 81-137.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001.

- ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara: TTK Yayınları, 1984.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 2010.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 8, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlar:733, Kültür Eserleri Dizisi:46, 1987.
- ÖNAL, Sema, “Altay Türklerinde Ata Kültü, Aile ve Tarih Bilinci”, *Altay Toplulukları Aile ve Aile Değerleri*, Ed. İlhan Şahin, Güljanat K. Ercilasun, Fahri Solak, M. Bilal Çelik, Aymira Taşbaş ve Erhan Taşbaş, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, No: 27, 2019, ss. 269-277.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- ÖZKORKUT, Nevin Ünal, *Türk Hukuk Tarihinde Zina Suçu*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009.
- ÖZTEKTEN, Özkan, “Türkçe’ de ‘Mahpus’ ve ‘Hapishane’”, *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010, ss. 607-620.
- ÖZYETKİN, Ayşe Melek, “Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar”, *Belleten*, C. LXXV, S. 273, Ağustos 2011, s. 337-360.
- PACHYMERES, George, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, Çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2019.
- PAMİR, Aybars, “Orta Asya Türk Hukukunda Töre Kavramı”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 2, Ankara, 2009, ss. 359-376.
- PAMİR, Aybars, “Türkler’in Geleneksel Dini Şamanizm’in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukukuna Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 4, Yıl 2003, s. 155-185.
- PARLATIR, İsmail, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, *Belleten*, C. 47, S. 187, Temmuz 1983, ss. 805-829.
- PARON, Aleksander, *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*, Trans. Tomas Anessi, (East Central and Eastren Europe in the Middle Ages 450-1450, 74, Leiden and Boston: Brill 2015.
- POCHEKAEV, Roman Yu, “Törü: Ancient Turkic Law ‘Privatised’ by Chinggis Khan and His Descendants”, *Inner Asia*, 2016, ss. 182-195.
- PORPHYROGENITUS, Konstantin, *De Administrando Imperio*, Çev. ve Notlandıran: İlhan Aslan, İstanbul: Post Yayıncılık, 2020.
- RADLOFF, Wilhelm, *Manas Destanı*, Yay. Haz. Emine Gürsoy Naskali, Ankara: Türksoy Yayınları No: 1, Kamer Matbaacılık, 1995.

- RASONYİ, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993.
- REŞİDÜDDİN, Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih, (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Çev. ve Notlandıran: Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- ROUX, Jean Paul, *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999.
- ROUX, Jean Paul, "Ortaçağ Türk Kadını", *Erdem Dergisi*, S. 13, Çev. Gönül Yılmaz, 1989, ss. 199-226.
- RUBRUCK, Wilhelm von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Çev. Erin Ayan, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001.
- Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu Timur'un Günlüğü Tüzükat-ı Timur*, Haz. Kutlukhan Şakirov, Adnan Aslan, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- SALMAN, Hüseyin, *Türkişler*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Feryal Matbaası, 1998.
- SARITAŞ, Eyüp, "Çin Kaynaklarına Göre Hunlarda Evlilik İle İlgili Gelenekler", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2010, ss. 33-42.
- SERTKAYA, Osman Fikri, "Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri", *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, ss. 131-148.
- SÜMER, Faruk, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar)*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1967.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları: 170, 1935.
- SZADÉCKY-KARDOSS, Samuel, "Avarlar", *Erken iç Asya Tarihi*, Çev. Ruşen Sezer, Der., Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, ss. 283-310.
- ŞAHİN, Aslı Çandarlı, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2019.
- ŞENCAN, Yusuf Cem, *İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2007.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.

- ŞEŞEN, Ramazan, *Salahaddin Eyyübi ve Devleti*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1987.
- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği (Dün-Bugün)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- TANERİ, Aydın, “Tarih Boyunca Milletler Arası Münasebetlerde Adalet ve Türkler”, *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, ss. 425-442.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Gök-Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar)*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 1992, ss. 93-116.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 2003.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler*, C. II, Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler*, C. III, Ankara: TTK Yayınları, 2004.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu”, *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Kadar Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, Ed. Feridun Emecen, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008, ss. 153-181.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998.
- TELLİOĞLU, İbrahim, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 55, 2016, ss. 209-224.
- TEMİR, Ahmet, “Eski Türklerde Sosyal Teşkilat ve Askerlikle İlgili Sözler”, *Türk Kültürü Dergisi (Ordu Sayısı)*, S. 22, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1964, ss. 33-38.
- TİŞİN, Vladimir V, “A Study of Ancient Turks Family”, *Social Evolution & History*, Vol. 18, No: 2, September 2019, ss. 115-132.
- TOGAN, İsenbike, KARA, Gülnar, BAYSAL, Cahide. *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Oğuz Kağan Destanı, Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. Baskı, 1982.
- TOSUN, Özdemir, *Suç Hukuku El Kitabı*, İstanbul: Göktaş Matbaası, 1979.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

- TUTAR, Âdem, “İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 868-873.
- Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 01.12,2021.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. 1, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, ss.29-66.
- TÜRKELİ, Cevat, “Hunlarda İnsani Değerler ve Hukuk”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar*, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 1992, ss. 71-92.
- TÜRKMEN, Fikret, “Dede Korkut’ta Halk Hukuku Unsurları”, *Bilig Dergisi*, S. 58, 2011, ss. 245-256.
- ULUSOY, Demet, CELİL, Abdülreşit. “Uygurlarda Aile”, *İstanbul Jorunal of Sosciological Studies*, S. 32, 2011, ss. 1-29.
- UMA, Hakkı, *Ceza Hukuku Ders Notları*, Ankara: 1980.
- Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlandıran: M. Halil Yinanç, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- USTA, Ogün, *Türk Hukuku ve AİHS Bağlamında Kölelik, Kulluk ve Zorla Çalıştırma Yasağı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan, 2021.
- UYANIK, Mehmet Zeki, “Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane”, *Mizanü’l-Hak İslami İlimler Dergisi*, S. 4, 2017, ss. 87-134.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- ÜÇÖK, Coşkun, MUMCU, Ahmet, BOZKURT, Gülnihal. *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2018.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, “Aile”, *Aile Yazıları Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç*, C. I, Der. Beylül Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1991, ss. 27-32.
- VLADIMIRTSOV, Boris Yakovleviç, *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- YAKUT, Esra, “Eski Türklerde Hukuk”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 3, Yıl 2002, s. 401-426.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Hazarlarda İnsani Değerler ve Hukuk”, *Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar Türklerde İnsani Değerler*

- ve İnsan Hakları, C. I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, ss. 149-158.
- YİNANÇ, Refet, *Dulkadir Beyliği*, Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- YUSUF Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, C. I, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK, 1959a.
- YUSUF Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, C. II, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK, 1959b.
- YUSUF Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, C. III, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK, 1959c.
- YUSUF Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, C. IV, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK, 1959d.
- YUSUF Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, C. V, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK Yayınları, 1959e.
- YUVALI, Abdülkadir, DEMİRCİ, Hikmet. *Türk Dünyasının Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- YÜ, Ying-Shih, “Hsiung-nu (Şyung-nu), *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, ss. 167-208.
- YÜCE, Turhan Tufan, *Ceza Hukukunun Temel Kavramları*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1985.
- YÜCEL, Mualla Uydu, *9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2020.
- YÜCEL, Mualla Uydu, “İslam Öncesi Türk Ailesinde Hukuk: Haklar, Suçlar, Cezalar”, *Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Dünya Medeniyeti İçinde Türklerde ve Başka Topluluklarda Aile ve Akrabalık İlişkileri Çalıştay Bildirileri*, Kastamonu, 22-23 Kasım 2018, ss. 116-135.
- YÜCEL, Mualla Uydu, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2020.
- YÜKSEL, Musa Şamil, “Türk Kültüründe “Levirat” ve Timurlularda Uygulanışı”, *Turkish Studies*, C. 5, S. 3, 2010, SS. 2027-2058.
- ZEREN, Münevver Ebru, *Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.
- ZONARAS, Ioannes, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

EKLER

EK 1: KIRGIZLARDA HIRSIZLIĞIN CEZASI

Resim 1: Kırgızlarda hırsızlık yapan çocuğun idamı ve babanın da çocuğun başını boynunda taşımakla cezalandırılması sahnesinin illüstrasyonu. Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1984 baskısının 209. Sayfasındaki bilgilerden yararlanılarak tasvir edilmiştir.

Çizim: Seçkin Mandacı

EK 2: HAZARLARDA SAVAŞTA BAŞARISIZLIĞIN CEZASI

Resim 2: Hazarlarda savaşta başarısız olan komutanın cezası (temsili). Ramazan Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri, 4. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 46-47'deki bilgilerden yararlanılarak tasvir edilmiştir.

EK 3: İTİL BULGARLARINDA ZİNANIN CEZASI

Resim 3: İtil Bulgarlarında zina yapan kadın ve erkekler 4 kazık çakılarak bağlanır balta ile ortadan ikiye bölünürdü. Ramazan Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi, 4. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 31'deki bilgilerden faydalanılarak tasvir edilmiştir.

EK 4: UYGURLARDA HIRSIZLIĞIN CEZASI

Resim 4: Uygurlarda (Toğuz-Guzlar) hırsızlık suçundan yakalanan bir kişinin birleşik cezasının ilki olan dayakla cezalandırılması (temsili). Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 157, Seri: VII, Sayı: A.8, Ankara 1998, s. 79'deki bilgilerden yararlanılarak tasvir edilmiştir.

EK 5: OĞUZLARDA ZİNAYA VERİLEN CEZASININ İLK HALİ

Resim 5: Oğuzlarda zinaya verilen cezanın ilk etabı olarak iki ağacın birleştirilerek adamın dallara bağlanması sahnesi (temsili). Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, 4. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 11'deki bilgilerden faydalanılarak tasvir edilmiştir.

EK 6: OĞUZLARDA ZİNAYA VERİLEN CEZANIN DEVAMI

Resim 6: Oğuzlarda zinaya verilen cezanın devamı olarak ağaçların serbest bırakılarak adamın parçalanması illüstrasyonudur. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, 4. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 11'deki bilgilerden yararlanılarak tasvir edilmiştir.

